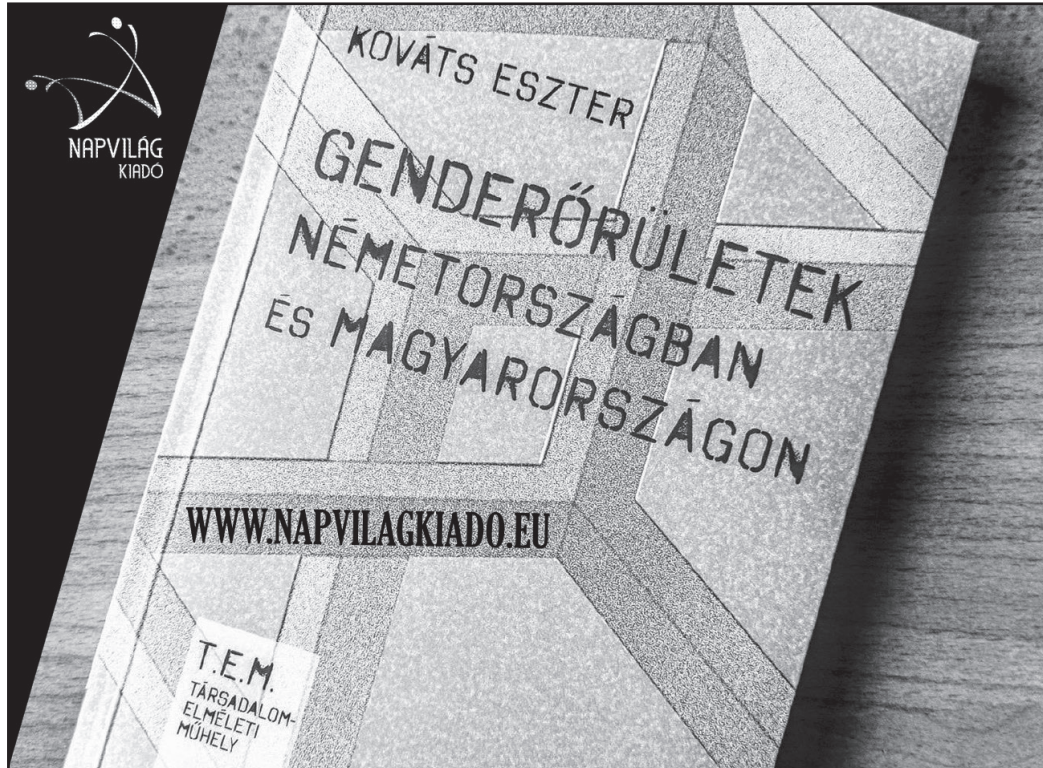

Ára: 1150 Ft

Az ellenzékől politizáló AfD (és a német új jobboldali értelmiség), valamint az alkotmányozó többséggel bíró Orbán-rezsim szinte azonos diszkurzív stratégiát követ a „gender”-rel kapcsolatban: az eltérések nem ideológiaiak, hanem a szereplők hatalmi pozíciójából fakadnak. Megfigyelhető az is, hogy ami az egyik országban történik, az a másik ország jobboldali „gender”-politikájában hivatkozási alappá válik. A kötet az ún. progresszív szereplők politikai követeléseire is kitér: bemutatja, hogy ők hogyan töreksenek hegemoniára a „gender” kérdéseiben, és az hogyan biztosít termékeny talajt a jobboldal genderellenes üzeneteinek.

KOVÁTS ESZTER
GENDERŐRÜLETEK
NÉMETORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

2022/10

Mozgó világ

10

Mozgó világ

2022/10

Mihályi Péter és Szelényi Iván tanulmánya fajokról és rasszizmusról • Dávid Ferenczel beszélget Czene Gábor • Matuz Gábor esszéje a kiberhadviselésről • Pódiumbeszélgetés a behódolásról • Molnár Krisztina Rita regényrészlete

Almási Miklós • Csengery Kristóf • Csepeli György • Dalos György • Fleck Zoltán • Gárdonyi László • G. István László • Hargitai Miklós • Háy János • Herskovits Eszter • Kántor Zsolt • Kőrösi Imre • Parászka Boróka • Pető Iván • P. Szűcs Julianna • Rényi András • Révész Sándor • Stuber Andrea • Vadas József • Végel László

Kérjük, támogassa személyi jövedelemadójának 1%-ával
a *Mozgó Világ folyóirat* kiadását! **Adószámunk: 19650414 2 41**

Mozgó-lexikon
A–Z

ALMÁSI MIKLÓS 1932-ben született Budapesten. Esztéta, filozófus, az MTA rendes tagja, Széchenyi-díjas. Legutóbbi könyve: *Közeli jövőnk és a távoli jelen. A digitális társadalom kritikája* (2021).

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Ember 2.0* (2020).

CZENE GÁBOR 1967-ben született Budapesten. Újságíró, a Népszava főszerkesztője.

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Tíz esztendő – Európai naplójegyzetek* (2016).

FLECK ZOLTÁN 1965-ben született Budapesten. Szabad Sajtó-díjas jogász, szociológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A jogászképzés szintleíró jellemzői* (2017).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

G. ISTVÁN LÁSZLÓ 1972-ben született Budapesten. Költő, műfordító, tanár. Legutóbbi könyve: *Földabrosz* (2018).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg vétkeinket* (2018).

HÁY JÁNOS 1960-ban született Vámosmikolán. Író, költő, illusztrátor. Legutóbbi könyve: *Szavaloverseny. Kisegítőkönyv íróknak és olvasóknak* (2022).

HERSKOVITS ESZTER 1976-ban született Budapesten. A Klubrádió munkatársa.

KÁNTOR ZSOLT 1958-ban született Debrecenben. Költő, író, pedagógus. Legutóbbi műve: *Jézus Krisztus Szarvason* (2018).

KÖRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *A másik pikk bubi* (2016).

MATUZ GÁBOR 1985-ben született Budapesten. Informatikai tanácsadó. A Kaufland e-commerce informatikai biztonsági vezetője.

MIHÁLYI PÉTER 1953-ban született Budapesten. Közgazdász, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba, 1945–2013* (2013).

MOLNÁR KRISZTINA RITA 1976-ban született Budapesten. Költő, író, tanár, múzeumpedagógus. Legutóbbi könyve: *Titkos versműhely (Lackfi Jánosossal)* (2019).

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

P. SZÜCS JULIANNA 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, kritikus, egyetemi tanár. Lapunk főszerkesztője. Legutóbbi könyve: *Nagytótál* (2019).

RÉNYI ANDRÁS 1953-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta. Legutóbbi könyve: *A túlélő árnyéka* (2015).

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-érem-díjas újságíró, a Népszabadság volt főszerkesztője, a HVG munkatársa. Legutóbbi könyve: *Az elfeledett államfő* (2020).

STUBER ANDREA 1960-ban született Budapesten. Színházi kritikus, újság- és naplóíró. A Spiritusonline.hu gyermek- és ifjúsági színházi portál főszerkesztője.

SZELÉNYI IVÁN 1938-ban született Budapesten. Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Yale Egyetem professzora. Legutóbbi könyve: *Hogyan legyünk milliommosok? (Kolosi Tamással)*, 2010).

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kossuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Peremvidéki palackposta* (2021).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: *Tranker Kata* munkái.

fonté
NATURA

Természetes ásványvíz

100% ÚJRAHASZNOSÍTOTT
PET PALACKBAN

- Mihályi Péter –
Szelényi Iván
Czene Gábor 3 Fajok? Etnicitás és rasszizmus *Tanulmány*
- Gárdonyi László 17 A profitot Orbánnál úgy hívják: hatalom
G. István László 27 Mű és kultusz *Tranker Kata* műveiről
Kántor Zsolt 29 Vándormadár *Vers*
- Háy János 31 A test mint paratextus, A mindenség életrajza,
Techno-materiális h@rdver *Versek*
- Molnár Krisztina Rita 34 Szerelmes, istenes, okosos – Viselkedés,
Matuz Gábor 40 Őnagysága Nöhrrer Mária *Regényrészlet*
Fleck Zoltán 51 A kiberhadviselés és az ukrán–orosz konfliktus *Esszé*
58 Kollégák és csapattársak
– a konformitás egy különös formájáról *Esszé*
- Herskovits Eszter 64 A tenger csendje *Pódiumbeszélgetés Fleck Zoltánnal,
Karsai Györggyel, Szentpéteri Nagy Richárdal,
Radnóti Sándorral és Vásárhelyi Máriával*

Hónapló

- Dalos György 76 Tirana tizennégy év múlva, Gorbacsov
Hargitai Miklós 79 Pálmafák, napfény, nagykabát
Parászka Boróka 82 Anyám kalapja
Végel László 86 Patyomkin-fák

Reflex

- Révész Sándor 89 A homo sovieticus
Almási Miklós 95 Láthatatlan rabságaink és egyéb butaságok

-ról, -ről

- Pető Iván 100 Hetven fele
Kőríz Imre 104 Prózát ülve
Csepeli György 109 Az evolúció csele
Csengery Kristóf 111 Hangzó összkiadás
Stuber Andrea 115 Szívnek dobogni, meg nem repedni
P. Szűcs Julianna 118 Matisse ellenszélben
Vadas József 122 Katafalk a Panteonban

-
- Rényi András 126 A Rózsa neve *Nekrológ*

Kedves Olvasóink! A Mozgó Világ előfizetői díja és az egyes példányok ára nem változott. Az áruspéldányok 1150 forintért vásárolhatók meg, az éves előfizetői díj 10 980 forint.

A lap előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu), telefonszámon (+361-331-9393), a szerkesztőség címén és e-mail-címén is: mozgo@mozgovilag.hu.

Köszönettel és tisztelettel: A Szerk.

Megjelent a

 CONCORDE

MÁZSIHISZ
a változó világra nyitott zsidóság

 Új Köztársaságért
Alapítvány

LENTUS Kft.

Bojár Gábor

Felcsuti Péter

Janikovszky János

Kende Péter

Kornai András

Nyíri Pál

Szelényi Iván

és más magánszemélyek támogatásával

2

Mozgó Világ 2022/október

negyvennyolcadik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Majtényi László (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bogár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművészet), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Jován-Cserna Krisztina (gazdasági vezető), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Vitányi Iván (kuratóriumi tag). Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Alapítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu. További információ és előfizetői panaszok: Magyar Posta 36 1 767-8262 vagy ügyfeliszolgalat@posta.hu. Külföldön terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. (e-mail: batthyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 10 980 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285

Fajok? Etnicitás és rasszizmus

1. Ki a rasszista?

Orbán Viktor 2022. július 23-i Tusnádfürdőn felolvasott – tehát előre megírt és vélhetően többekkel egyeztetett – programadó beszédének *a fajok keveredésére* vonatkozó eszmefuttatásai okkal és előre borítékolhatóan felháborodást váltottak ki a liberális demokrácia hívei körében Magyarországon és szerinte a világban.¹ Ami ott elhangzott, az – hogy stílusosan fogalmazzunk – *schwarz auf weiß* rasszista, náci beszéd volt. Csakhogy sem társadalomkutatóként, sem köznapi emberként nem csukhatjuk be a szemünket. Nem mondhatjuk – az ismert magyar történelmi szófordulattal –, hogy „boszorkányok pedig nincsenek”; vagyis azt, hogy nem léteznek egymástól láthatóan erősen különböző népcsoportok, „s mivel ilyenek nincsenek, ezért róluk semmiféle említés ne essék”. Még a világ legerősebb és legbefolyásosabb demokráciájában, a 235 éves alkotmányára méltán büszke Egyesült Államokban is élő probléma a feketék hátrányára megvalósuló faji megkülönböztetés, és ezt ekként is emlegetik (*racial discrimination*).

Előrebocsátjuk cikkünk végkövetkeztetéseit:

1. Az emberiségen belül egymástól egyértelműen és szisztematikus

módon megkülönböztethető fajok nincsenek, de van számos etnikai csoport, melynek tagjai külső jegyek alapján és/vagy nyelvi kulturális ismérvek szerint jól érzékelhetően különböznek egymástól.

2. Az „etnikailag homogén” nemzet fogalma, amelyet Orbán már régóta használ, Magyarországra nem érvényes, és mint elemzési fogalom nem is hasznos.

3. Az a jó társadalom, amelyben mindenki eldöntheti, hogy melyik etnikai csoportba (vagy csoportokba) tartozik. A multikulturalizmus pozitív fejlemény.

4. Miután fajok nincsenek, a fajok keveredéséről beszélni értelmezhetetlen badarság. „Vérkeveredés”-ről elmélkedni még inkább az. Ámde, miután nem a golya hozza a gyereket, a tudatos párválasztásnak van befolyása az utódok génállományára. Például egy átlagosnál magasabb férfi és egy átlagosnál magasabb nő utódai nagy valószínűséggel szintén magasak lesznek.

5. Tekintettel arra, hogy angolul, németül (és bizonyára más európai nyelvekben is) a *race* és a *Rasse* szavak magyar megfelelője a „faj”, csak zavart okozhat az, ha magyar nyelvű mondatkörnyezetben a „rassz” kifejezést használjuk. Ezt célszerű kerülni mind a tudományban, mind a közbeszédben.

6. Attól, hogy nincsenek sem fajok, sem rasszok, rasszisták még létezhetnek és léteznek is.

¹ Ennek a tanulmánynak lényegesen rövidített változata megjelent az *Élet és Irodalom* 2022. évi 32. számában *A fajok keveredéséről – komolyan* címmel.

Rasszista az, aki a különféle etnikai csoportok keveredésében valami különlegesen jót vagy különlegesen rosszat lát, s aki ezt a keveredést politikai erővel, hatalmi szóval vagy saját szavazatával akadályozni vagy éppenséggel erőltetni kívánja. Amerikában egy tipikus rasszista ilyeneket gondol és mond: „Nem szavazok Obamára, mert néger.” Vagy éppen fordítva: „Azért szavazok Obamára, mert fekete bőrű.” A tusnádfürdői beszédében Orbán az európaiak és az Európán kívül születettek keveredését kárhoztatta: „Van az a világ, ahol az európai népek összekeverednek az Európán kívül érkezőkkel. Na, az kevert fajú világ. És vagyunk mi, ahol Európán belül élő népek keverednek össze egymással: mozognak, munkát vállalnak, meg átköltöznek. Ezért például a Kárpát-medencében mi nem vagyunk kevert fajúak, hanem egész egyszerűen a saját európai otthonában élő népeknek vagyunk a keveréke. [...] Egymással hajlandók vagyunk keveredni, de nem akarunk kevert fajúvá válni, ezért harcoltunk Nándorfehérvárnál, ezért állítottuk meg a törököt Bécsnél”.² A nem is túl távoli jövőről pedig Orbán ilyeneket mondott: „a hozzánk érkező keresztényeket valahogyan be kell fogadnunk [...] de akiket meg nem akarunk beengedni – Schengen ide, Schengen oda –, a nyugati határainknál majd meg kell állítani.”

² Ez egyszerűen nem igaz. Bécs 1683-as osztrómánál Thököly és a kurucok nem a pápa által verbuvált keresztény szövetség, hanem a támadó oszmán fél szövetségesei voltak. S bár Thököly csapatai nem vettek részt Bécs ostromában, a magyar főurak túlnyomó többsége élelemmel és fegyveresen is támogatta a törököket.

2. A fajok rivalizálása

Biológiai összefüggésben a „faj” szó Arisztotelész óta használatos. Darwin fellépéséig (*A fajok eredete*, 1859) a faj leíró természettudományi fogalom volt, az élőlények különböző csoportjainak sajátosságait volt hivatott rendszerezni. A darwini megközelítés újdonsága abban rejlett, hogy ő a fajok egymás mellett élését és egymással folytatott harcát az evolúció, a fejlődés paradigmájának rendszerébe ágyazta bele. Ezt a harcot csak a fejlődésre képes fajok élék túl, vagyis – leegyszerűsítve – megjelent a fejlődésre képes és képtelen fajok megkülönböztetése. A dinoszauruszok kipusztultak, az emberszabású majmok, majd a különféle előemberek és „végül” a *homo sapiens* diadalmaskodott. Ez igaz. De ez nem egy lineáris folyamat volt. A legújabb genetikai kutatásokból tudjuk, hogy az eurázsiai kontinensen 50-60 ezer évvel ezelőtt az Afrikából betelepülő, mai értelemben vett modern emberek (*homo sapiens*) keveredtek az itt élő neandervölgyi és gyesiszovai népcsoportokkal, és életképes utódokat hoztak létre. Vagyis majd minden Földön élő mai emberben van neandervölgyi és gyesiszovai gén is – nem csak a *homo sapiens* örökítőanyaga. A modern orvostudomány egyik szakterülete, a populációs genetikát az is feltárta, hogy ennek a sok tízezer évvel ezelőtti fajkeveredésnek ma is objektíve mérhető következményei vannak arra nézve, hogy az eltérő genetikai örökséggel rendelkező mai emberek milyen valószínűséggel kapnak meg bizonyos betegségeket.

Darwint Marx sem tudta megkezdni. Az emberi történelem osztályharcai kétségtelenül gondolati rokon-

ságot mutatnak a fajok és a fajokon belüli rivalizálással. Marx még azzal is kacérkodott, hogy *A tőkét* (1867) a maga korában is elismert angol természettudósna ajánlja. Végül nem tette, de két helyen is hivatkozott rá, és művének egy példányát egy tiszteletteljes és egyetértő dedikációval 1873-ban elküldte neki. Az más kérdés, hogy Darwin *A tőkét* nem olvasta, és alkalmanként inkább bíráló megjegyzéseket fogalmazott meg a marx eredetű gondolatok kapcsán. Az viszont igaz, hogy Darwin ismerete és egyetértéssel interpretálta az angol demográfus Robert Malthus túlnépesedési elméletét (*Tanulmány a népesedés törvényéről*, 1798), amit viszont Marx semmire sem becsült.

Napjainkban tudományos evidencia, hogy a ma élő emberek, az a nyolcmilliárd ember, akik benépesítik a Földet, egyetlen fajhoz tartoznak. De mivel ezen belül az egyes népcsoportok eltérnek egymástól bőrszín, testalkat, magasság, testszőrzet, archerendezés stb. szerint, az azonosságok mellett a különbségek is nyilvánvalók mindenki számára. Ezen belül a legfontosabb, a bőr színe morfológiai jelenség. Biológiai következménye nincs, de összefügg genetikai tényezőkkel is.

Mint erről szó lesz, a „faj” fogalma 1945-től Európában a holokauszt következtében kompromittálódott ugyan, de az USA-ban és sok más nem európai országban a faj fogalma jogi és köznapi értelemben egyaránt továbbra is használatos. Az ENSZ angolul írott dokumentumai a faj szerinti megkülönböztetést ugyan tiltják, de ezzel implicit módon elismerik, hogy mégiscsak többféle emberi faj él egymás mellett. A faji megkülönböztetés fogalma bekerült

az NSZK 1949-ben – nyilván amerikai irányítással – született alkotmányába, a *Grundgesetz*-be is. Csak most, a szociáldemokrata–zöld–liberális kormánykoalíció idején került napirendre, hogy kivegyék a *Rasse* szót az alaptörvényből. Más országokban, amelyekben ugyanez a helyzet – például Magyarországon –, ez még fel sem merült.

Mi több, saját önazonosságuk szempontjából emberek tíz- és százmilliói számára ezek a különbségek nem csak létező tények, de meghatározó fontosságúak – akárhogyan is nevezik ők maguk vagy a környezetük ezeket a különbségeket. Ez alapvetően befolyásolja a párválasztást is. És máris ott vagyunk a „fajok keveredésénél”, amiről Orbán beszél. Talán érthetőbb lenne emberi alfajokról beszélni, de a morfológiai különbségek – például a különböző bőrszín – nem indokolják azt a megkülönböztetést, mely a különféle etnikumoknak alacsonyabb vagy magasabb intellektuális képességet, fokozottabb túlélési képességet, magasabb termékenységet tulajdonít, s ennek alapján károsnak tartja az etnikumok közötti keveredést.

Még egy utolsó gondolat a biológiai árról. Igen, lehet azt mondani, hogy a bőr színe valamilyen értelemben biológiai jelenség. Csak éppen ha nem lenne diszkrimináció, akkor ennek a különbségnek nem lenne társadalmi jelentősége, mint ahogyan a szem, a haj színének vagy az egyének vércsoportjának sincs. A mai japánok zöme allergiás a tejjel, mert ezer éve nem ittak tejet, az ausztrál bennszülöttek vagy amerikai indiánokat megöli az alkohol, mert az európai „migráns”-ok (értsd rabszolgatartók) inváziója előtt évezredekig nem ittak alkoholt.

Egyébként abban sincs tudományos közmegegyezés, hogy hányféle etnikumot indokolt megkülönböztetni. Az európai konvenció földrajzi alapon négy *nagyrasszt* különböztet meg: ausztraloïd, negrid, mongoloïd és europid nagyrasszokat. Az 2020-as amerikai népszámlálásban öt fajt (race) különböztettek meg: 1. fehérek, 2. feketék, afroamerikaiak, 3. ázsiaiak, 4. amerikai indiánok, alaszki bennszülöttek, 5. hawaiiak, egyéb csendes-óceániak. A faji besorolás önbevalláson alapult, és 2000 óta egynél több fajt is megnevezhet a válaszadó. A fehéreken kívüli legnagyobb „alfajjal”, a latinókkal (2020-ban ők adták az amerikai népesség 18,7 százalékát) nem tudnak mit kezdeni a demográfusok. Ezek egy része fehér bőrszínű, tehát „ránézésre” nem lehet azonosítani, ezért őket nem fajnak (*race*), hanem etnikai csoportnak nevezik.

További bonyolító tényező, hogy az egyes népcsoportokra „jellemző”, szabad szemmel is jól nyomon követhető különbségek akár egy vagy két generáción belül is elhalványulhatnak, vagy ellentétjükre fordítódnak. Az alacsony termetűnek gondolt mai kínaiak 10-20 centivel is magasabbak, mint szüleik, mert sokat javult a táplálkozásuk. Vagy ellenkezőleg, a rezervátumokban élő indiánok és az Amerikában élő mexikói bevándorlók krónikusan elhízottakká váltak a helytelen táplálkozás következtében. Könyvtárnyi szakirodalom bizonyítja, hogy a termékenységi adatok sem különböznek az egyes népcsoportok között. Az általános életszínvonal emelkedésével és ezen belül az iskolázottság kiterjedésével a világ minden országában meredeken csökken a nők termékenysége.

Szinte csak ez a két tényező számít, semmi más, még a kulturális-vallási különbségek sem. Ez még az arab/muszlim világra is igaz. Noha az kétségtelen, hogy a nagy világvallások között a muszlim nők termékenysége még mindig a legnagyobb, de ez folyamatosan csökken: az 1995. évi 4,3-ról 2015-re 2,9-re esett vissza a gyermekszám. Iránban például, ahol a vallási vezetők nagyon erőteljesen beavatkoznak a nők életébe, az átlagos gyermekszám az 1984. évi 7,0 szintről mára 1,7-re zuhant vissza (*The Economist*, 2022. aug. 20.).

3. A faj fogalmának használata a mindennapok kontextusában

Az angol nyelvben társadalmi csoportok fajokként történő leírása először a 16–17. században jelent meg. A brit gyarmatbirodalom terjeszkedésével szükségessé vált a birodalomban élő különféle népek megkülönböztetése, s erre – ma már mondhatjuk, elég szerencsétlenül – szintén a „faj” kifejezést kezdték használni. Voltak tehát – egyfelől – az erőforrások és a pénz felett rendelkező fehér bőrű britek, akik hazájukból elköltözve, a meggazdagodás reményében vagy állami rendelésre Indiába, Ausztráliába vagy Afrikába költöztek. Másfelől pedig – mindenki más őslakos volt (például az aboriginek Ausztráliában vagy bárki más, aki valamely Anglián kívüli országból települt be. Ez az ártatlannak tűnő, „maszatos” definíció a maga korában sem volt annyira ártatlan. A legkevésbé Amerikában, ahol az angol gondolkodás mintájára a társadalmat ugyancsak különböző „fajokra” osztották. A társadalom törzsét a WASP-ok (*White Anglo-Saxon Protestant*), a fehér bőrű, angol származású pro-

testánsok alkották a „másokkal” szemben. Már az angliai szóhasználatban is megjelent az „alacsonyabb” és „magasabb” rendű fajok rémsége, ahonnan néhány gondolati ugrással el lehetett oda jutni, hogy a „fajok tisztaságára” kell törekedni, mert a fajok keveredése biológiai értelemben szükségszerűen a domináns faj hanyatlásához vezet. Egyébként az angol gyarmatosítás egy más vonatkozásban is különbözött a spanyol, portugál, belga gyarmatosításól. A brit gyarmatokon, például Indiában, ugyan a népesség nagy többsége nem lett angol, de létrejött egy angol típusú adminisztráció, széles körben elterjedt az angol nyelv és kultúra, ami lehetővé tett egy más gyarmatokhoz képest kevésbé véres (részleteiben esetenként akár még demokratikusnak is nevezhető) kormányzati rendszert a függetlenség kivívása után.

Az Egyesült Államokban volt két olyan etnikum, melyeket látszólag okkal „alacsonyabb rendű” fajnak lehetett nevezni: a rabszolgaként erőszakkal betelepített feketékről és a gyarmatosításkor nem teljesen kipusztított amerikai indiánokról volt szó. Ezzel a két etnikummal szemben a „fajkeveredés”-sel kapcsolatban szigorú törvények s még azoknál is kegyetlenebb társadalmi gyakorlat volt érvényben. A jogokat és tiltásokat mindkét népcsoport esetében faji alapon, kvázi biológiai ismérvek alapján határozták meg. Ez különösen érdekes volt az afrikai-amerikaiak esetében, mely csoportba a fekete bőrszínűeket sorolták be. Igen ám, de számottevő volt a fekete-fehér kapcsolatokból született gyermekek száma. Bár nem kevés fekete férfit öltek meg azért, mert akár közös

megegyezéssel is szexuális kapcsolata volt fehér nővel, ugyanez nem állt a fehér férfiakra. Nem kevés fehér férfi rabszolgatartónak volt gyermeke fekete rabszolgájától – bár azt többnyire nem fogadta el gyermekeként, de ez a fajta szexuális viszony társadalmilag a 19. század jó részében elfogadható volt. Voltak tehát „feketék”, akiknek a bőrszíne nem volt különösebben vagy egyáltalán fekete. Erre született az a meglehetősen abszurd amerikai sztereotípiája, hogy akinek „egy csepp fekete vére van”, az afroamerikai.

A bevándorlás és különböző társadalmi háttérű népcsoportok termékenysége nyomán napjainkban a fehérek az amerikai társadalom 61,6 százalékát teszik ki – ez az arányszám 2010-ban még 72,4 százalék volt. Ez nem a feketék „túlszaporodása” miatt van így. A feketék arányszáma 12 százalék körül stagnál hosszabb idő óta – a spanyolajkúak és az ázsiai bevándorlók aránya nő. Ennek ellenére ezek az egyszerű számok elegendő muníciót adtak Donald Trumpnak, hogy bevándorlásellenes kampányával 2016-ban sok szövetségi államban megszerezze a fehérek többségét veszélyben látó, fehér kétkezi munkások szavazatát, és őt válasszák meg az Egyesült Államok elnökének.

3.1 Ki a néger, ki a cigány?

Az etnikai csoportok egymástól elsődlegesen kulturálisan különböznek. Tanulmányunk bevezetőjében azt írtuk, hogy az a jó társadalom, amelyben mindenki eldöntheti, ha akarja, hogy melyik etnikai csoportba tartozik. Ha nem akarja eldönteni, akkor viszont ne kényszerítsék, sőt ne is késztessek arra, hogy

ezt eldöntse. Nagyon is helyénvaló, hogy Magyarországon a rendőrség nem tartja nyilván a bűnözők etnikai megoszlását, és az igazolványokba sem írnak be semmilyen etnikai azonosítót.

Vannak azonban olyan etnikai csoportok, amelyek tagjait más etnikai csoportok tagjai „ránézésre” is azonosíthatónak” tartanak (fehér bőrszínűek, szőke hajúak, kék szeműek stb.). Vannak, akik azt választják, hogy az ily módon meghatározott etnikai csoporthoz tartozónak tekintik saját magukat. Ugyanakkor a kiváló harvardi szociológus, Mary C. Waters 1990-ben megjelent könyvében (*Ethnic Options: Choosing Identities in America*) okkal hívta fel a figyelmet arra, hogy van egy etnikai csoport, amelybe tartozni nem választás kérdése. Az amerikai feketéknek a bőrszínük miatt nincs választási lehetőségük. De ez nem pusztán biológiai adottság, az adott ország történelméből és szokásai-ból is következik. Waters későbbi munkájában vizsgálta a Karib-szigetéről az USA-ba bevándorlókat. Kiderült, nagyon sokan meg voltak döbbenve, amikor Amerikában a bőrszínük alapján feketének tekintették őket. A Karib-szigetek jó részén ez a megkülönböztetés nem vagy alig létezik. Hasonló a helyzet a több mint 200 milliós Brazíliában is. A holokauszt tapasztalata nélküli országban a faj (vagy a rassz) fogalmának kvázi biológiai értelemben vett használata ma is általános, mert a fehérek, a feketék, az indiánok stb. keveredése generációk óta nagyon gyakori. Szó sincs arról, hogy ezt a keveredést ártalmasnak vagy megállítandónak gondolná a közvélemény, és több külön szavuk

van arra, hogy kiben mennyi a fekete, fehér vagy indián eredet. A besorolás összefügg az osztályhelyzettel is. Ha valakinek javul az osztályhelyzete, akkor mintegy kifehéredik (*whitening*). A magasabb társadalmi státuszú feketék inkább tekintik önmagukat is fehérnek, és a környezetük is hajlik erre. Hasonlóan működik a kasztrendszer Indiában. A tradicionálisan magasabb rendű kasztok legfőbb jellemzője a fehér és a még fehérebb bőrszín.

A múltban sok esetben még csak a bőr színéről sem volt szó, hanem csupán *máságról*. A 19. században az Egyesült Államokban az íreket is külön fajnak tekintették, de állt ez a zsidókra, a szlávokra és az olaszokra is. Mindez megváltozott a 20. század második felére, amikor minden európai származású fehér fehérnek számított, és a többiek lettek a *mások*. Csakhogy a Dél-Amerikából Észak-Amerikába bevándorlók jelentős része fehér bőrű volt, így a latinók között a származás szerinti megkülönböztetés a nagy fokú összeházasodás miatt „ránézésre” már akkor is lehetetlen volt. Ez évtizedeken át fejtörést okozott a népszámlálásban. 2000-ben nagy változás történt: a korábbi, faji alapú megkülönböztetést (fehérek, feketék, ázsiaiak, indiánok) kiegészítették az etnikai dimenzióval. A latinókra gondolva, akiknek bőrszíne fehér is lehet, de kultúrájuk egyértelműen különböző, újabban mindenkinek kétféle önbesorolást kell elvégeznie. Önmagára vonatkozóan mindenki egy vagy több faj és etnikum között választhat, és akár mindegyikből többet is megjelölhet.

Ezzel párhuzamosan az is változott, hogy ki dönti el a szóban for-

gó személy „faji” besorolását. Jó ideig ezt az Egyesült Államokban a népszámlálási kérdezőbiztosok vagy más „szakértők” döntötték el. A gyermek születésekor például az orvos vagy a baba döntötte el, hogy a gyermek fekete-e vagy fehér – a szülőket meg se kérdezték. Ma már a faji-etnikai besorolás önbevalláson alapul, a szülők, a megkérdezettek döntenek el, hogy magukat vagy gyermekeiket minek tekintik.

Az 1970-es években zajlott erről érdekes jogvita az USA-ban. Egy negyvenes éveiben járó fehér nő elszánta magát arra, hogy külföldre utazzon (nem ritka az USA-ban, hogy sokan soha nem utaznak külföldre, elég nagy az USA maga). De ehhez útlevelelre volt szüksége. Az útlevelet viszont csak születési anyakönyvi kivonat ellenében állítják ki. A hölgy visszament a szülőhelyére, és kérte a születési anyakönyvi kivonatát. Abba viszont legnagyobb megdöbbenésére az volt írva, hogy ő „fekete”. Ő magát mindig fehérnek gondolta, fehér családban nőtt fel, hogy lehetne ő fekete? Kérte, hogy javítsák ki a hibát az anyakönyvében. Erre a város nem volt hajlandó, ezért az asszony beperelte a várost. És a város nyert. Azzal érveltek, hogy amikor született, a bábának kellett eldöntenie a faj kérdését, s mert a baba tudta, hogy valamikor a családjukban volt fekete, ezért őt az akkori szabályok szerint helyesen „feketének” minősítette.

Ez azért is érdekes, mert Magyarországon is évtizedek óta folyik a vita arról, hogy ki a cigány. A népszámlálás – helyesen – nálunk is az önazonosítással dolgozik. A romák helyzetét vizsgáló kutatók viszont azzal érvelnek, hogy így alulbe-

csüljük a roma népesség számát és arányát. Ez biztos így van, de azt „szakértőkre” (rendőrökre, iskolai igazgatókra stb.) bízni, hogy melyik magyarországi intézmény kit tekinthet vagy kit tekintsen cigánynak, jogi, erkölcsi és számos praktikus ok miatt nagyobb hiba volna. Az önbesorolás alapján a magyar népesség 3 százaléka vallotta magát romának (cigánynak). Kemény István és munkatársai szociológiai kutatásaik során abból indultak ki, hogy roma az, akit a környezetében élők annak tekintenek, hiszen ez vezet a diszkriminációhoz. Csakhogy a környezet megint csak egy határok nélküli, maszatos kategória. Így a magyar szociológusok is visszajutottak a szakértők megkérdezéséhez. Az iskolaigazgatók, a rendőrök, a szociális munkások jó közelítéssel biztosan tudják, hogy kik a cigányok egy adott településen. Ezzel a módszerrel sikerült a roma népesség arányát jelentősen emelni – és vélhetően egy valóságközelibb számot kapni. A Debreceni Egyetem munkatársai által irányított, az ország összes településére kiterjedő, 2011 és 2013 között folytatott adatgyűjtés szerint a teljes népességen belül akkor (vagyis bő tíz évvel ezelőtt!) 9 százalék volt a cigány népesség aránya. Ugyanakkor az önbesorolás szakértői besorolással való helyettesítése is problematikus. Egyrészt a szakértők – például a rendőrök – hajlamosak azokat cigányoknak tekinteni, akikkel valami problémájuk volt. Az is előfordul, hogy a szakértők éppen a sikeres cigányokat nem azonosítják romaként.

Egészen az 1920-as évekig a „faj” fogalmát az amerikaiakhoz hasonló „maszatos” módon használták Ma-

gyarországon is. A 19. században már írtak a „magyar faj”-ról, ez akkor a magyarul beszélő fehér bőrű emberekre vonatkozott, megkülönböztetve őket a horvátoktól, románoktól, szászoktól, sváboktól, szlovákoktól, a nem asszimilált zsidóktól és a cigányoktól (lásd Ady Endre: *A fajok cirkuszában, Szép, magyar Sors*). Pontosabb lett volna arról írni, hogy Magyarország ekkortájt egy soketnikumú, multikulturális társadalom volt. Ez a keveredés évszázadokon át nemcsak hogy nem okozott problémát, hanem kifejezetten kormányzati cél volt, amit a magyar királyok aktív betelepítési intézkedésekkel támogattak. Mi több, mint azt Gerő András történész egy briliáns tanulmányban kimutatta, már az Árpád-házi királyok is előszeretettel választottak maguknak szláv, német és bizánci „importfeleségeket” – persze nem etnikai vagy kulturális, hanem dinasztikus megfontolásból. Vagyis a magyar Árpád-házi királyokat többnyire nem magyar anya szülte. Nem volt ez másképp Európa más országaiban sem ezer éven át. A mai angol királyi ház például egyáltalán nem Windsor, hanem *echte* német, Szász-Coburg-Gothai.

Az 1920-as években a németországi náciizmus megjelenésével a helyzet drámaian megváltozott Európában, és nyilván megváltozott volna az egész világon is, ha Hitler világuralmi tervei megvalósulnak. Megjelent az „árja” fogalma, ami köznapi értelemben most már egy magasabb rendű fajt jelentett. Bár a náci ideológiában az árja fogalma szintén pontatlan volt és változott is, az nem volt kétséges, hogy a zsidók nem árják. Hitler és körei a legfőbb veszélynek a különböző fajok keve-

redését, elsősorban a zsidók és nem zsidók házasságában látták. Az árja fajt – ha pontosak akarunk lenni – úgy is fel lehetett fogni, mint nem zsidó, fehér európai. Ebben a fogalmi modellbe a feketék eleve nem illeszkedtek bele. Néhány rövid évtized során változott a romák értékelése is. A kezdeti bizonytalankodás után – amikor a romák még árjának voltak tekintve, és üldözendőnek csak a más fajokkal vegyülő cigányokat nevezték meg, még nem volt szó a romák szisztematikus fizikai megsemmisítéséről. Kezdetben a náci nem hirdették a nem árják fizikai megsemmisítését – a cél csak az árja faj tisztaságának a megőrzése, a fajok keveredésének a megakadályozása volt. 1942 után azonban a „végső megoldás” a nem árják legyilkolása lett. Ekkor a nem árja fajok pusztítása már kiterjedt a zsidókon kívül a cigányokra, sőt a szlávokra is. S ha lettek volna nagy számban feketék Európában, nyilván a feketék kiirtása is része lett volna a náci ideológiájának és gyakorlatának.

A nem árjakkal szemben elkövetett szörnyű világháborús bűnök után – a mindenkori szélsőjobboldal kivételével – a faj fogalma elfogadhatatlanná vált Európában. Ettől kezdve Európában a „faj” kifejezést az etnikum helyettesíti. Míg a „faj” esetében valamiféle biológiai vagy annak látszó különbségről volt szó, az etnikumon (a görög *ethnosz* = nép kifejezésből átvéve) történelmileg kialakult, az összetartozás tudatával, közös nyelvvel, kultúrával és hagyományokkal rendelkező populációt szokás érteni. De itt is vannak bonyolító tényezők: vannak orosz anyanyelvű ukránok, és a katalánoknak is csak a 60 százaléka beszél

katalánul, a magyarországi cigányok jelentős része nem ismer egyetlen cigány nyelvet sem, stb.

Globalizált világunkban az etnikumok és a kultúrák keveredése is tény. Ugyanakkor tény az is, hogy különböző etnikai csoportokon belül – különösen, ha azokat „fajként” definiálják – a párválasztás során előnyben részesülnek az azonos etnikai csoporthoz tartozók. Bár világszerte nő a vegyes házasságok aránya, de meghatározó az etnikumon belüli házasság. És ezzel megint visszajutottunk a „fajok keveredése” tézishez. A Tusnádfürdőn kifejtett gondolatmenet alapján az orbáni államideál, a Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) akadályozni igyekszik a bevándorlást, idegen fajnak tekinti a feketéket, a zsidó-keresztény többség érdekeinek védelmére hivatkozva nem akarja beengedni Európába a nem keresztény vallásúakat.

Orbán és fegyverhordozói későbbi nyilatkozataikban ettől egy árnyalatnyit visszaléptek. Az hangsúlyozták, hogy a miniszterelnök nem fajok, hanem civilizációk közötti különbségekről beszélt vagy akart beszélni. És már a tusnádfürdői beszédben is hat ízben használta a magyar köznyelvben eddig ismeretlen „posztnyugati” jelzőt, erőteljesen arra utalva, hogy a fajkeveredés és a migráció ügyében nem ő változtatta meg a véleményét az elmúlt harminc évben, aki a liberális demokrácia eszméjét egy rasszista álláspontra cserélte fel, hanem a nyugati demokráciák tévedtek hirtelen rossz útra. Csakhogy, akár fajok, akár civilizációk keveredését utasítja el a magyar miniszterelnök, ez így is, úgy is rasszista érvelés. Szerinte a

posztnyugati Európa azért hanyatlal, mert beengedi az iszlámot és a feketéket. De ha a különbség civilizációs, és nem biológiai, miért is lenne baj, ha a feketéknek lenne nem fekete párjuk, ha a muzulmánoknak – akik egyként a judaizmushoz és a kereszténységhez hasonlóan Ábrahám vallásából vezetik le a kultúrájukat – egy keresztény vagy esetleg ateista partnert találnának? Ez lenne a „Nyugat hanyatlása”? Lehet, hogy Orbán csak pontatlanul fogalmazott, nem fajokról, hanem etnikai csoportokról akart beszélni, de még ebben az esetben is kérdéses, miért jelent számára rosszat az etnikai csoportok keveredése, ami éppen séggel a magyar progresszió és az európai haladás fontos mechanizmusa volt az elmúlt ezer évben. Mint azt Orbán sem vonhatja kétségbe, a magyar közgondolkodás egyik régi alaptézise, amit az államalapító Szent István Imre fiához írt intelmeiben megfogalmazott: az etnikai sokféleség előny és nem hátrány egy ország sikerében: „Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő.”

3.2 Ki a német,

ki a francia és ki a magyar?

Mint az közismert, 1945 után az újjáépítéshez s különösen az 50-es években meginduló páratlan fellendüléshez nagy szükség volt jelentős bevándorlásra az európai, fehér, zsidó-keresztény népesség körén kívül-

ról is. Utólag az is bebizonyosodott, hogy a német „gazdasági csoda” elképzelhetetlen lett volna az olcsó bérű török vendégmunkások nélkül. Afrikai vendégmunkások nélkül Franciaországnak sem lett volna „dicsőséges harminc éve” 1945 és 1975 között (*Les Trente Glorieuses*). Németországba, Ausztriába és más országokba is kezdetben fiatal török férfiakat engedtek be – rövid vízummal, család nélkül. Ám később, tekintettel Európai Unió liberális, demokrata értékrendjére, meg kellett engedni a családegyesítést, sőt még az állampolgárság megszerzését is. Németországban, miként a kontinentális demokráciák többségében, az országon belüli születés nem ad állampolgárságot – azt kérvényezni kell. S ez nem is olyan egyszerű, mert a török törvények nem engedik meg a kettős állampolgárságot. Mindennek ellenére a török származású németek számát a kutatók 2020 táján 7 millióra becsülték (8,4 százalék), jóllehet nagyobb részük nem rendelkezik német állampolgársággal. A hasonló módszerrel becsült 2008-as francia adatok szerint a külföldön született, illetve a Franciaországban vegyes házasságból származó populáció összlétszáma 15,3 millió fő (22,7 százalék). Az persze már nehezebben számszerűsíthető, hogy az egykori vendégmunkások és leszármazottaik mára mennyire integrálódtak és/vagy asszimilálódtak a német, illetve a francia társadalomba. Bár – mint mindjárt látni fogjuk – az állampolgársági elvet illetően Franciaország inkább „nyitott társadalom”, mint Németország, mégis a törökök inkább integrálták Németországban, mint az észak-afrikai bevándorlókat Franciaországban.

Ki lehet egy állam polgára? Akiknek ugyanaz a származásuk, vagy akik ugyanazon a területen élnek, függetlenül a származásuktól? Ezt a kérdést veti fel már Max Weber is az 1914-es várostanulmányában. A tanulmány központi kérdése – mint annyi más Weber-tanulmányban – az, hogy miért éppen Európa, az első kapitalista és demokratikus földrész lett a modern világ éllovasa. Weber azzal érvel, hogy az európai, különösen az olasz városfejlődés sajátja az volt, hogy ha a jobbágyoknak sikerült egy városba menekülniük egy bizonyos idő múltán már nem kérhette a földesúr vissza egykori jobbágyát, abból a város polgára lett. Ebből következően a területiség elve felülírta a vérségi meghatározottságot, és ez jónak bizonyult a gazdasági fejlődés szempontjából.

Az állampolgárság megszerzésének lehetősége szempontjából nagyon fontos volt, hogy Európában a területi elv (*ius soli*) vált meghatározóvá a vérségi elv (*ius sanguinis*) helyett. Napjainkban Franciaországban és hét további országban (Belgium, Egyesült Királyság, Finnország, Görögország, Hollandia, Olaszország, Spanyolország) alapjában véve a területi elv érvényesül, ami azt jelenti, hogy a bevándorló szülők gyermekei nagyon könnyen kaphatnak állampolgárságot, ha már az adott országban születtek. E tárgykörben Rogers Brubaker 1992-es *Citizenship and Nationhood in France and Germany* címen megjelent könyve különösen jelentős. A francia fejlődés ellenpéldájaként Brubaker azzal érvel, hogy Németországban évszázadok óta meghatározó a volt a vérségi elv. Ez tulajdonképpen egy kulturális alapú megközelítés. Német az, aki a német

kulturához tartozik, németül beszél. Német nemzetállam nem létezett, és ma sem létezik. Ezt volt hivatott a kulturális nemzet fogalma helyettesíteni. Ez különösen fontossá vált 1945 és 1990 között, amikor Nyugat-Németország – vagyis a Német Szövetségi Köztársaság – kötelezettséget vállalt a kelet-európai országokból kitelepített és/vagy onnan menekülni akaró német kisebbség – mintegy 10 millió ember – befogadására. Ennek nagyon is megfelelt a vérségi elv. Aki be tudta bizonyítani a német származását akár csak egy nagyszülő német nyelvű anyakönyvével, az minden további feltétel nélkül német állampolgárságot kaphatott.

Ebből a megközelítésből vizsgálva izgalmas és ritkán tárgyalt módon ellentmondásos a mai magyar közfelfogás. Révész Sándor 2017-ben, egy rövid publicisztikájában arra hívta fel a figyelmet, hogy az I. világháború előtt a magyar közjog és közfelfogás azt tekintette magától értődőnek, hogy mindenki a magyar nemzet része, aki a 325 ezer négyzetkilométernyi területet uráló Magyarország határain belül él, függetlenül, hogy kulturális-nyelvi értelemben szlováknak, romának vagy horvátnak tekinti magát. Trianon után – szinte egyik napról a másikra – a magyar közfelfogás áttért arra a helyzetértelmezésre, hogy mindenki, aki magyarul beszél, és/vagy közösséget vállal a magyar kultúrával, az magyar – függetlenül attól, hogy a határokon kívül él, és egy másik ország állampolgára.

Annak, hogy a nemzetet miként határozzuk meg, messzemenő hatása van egy nemzeten belül a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdökre.

Ebből a szempontból különösen érdekes Katalónia esete, amiről Örkény Antal számol be most megjelent könyvében (*Társadalmi dilemmák és ütköző elvek*, 2022). Spanyolország általában, Katalónia különösképpen „befogadó” társadalom. Spanyolország népessége 1950-ben 28 millió volt, ma 47 millió, s ezt a növekedést nem a természetes szaporodás, hanem a bevándorlás eredményezte. A ma Katalóniában élők 70 százaléka nem Katalóniában született. De van számottevő katalán nacionalizmus, 2017-ben egy népszavazáson (amit a spanyol állam alkotmányellenesnek minősített) a Katalóniában élők 90 százaléka arra szavazott, hogy Katalónia legyen önálló. A katalán nacionalizmus hangsúlyt fektet a katalán nyelvre, de a spanyol is elfogadott nyelv. (Érdekes kontraszt/párhuzam Ukrajnával: A háború kirobbantása előtt Putyin mintha nem értette volna kellőképpen, hogy orosz anyanyelvűek is lehetnek „hazafias” ukránok.) Örkény számos EU-országban mérte a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdöket. Spanyolország és különösképpen Katalónia a bevándorlókat a leginkább pozitívan megítélő országok közé tartozik. Az is érdekes, hogy a bevándorlás előnyét leginkább a kultúra gazdagodásában látják, szemben a németekkel, akik szintén bevándorlaspártiak, de ők a bevándorlás gazdasági előnyeit értékelik. Magyarország sajnos mindkét szempontból az európai országok sereghajtói közé tartozik.

Végül egy rövid megjegyzés a vendégmunkás-rendszer egyik szélsőséges, mai formájáról. A Magyarországhoz hasonló népességű és területű Egyesült Arab Emírségek lakóinak 90 százaléka (!) vendég-

munkás, s az állampolgárság kizárólag a *ius sanguinis* alapszik. A népesség 10 százaléka tehát hatalmas vagyon felett rendelkezik, s a föld méhéből kinyerhető olajkincsből származó járadékot semmilyen formában sem akarja megosztani bevándorlókkal. Cinikus emberek mondhatják azt: van ebben ráció. Ám az orbáni logika alapján Magyarország nem természeti kincseit védi, hanem különlegesnek vélt kulturális sajátosságait. Ennek a védelme céljából próbálja minimalizálni a menekülteknek nyújtott támogatást, mi több, kerítéssel és szögesdróttal „védi” az etnikailag homogén, keresztény szellemiségűnek deklarált országot a fajkeveredéstől.

4. Miért nem tűnt el a faj fogalma mára?

14

A holokauszt után Európában a faj fogalma – mint a náci beszéd kulcsfogalma – tabuvá vált, s kitüntetetten elfogadhatatlan lett a „fajtisztaság” eszméje és a „fajok keveredésének” megakadályozását szolgáló politika. Létezett természetesen 1945 után is egy európai fehér nacionalista radikalizmus, de egészen a 2000-es évekig ez Európában marginális volt, s többnyire tartózkodott a „fajtisztaságnak” vagy a fajok elkülönítésének a célkitűzésétől. Ez annyira igaz, hogy a globalizáció nyomán, a liberális Európában a különböző etnikai csoportok keveredése elkerülhetetlen, sőt éppenséggel kívánatosnak is nevezhető. Lehet úgy is érvelni, hogy a több kultúrának, nyelvnek és vallásnak kitett országok gyorsabban fejlődnek, és könnyebben alkalmazkodnak váratlan külső változásokhoz (pl. környezetvédelmi kihívások, váratlan világválságok).

Az Egyesült Államokban érdekes módon a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek (afroamerikaiak, amerikai indiánok) érdekei is szerepet játszottak, illetve játszanak abban, hogy az etnikai alapú politikák beépültek a közpolitikába. Ilyenkor beszélünk pozitív diszkriminációról (*affirmative action*). A gyakorlatban, amelynek a törvénybe iktatása Kennedy elnök nevéhez fűződik, arról van szó, hogy az adózásban, az oktatásban és az egészségügyben, bizonyos állás pályázatok elbírálása során a szabályok támogatást biztosítanak ennek a két népcsoportnak. Az afroamerikaiak vagy az amerikai indiánok számára nagyon is fontos, hogy őket az állam és a törvények mint elkülönült „faj”-t mindenki mástól megkülönböztessék. Bár mi ezt a gyakorlatot roppant problematikusnak tartjuk (hogy miért, arra most nem térünk ki részletesen), de ettől még hat évtizede létező és széles körben elfogadott politikákról van szó.

Az egyik probléma abból adódik, hogy az indiánok körében már régóta nagy a vegyes házasságok aránya. „Ránézésre” igencsak nehéz megállapítani, ki indián származású. Az esetek egy részében ez áll az afroamerikaiakra is. Nem véletlenül, hiszen mind az afrikai amerikaiakban, mind az amerikai indiánokban igencsak van nem kevés fehér „vér”. Ezen segít az „egy csepp vér” elve, amelyre korábban már utaltunk, s amelyet az afroamerikaiak mai generációjából sokan is elfogadnak. Ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy a népszámláláskor vagy egyéb állami nyilvántartásokban kérdezzék meg, ki milyen fajhoz tartozik. Ez szükséges az *affirmative action*

rendszerének a fenntartásához és finanszírozásához s természetesen a magukat feketének vagy indiánnak deklarálok ilyen támogatásokhoz való hozzájutásához. Ez többnyire nem kvótákon keresztül működik. Szó sincs arról, hogy – mondjuk – meg lenne szabva, hogy egy egyetemen a tanárok hány százalékának afroamerikainak lennie. A pozitív diszkrimináció szellemét az egyetemi oktatók és adminisztrátorok internalizálták. Egyszerűen kínos lenne, ha egy tanszéki értekezleten csupa fehér férfi (s néhány fehér nő) ülne, miközben szembeszökő tény, hogy a diákok között folyamatosan nő az afrikai-amerikai hallgatók aránya. Nincs szükség kvótára, a fehér büntudat elvégzi a dolgát.

Másfelől érdemes figyelembe venni a pozitív diszkriminációval kapcsolatos magyarországi tapasztalatokat is. Az 1990-es joganyag tudatosan kisebbségekről (*minorities*), beszélt, a nyugati szóhasználattal összhangban, a kisebbségi törvény „nemzeti és etnikai kisebbségekről” szól, éppen a romák miatt, akik nem akartak „nemzetiség” lenni, hiszen politikusaik ragaszkodnak ahhoz, hogy ők magyarok. Pár évvel később egyes roma politikusok azzal a követeléssel álltak elő, hogy a jogalkotó mégis tekintse „nemzetiség”-nek a romákat. Egyszerű volt az érvelés. Ha a magyar szabályozás szerint a nemzeti kisebbségek (németek, románok, szlovákok stb.) jogosultak bizonyos pénzügyi támogatásra, akkor ebbe a jogi kategóriába kell felvételt nyerni. Orbánék így és ezért változtatták a kisebbség szóhasználatot nemzetiségre, és miattuk lettek a romák is nemzetiség. Nevezhetjük ezt pragmatizmusnak is, de megal-

pozott tudományos érvként nehéz elfogadni.³

2015–16 körül, a menekült válság idején a „faj” fogalma új jelentőséget kapott Európában is, mert az iszlám vallásúak beáramlása a szélsőjobbnak új programot adott. Most már a kérdés az lett, hogyan lehet megőrizni Európa fehér, keresztény-zsidó (vagy zsidó-keresztény) kultúráját, megakadályozni az iszlám térnyerését, nem is beszélve a feketék fajként történő meghatározásáról, akik közül sokan keresztények voltak. Valószínű, hogy pár évtizeden belül a keresztények nagyobb része „fekete” lesz. Így a faj fogalma új értelmet nyert. Most már nem az árja-zsidó megosztásról van szó, mint a 20. század első felében, hanem a fehér zsidó-keresztény népesség van szembeállítva az iszlámmal és az Európába törekvő feketékkel. Az európai szélsőjobb s így a Fidesz retorikája az európai kereszténység védelmében egyébként is problematikus. A legutóbbi magyar népszámláláson a lakosság 54 százaléka mondta magát „kereszténynek” (2001-ben ez még 75 százalék volt), vagyis a „keresztény magyarság” kategóriája is egyre inkább fikció, mint valóság – akárcsak a 15 millió magyar folyamatos emlegetése.

A magyar főrabbi első nyilatkozata, mely hangsúlyozta, hogy csak egy emberi faj van, s annak etnikai diverzitása érték – hibátlan. De tévedésnek gondoljuk Orbán tusnádfürdői beszédét „antiszemitanak” nevezni, amit sok kommentátor rögtön leszögezett (miközben Frölich Róbert

³ A 2018-as mikrocenzus során 310 ezren határozták meg magukat roma nemzetiségűként.

főbbi ennek az ellenkezőjét mondta). Ámde a holokausztnak árnyékában érthető, hogy zsidókat aggaszt, ha ismét előkerül a faj szerinti megkülönböztetés – s ennyiben aggasztó lehet az Orbán-beszéd is. De az világos, hogy a szóban forgó beszéd nem a zsidókról és a nem zsidókról szól. Az idegen „faj”, amitől menteni kell a magyar társadalmat, az az iszlám és a feketék, sőt újabban a nem heteroszexuális irányultságú emberek csoportja is (lásd a magyar jobboldal LMBTQ-ellenes tüntetéseit a 90-es évek közepe, vagyis közel harminc év óta!). Ehhez az ellentétéhez még jön Magyarország és több kelet-európai ország megoldandó cigánykérdése, amely egészen a legutóbbi időkhöz egyáltalán nem kapcsolódott a migrációhoz, mert hiszen a romák betelepülése évszázadokkal korábbi esemény volt.

16

Másképpen fogalmazva: Orbán terminológiájában a „faji” megkülönböztetés nem árjakra és nem árjakra, zsidókra és nem zsidókra vonatkozik, de ettől még ez rasszista gondolat. Ha zsidók helyett most feketéket vagy muzulmánokat mondunk, azzal nem vagyunk kevésbé rasszisták, és nyitva marad a lehetőség, hogy újabb és újabb ellenséget generáljon a politika. Míg a zsidók esetében érvelhet valaki azzal, hogy Orbán fajelmélete erre nem vonat-

kozott, de kérdés, hogy ez mennyiben áll a romákra. Arra a vadonatúj problémára kell utalnunk, hogy Magyarország (de még Csehország is) az Ukrajnából menekülő, úgymond „adaptálhatatlan” romákat nem tekintti egyenjogúnak az Ukrajnából menekülő „igazi” – értsd fehér bőrű – romákkal, és nem ad nekik a nem roma menekültekkel azonos letelepedési jogokat. Konfliktus tehát van bőven. Igazán megdöbbentő Csehország, hiszen ott viszonylag kevés a roma, ennek ellenére az Ukrajnából menekülő magyar állampolgárok közül a cigányokat, ha van magyar útlevelük, Magyarországra küldik, hiszen biztonságos országból érkeznek. Ennél is megdöbbentőbb, hogy a magyar hatóságok is másként bánnak a romákkal és nem romákkal, más táborokban helyezik el őket, és rövidebb a tartózkodási engedélyük.⁴ A romák esetében mintha a faj ismét náci értelmezésű tartalmat nyerne. A náci beszéd, még ha nincs is náci indítéka, vezethet náci politikára. Ez a tusnádfürdői szabadegyetemen elhangzott beszéd igazi veszélye.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Tóth Judit és Bernáth Anikó kiváló cikkét, „Menekültválság, 2022”, amely a Tárki 2022-es Társadalmi R riport című kötetében fog megjelenni a közeljövőben.

A profitot Orbánnál úgy hívják: hatalom

Dávid Ferencsel beszélget Czene Gábor

Szociális érzékenység nélkül kár elkezdni a kormányzásba – összegezte az elmúlt tizenkét év tapasztalatait Dávid Ferenc, a Demokratikus Koalíció gazdasági szakértője és parlamenti képviselője. Elmondása szerint egy átlagos parasztasszony logikájával gondolkodik, a bevételekhez igazítja a kiadásokat. Magyarországon – hangsúlyozta – úgy kell szociálisan igazságosabb világot teremteni, hogy közben ne dőljön be a gazdaság, és ne álljon feje a költségvetés.

– Sok éven át a Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetségének (VOSZ) főtitkára volt, nyugdíjba vonulását követően váltott pályát. Jelenleg a Demokratikus Koalíció (DK) gazdasági szakértője, a párt országgyűlési képviselője, a parlament gazdasági bizottságának alelnöke. Eddig azt kapta a politikától, amire számított?

– Tizenkét évig dolgoztam Demján Sándor mellett. Nem nyugdíjba mentem a VOSZ-tól, hanem – miután Demján elnök úr elhunyt – úgy ítélt meg, hogy azt a fajta klaszszikus, markáns, szókimondó érdek-képviselőt, ami addig jellemezte a vállalkozók szövetségét, nem lehet folytatni. 2018-ban vagyunk, a parlamenti választás környékén. Demján Sándor március 26-án halt meg, április 8-án volt a választás. Az eredményt ismerjük. Úgy éreztem, hogy a VOSZ főtitkáraként nekem nincs tovább. Elköszöntem a szövetségtől,

akkor egy évvel voltam nyugdíj előtt. 2019 tavaszán mentem nyugdíjba, ősszel keresett meg a DK, hogy legyenek a gazdasági szakértőjük. Részt vettem a program írásában, a munkaügyi kabinetben, a gazdasági kabinet előkészítésében is. A sors úgy hozta, hogy a közös ellenzéki listán a 28. helyre kerültem, ami befutó hely volt.

És hogy mit kaptam a politikától? Nem nehéz kiszámolni, hogy 67 évesen lettem parlamenti képviselő... Nem állítom, hogy rossz érzés, de számomra ez egy teljesen más világ. Teljesen új világ. Nem ehhez szoktam. Pedig a korábbi munkám folytán az ellenzéki közösségből már sokakat ismertem. Szerencsém van, mert én a kormányzati oldalról is sokakat ismerek, hiszen már a VOSZ előtt is az érdekegyeztetésben dolgoztam. Gyakran bejártam a Parlamentbe is. Olyan problémáim tehát nincsenek, hogy egyik vagy másik oldalon nem ismerem a politikai szereplőket.

A szakmámból eredően egész életemben közéleti és gazdasági ember voltam. Bár most nyilvánvalóan van egyfajta politikai elkötelezettségem, amit komolyan is veszek, mindig a szakmai szemüvegem volt az erősebb. Na, az a szakmaiság, amit a kormányzó pártok kínálnak, minden képzelet alulmúl. Tisztában voltam azzal, hogy fideszes kétharmad van, tisztában voltam azzal is, hogy – ha szabad így fogalmaznom – „le fognak

nyomni” minket, de arra nem számítottam, hogy ez mindenféle előzetes vita nélkül történik majd. Már a gazdasági bizottság ülésein is lehetett érezni, hogy az ember elmondhatja ugyan a véleményét, de érdemi szakmai vitára nincs lehetőség.

– *Tényleg meglepődött?*

– Igen. Az Országos Érdekegyeztető Tanácsban az alakulásától kezdve nagyon sokat dolgoztam. Azért ott 2010-ig kemény viták folytak, és bizony előfordult, hogy sikerült viszszalépésre készítenünk az akkori kormányt. Elfogadták az érveinket. Hetekig vitattunk költségvetést, adót, bért és egyéb kérdéseket. 2010 után a Fidesz megszüntette az érdekegyeztető tanácsot, helyette létrehozott egy konzultációs fórumot a versenyszféra és a kormány között. 2018-ig abban is benne voltam. Bár mennyire is kiherélték az érdekegyeztetést, még ezen a fórumon is elhangoztak észérvek oda és vissza. Létezett vitakultúra. Ha tudtuk is, hogy ki az erősebb, odafigyeltek arra, mit mondunk. Most az Országgyűlésben: zéró. Már a korábbiakkal se voltam megelégedve, de az, ami jelenleg parlamenti munka címén folyik – csak ismételni tudom magam – minden képzeletet alulmúl.

A globális minimumadóról szóló vita például úgy zajlott, hogy egyik nap délután fél háromra összerántották a gazdasági bizottságot, másnap reggel pedig a fideszes parlamenti többség már meg is szavazta, hogy elutasítja a javaslatot. Ugyanezt csinálták a kata eltörlésével is (kisadózó vállalkozások tételes adója – a szerk.). Át se tudtuk beszélni. A mélypontot a nyári időszakban éreztem, amikor a kormánypárti képvi-

selők már legszívesebben strandra mentek volna. Azzal se tisztelték meg az ellenzéket, hogy reagáljanak valamit arra, amit mondunk, hanem csak szavaztattak.

Nincs egy normális előterjesztés, sorozatban fércmunkákat nyújtanak be. Mindnyájan látjuk, hogyan és hányszor kell hozzányúlni már elfogadott jogszabályokhoz. Megmondom őszintén, nem hittem volna, hogy szakmai szempontból ennyire alacsony színvonalat produkál a törvényhozás. És erről nem az ellenzék tehet. Minden indítványunkat lesöprik. Séróból, gyomorból megy a dolog. Nekem ez rendkívül szokatlan. A naivitásomat bizonyítja, hogy azt gondoltam, lesznek viták, talán majd éppen nekem sikerül becsempészni a szakmaiságot a parlamenti munkába. Ma már el kell ismernem, hogy nagy energiákat ebbe már nem érdemes befektetni. A parlamenti munkát ennek ellenére nem szabad elengedni, példát kell mutatni. Lezártam egy aktív életpályát, és országgyűlési képviselőként reaktíválhattam magam. Érdekel, ezt még sose csináltam. Most is hiszem, hogy lehet értelmesen dolgozni, de ennek a parlament és a kormányzó párt nem adja meg a minimális esélyét sem.

– *Nem értem. Akkor hogyan lehet értelmesen dolgozni?*

– Annak van értelme, azért kell naprakészen kondicionálnunk magunkat – változatlanul szakmai kérdésekről beszélek –, hogy az Országgyűlésben a körülmények dacára is elmondjuk a karakteres álláspontunkat. A médiába is csak így lehet bekerülni. Nem szabad feladni a szakmaiságot, már csak azért sem,

mert különben az ember agya eltompul. És akkor mi lesz, ha egyszer majd mi fogunk kormányozni? Benne kell maradni a vérkeringésben. Minden lehetőséget ki kell használni, azt az illúziót viszont felejtjük el, hogy ezzel a politikai ellenféllel szemben élni lehet a meggyőzés erejével. Borzasztó rossz érzés, de egyre inkább megszokom.

– *Említette, hogy sok kormányzati szereplőt ismer. Ellenzéki parlamenti képviselőként milyen a viszonya velük?*

– Elegáns három lépés távolságot tartunk egymástól. Varga Mihály pénzügyminisztert 1998 óta ismerem. Lázár János, aki most építési és beruházási miniszter, vagy például Sziijártó Péter külügyminiszter rendszeres fellépők voltak VOSZ-rendezvényeken. A korosabb államtitkárok közül is sokakat ismerek. Persze, ha találkozunk, akkor kezdet fogunk egymással, de beszélgetni már nem ülünk le. Ilyen beszélgetéseket egyébként a parlamenti büfében se látok. Ha a sok-sok gazdasági ballépésen túl a Fidesz nagy hibát elkövetett, akkor azt minősítem annak, hogy ezeket a szálakat szétszakította. Nincs becsülete a szakmai vitáknak, nem állunk szóba egymással. A Fidesz komoly munkát fektetett abba 2010 óta, hogy így legyen. A kormány álkamarákat hoz létre, az igazi érdekképviseletekkel nem egyeztet. A Parragh László vezette Magyar Kereskedelmi és Iparkamara nem szolgálja a vállalkozók érdekeit, a kormány mégis csak vele tárgyal. A szakszervezetek gyakorlatilag a nullára le vannak írva. Nem kizárólag a sztrájkjog csorbítására gondolok, hanem például arra, hogy a pedagógusok

szakszervezeteit nem engedik be a saját minisztériumukba.

– *Nincs is saját minisztériumuk.*

– Ez meg a másik. Bár én a versenyszférából jöttem, mindig azt mondtam, hogy az államnak két területen van megkerülhetetlen szerepe: az oktatásban és az egészségügyben. Na, ennek a kettőnek nincs minisztériuma. Gazdasági minisztériumból viszont legalább öt van. Akár örülhetnek is ennek, csak éppen könnyen lehet, hogy elég lenne belőlük kettő. Tőlem talán furcsán hangzik, de a szociális ágazat képviselőjét is nagyon hiányolom, egy szociális és egészségügyi tárcának mindenképpen helye lenne a kormányzati struktúrában.

– *Öntől idézek: a kormány cserben hagyja az időseket, a családosokat és a rászorulókat, válságban nem oligarchákra és luxusberuházásokra kellene költeni, hanem a szociális támogatások emelésére. Demján Sándor közvetlen munkatársaként a másik oldalról, a tőke világából érkezett. Miért kellene elhinnünk, hogy szívében viseli a „bérből és fizetésből” élők, a szegények, a perifériára szorítottak helyzetét?*

– Természetesen az ember szociálisan érzékeny.

– *Ez egyáltalán nem természetes.*

– De, ez teljesen természetes. Ha megengedi, csapongok kicsit: az Orbán-kormány egyik legnagyobb bűnének tartom az antiszolidaritást, ami abból is fakad, hogy Orbánék antidemokratikusan kormányoznak. A kettő szoros korrelációt mutat egymással. Lehet, hogy túlozni fogok: az emberséget hiányolom

belőlük, az empátiát, azt, hogy nem képesek beleélni magukat mások helyzetébe. Huszonöt éven keresztül tárgyaltam a minimálbérről, minden szakszervezettel szót tudtam érteni, mégpedig azért, mert elhitték nekem, hogy átérzem a helyzetüket. Annak ellenére, hogy egész életemben jól kerestem. Ettől még a milliányi szegényt, aki ráadásul – a tőke oldaláról mondom – a mi vagyontömegünket is mozgatja, talán érdemes lenne emberszámba venni. Egy hajóban evezünk. Szociális érzékenységről beszéltem, ez a legfontosabb, de nézhetjük szigorúan a kérdés gazdasági oldalát is. Miért lenne érdeke a vállalkozói körnek az, hogy anyagi gondokkal küzdő, egészségileg és mentálisan megrokkant embereket alkalmazzon? Ha én maximális teljesítményt várok el, akkor az az érdekem, hogy a munkavállaló képes legyen ennek megfelelni. Ezért fizetünk munkáltatói és mindenféle egyéb járulékot az államnak. Hiába akarom azt, hogy pörögjön a szolgáltatás, a kereskedelem és a turizmus, nem fog pörögni, ha Magyarországon másfél-két millió ember szinte kenyeret se tud venni. Erős gazdasági érdek fűződik ahhoz, hogy legyen fizetőképesség kereslet.

– *Ahhoz viszont politikai érdek fűződhet, hogy legyen egy viszonylag széles, lenyomott, szegénységben élő, a hatalom által könnyen irányítható réteg, amellyel a lecsúszástól féltő középosztályt is sakkban lehet tartani.*

– A mostani miniszterelnököt soha nem tartottam államférfinak, és pont azért nem, amit az ön kérdése is feszeget. Orbán Viktort úgy helyezem el magamban, mint a Magyar-

ország elnevezésű részvénytársaság elnök-vezérigazgatóját, aki csak a profitra hajt, és a profitot ebben az esetben úgy hívják: hatalom. A miniszterelnök nem államférfi, hanem hatalomtechnikus. Az, amire rákérdezett, ennek a gondolkodásnak a következménye. Orbán Viktort nem rázza meg, hogy pár millió ember rossz körülmények között él. Részvénytársaságot üzemeltet, ő az igazgatóság elnöke, ügyel arra, hogy négyévente megszavazza a közgyűlés, aztán hatalomosztás van. Más nem érdekli. Nem függetlenként, de objektív módon merem ezt mondani. A jövedelmi viszonyaim, a társadalmi státuszom alapján én nem vagyok érintett, de ez nem mentesít az alól, hogy odafigyeljek arra, mi történik másokkal. A 15,6 százalékos infláció év végére föl fog menni 20 százalékra. A KSH hivatalos adatai szerint az élelmiszerárak majdnem 31 százalékkal emelkedtek egy év alatt. Gondolkodik azon a miniszterelnök, hogy azok a nyugdíjasok, akik 120-140 ezret kapnak, mi a búbánatot fognak csinálni? Hogy milyen életük van? Ráadásul ez az egész le van öntve egy keresztény-konzervatív mázzal, de ebbe most nem mennék bele.

– *Még a Gyurcsány-kormány idején kezdett elterjedni a „segélyért munkát” elven alapuló úgynevezett monoki modell. Aztán ebből nőtt ki a szociálpolitikusok által sokat bírált – persze, kormányzati körökben magasztalt – fideszes közmunkarendszer. Azokban a térségekben, ahol a közmunkát az elmúlt évtizedben sem sikerült piaci állásokkal kiváltani, mára „se vele, se nélküle” állapot alakult ki. Mit lehet ezzel kezdeni?*

– Akkor most szakmázni fogunk. A közfoglalkoztatás intézménye önmagában nem ördögtől való. Nekem akkor volt vele problémám, amikor a közfoglalkoztatottak száma felment 300-320 ezerre, ami elképesztően sok. Nyilvánvalóan tudnunk kell, hogy a közfoglalkoztatás kényszerhelyzet, a kialakulásának okait hosszan lehet sorolni. A kérdés most az, hogy mit lehet tenni, ha egyszer már kialakult, és nem tudunk piaci munkahelyeket teremteni. Először is: a fiatalokat nem szabad érdekeltté tenni abban, hogy az iskola helyett a közmunkát válasszák. Az Orbán-rendszer legalább már megszüntette a probléma egy részét azzal, hogy 18 éves kor alatt nem lehet részt venni a közfoglalkoztatásban. Felháborító viszont, hogy a tankötelezettséget levítették 16 évre. A mai világban 18 éves korig tartó tankötelezettség is kevés lenne, azon se lepődtem volna meg, ha felemelik 20 évre. Az ellenkezője történt. A mai fiatalok 70 éves korukig fognak dolgozni, áldozunk már rá néhány évet arra, hogy olyan készség, képesség és szakma legyen a kezükben, amivel még 50 évig megtalálják a helyüket az életben. A közmunkások társadalmát szegmentálni kellett volna olyan tekintetben, hogy ki vezethető vissza a munkaerőpiacra, és ki nem.

– *Ki lehet jelenteni, hogy vannak, akik nem vezethetők vissza?*

– Nézze, ha valaki például 58 éves korában rendkívül alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, és rendkívül rossz szociális körülmények között él, akkor nála annyit lehet elérni, hogy elvisszük valahogyan a nyugdíjkorhatárig. Értékteremtő munkára az illetőt kevésbé lehet

alkalmazni, de ahhoz hozzá kell segíteni, hogy fizessen valamilyen járulékot, ami jogosulttá teszi a nyugdíjra. Azokat viszont, akiknek van bármilyen szakmájuk, minél gyorsabban ki kell menteni a közfoglalkoztatásból, ahogyan azokat a fiatalokat is, akik alkalmasak arra, hogy szakmát tanuljanak.

– *Kimenteni, de hogyan?*

– Óriási viták voltak, sokan veszekedtek velem – most se biztos, hogy meg fognak dicsérni érte –, de állítom, a kormány részéről logikus elgondolás volt, hogy a közmunkások bérét jelentősen alacsonyabban tartotta, mint a minimálbért. A kettőt el kellett szakítani egymástól. Mára a helyzet felszámolta a tömeges közmunka intézményét, a közfoglalkoztatottak száma 100 ezer alatt van. Olyan sokat ezen már nem kell fagyni, ezt a létszámot az országnak el kell bírnia. A lényeg: azokat, akiknek nincs más kijárat, el kell kísérni a nyugdíjig, azokat, akik menthetők, ki kell szedni a rendszerből. A munkaerőpiac pillanatnyilag mindenkit felszív.

– *Pillanatnyilag. Ki tudja, meddig.*

– Azzal számolni kell, hogy elsősorban a nagy energiaigényű szolgáltató szektorban komoly bajok lesznek: cukrász, pék, vendéglátós, panziós, szállodás. A Covid őket egyszer már kifacsarta, meg is rostálta. Nem nagyon látok értékelhető kormányzati programot a megsegítésükre.

– *A Stockholm szindróma – az elnyomóval való azonosulás – mintha tömeges méretekben is működne Magyarországon. A választási adatok alapján a hátrányos helyzetű térsé-*

gekben élők nagy többsége a Fideszre szavazott. Lát legalább halvány esélyt arra, hogy az ellenzék hatástalanítsa a kormányzati propagandát, és megváltoztassa ezeknek az embereknek a politikai preferenciáit? Ha nem: az eleve szűkös erőforrásaiból miért fordítana bármennyit is az ellenzék erre a reménytelen vállalkozásra?

– Ha kimegyünk a pályára focizni, akkor nyerni megyünk ki, bárki is az ellenfél. A legfontosabb feladat, hogy szétpukkasszuk azt a buborékot, amelyben a vidéki Magyarország lakosságának jelentős része él. Nem szabad beletörödnünk abba, hogy minden a Fideszé. Az ellenzék nevében nem tudok nyilatkozni, de a DK nemrég hetven vidéki helyszínen tartott különféle műfajú rendezvényeket: pódiumbeszélgetést, fórumot, előadást, családi napot, bográcsozást. A pártvezetés döntése volt, hogy el kell kezdenünk feltápaszkodni a klinikai halál állapotából. Mert azért ne tagadjuk, hogy az április 3-i választás eredménye nagy pofon volt. Nem békeidőszakban vagyunk, a fiatal generáció ilyen válságot még nem látott. Miután a parlamenti munka hatékonysága és színvonala nem felel meg az elvárásoknak, a maradék időnkben – elvégre főállású képviselők vagyunk – menni, menni és menni kell, abban a hitben, hogy ez már 2024-re, az uniós és önkormányzati választásokra, legkésőbb 2026-ra, a következő parlamenti választásra termőre fordul.

Az a dolgom, hogy állandóan elemzéseket olvassak. Akár mosolyoghat is rajtam – egy írott interjúban szerencsére ez nem látszik –, de nem lehet tudni, hogy Magyarországon a mostani helyzet és a magyar társa-

dalom tűrőképessége hogyan alakul. A történelemben voltak már olyan pillanatok, amikor nem bírta tovább a nép. Akkor viszont lennie kell egy ellenzéki erőnek, amely nem kapkodni kezd, hanem legalább nagy vonalakban meg tudja mondani, merre kell venni az irányt. Akkor viszont lennie kell egy ellenzéki erőnek, amely nem kapkodni kezd, hanem legalább nagy vonalakban meg tudja mondani, merre kell venni az irányt.¹

Az Orbán-kormányon tizenkét év után – és ezt közgazdászként mondom, nem politikai aktorként – először látom azt, hogy kapkod. Az, amit a kormány az elmúlt hónapokban a gazdaságban művelt, teljesen ad hoc jellegű, átgondolatlan és végig nem tárgyalt intézkedések sorozata. Megy a bácsi a segédmotoros kerékpárral a benzinkútra tankolni, és elzavarják, mert nincs forgalmi engedélye. A vidéki Magyarország kismotorral jár. Nem tudták ezek a fideszes vidéki gyerekek – mert, ugye, onnan jöttek –, hogy kismotorra nem kell forgalmi engedély?

– Elhibázott intézkedésekből korábban se szenvedett hiányt a kormány.

– A Fidesz sok rossz döntést hozott korábban is, de nem kapkodott. Jobb volt a kormány korrekációs képessége, és jobb volt a híre Európában, jobban jöttek a pénzek. Az Európai Uniótól kapott pénzek 30 százalékát rosszul használták fel, de a 70 szá-

¹ Beszélgetésünk szeptember 8-án készült, a Demokratikus Koalíció szeptember 16-án jelentette be, hogy Dobrev Klára vezetésével árnyékkormányt alakít. A tagok névsora szeptember 20-án vált nyilvánossá, Dávid Ferenc a gazdasági ügyekminiszteri posztot tölti be a testületben. – A szerk.

zalékát lehet, hogy jól. Akkor gazdasági emelkedés volt, ha hibázott is a kormány, annak nem volt végzetes következménye. Legyünk objektívek, történeke pozitív lépések is, ezek közé tartozott például a pénztárgépek kötelező használatának a bevezetése. Abban, persze, önnek van igaza, hogy már 2017-ben fokozatosan inflációs pályára állították a gazdaságot: akkor bízták el magukat, akkor lazult fel a pénzügyi és költségvetési politika. Tavaly nyáron a Fidesz úgy látta, hogy komoly ellenzéki blokk áll fel vele szemben, ezért aztán Orbán Viktor kinyitotta a kasszát, és szórta a pénzt.

– *Ezermilliárdos nagyságrendű osztogatás folyt a választás előtt.*

– A gazdaság szereplői ezt tudomásul vették, az üzleti szférát a Fidesz maga mellé állította. Egyébként ez a politika természete. Vannak ismerőseim, akik mondogatják is magukról, hogy ők „üzleti jobboldaliak”. Viccesen azt szoktam nekik válaszolni erre, hogy remélem, amikor mi jövünk, akkor majd „üzleti baloldaliak” lesztek.

– *A katázás felszámolása – az, ahogyan lezajlott – jogállami és erkölcsi szempontból védhetetlen. Gazdaságilag azonban racionális lépésnek nevezhető?*

– Állatorvosi ló. Kezdem azzal, hogy meg kellett volna várni az adóév lezárását. A másik: a kormány kitakarította a katás rendszerből a nyugdíjasokat – mert, ugye, nincs mellékfoglalkozású kata –, és kitakarított 30 ezer pedagógust is. Soha nem tudtam volna, ha az ágazati szakszervezet nem mondja, hogy 30 ezer pedagógus katázik. Táboroztat-

tak, szakköröket tartottak, mindent csináltak. Valótlanúság azt mondani, hogy nem fizettek tb-t. Ez nem igaz. Tanárként befizették a tb-jüket, aztán kizsákmányolták magukat, mert az államtól alacsony bért kapnak, és elmentek katásként táboroztatni a nyáron. Még ott is befizettek több 10 ezer forintot. Ha már egyszer a 6 milliós katát felemelték 12 millióra, és tervbe volt véve a 18 millió is, akkor miért nem emelték hozzá a befizetendő összeget? A vállalkozói kör elfogadta volna, ha 100 vagy 125 ezer, akár 150 ezer forintra megemelik az adót.

Ha ellátási problémát nem is fog okozni a katázás megszüntetése, abban biztos lehet, ha egy faluban volt eddig egy nyugdíjas katás vilanyszerelő, akit az egész falu ismer, az illető ugyanúgy elvállal majd munkákat, csak már számla nélkül. Ehhez nem kell egyetem. Azt gondolják, hogy főállású vállalkozóként fog bejelentkezni, könyvelőt tart, és minden hónapban adóbevallást készít? Most itt lett volna az alkalom, hogy január elsejétől kicsit átpofozzák és megtisztítják a rendszert. A tiltott munkaviszonyt könnyen meg tudták volna nézni. Főleg multiknál fordult elő, hogy elbocsátások után katásként visszafoglalkoztattak embereket: ez két perc alatt kimutatható. Fontos lett volna megtartani a nagyon egyszerű adminisztrációt, amit hat elemivel is mindenki meg tud csinálni. Pont ezt vették el, hozzáértés nélkül.

Ugyanezt gondolom az úgynevezett extraprofit különadójáról. A kormány kijelölt egy bizonyos üzleti kört, egy másikat – a sajátjait – békén hagyta. Az elnevezésen nem akarok lovagolni, csak megjegyzem,

hogy nem profitot adóztatnak, hanem árbevételt. Kiállt a nyilvánosság elé a banki gyakorlattal valóban rendelkező, de vállalkozói tapasztalattal egyáltalán nem rendelkező gazdaságfejlesztési miniszter, Nagy Márton, és közölte, hogy a küladókat nem lehet átterhelni a lakosságra. Tényleg nem? Aki ebben az országban él, az tudja, hogy bármit tovább lehet terhelni. Nem is elvárható egy piacgazdaságban, hogy ne terheljék tovább. A korábbi Fidesz-kormányzás idején ilyen súlyú mellélövésék azért nem voltak, és még rosszul is kommunikálják. Nagyon sokan a fejére olvasták a kormánynak, hogy értelmezhetetlen, amit művel. Megdőlt az Orbán-mítosz, az, hogy a miniszterelnök tévedhetetlen. Lehet, hogy lassan ez a köztudatba is átmegy. Az ellenzéknek dolga is egyébként, hogy átmenjen: emberek, szembesüljetelek velem, hogy becsapnak!

– *Az ellenzék fényévnyi távolságra volt attól, hogy megnyerje a választást, de játsszunk el a gondolattal: megtartották volna a tizenharmadik havi nyugdíjat?*

– Egyértelmű, hogy igen. Az intézményt biztosan megtartottuk volna. Az, hogy ebben a konstrukcióban tartottuk volna-e meg, már nem annyira biztos. Azon például lehet vitatkozni, kimondjuk-e, hogy 500 ezer forint fölött nem adok tizenharmadik havi nyugdíjat, az így megmaradt pénzt inkább odaadom azoknak, akik rászorulnak. Van más megoldás is. Nézzük meg, hogy mennyi az átlagnyugdíj – 175 ezer forint –, és mondjuk azt, hogy mindenki kap 200 ezret. Akkor az is boldog lesz, akinek 80 ezer a nyug-

díja, hisz ennek a két és félszeresét megkapja, de a többiek se járnak rosszul. Legfeljebb azok, akiknek nagyon sok a nyugdíja, de őket meg nem igazán érdekli. Szóval, több lehetőség is van, nem köteleztük el magunkat egyik mellett sem. Sokkal jobban is meg lehetett volna csinálni annál, ahogyan a kormány tette. Azt is rendkívül egyszerűen meg lehetne oldani, hogy ne alakuljanak ki nagy különbségek a nyugdíjak között. A Fidesz azzal dicsekszik, hogy visszaépítette a tizenharmadik havi nyugdíjat. Miért nem 2015-ben építették vissza, amikor a gazdaságnak jól ment? Miért most jutott eszükbe? Nem csak a lóláb lóg ki, hanem az egész ménés. Ez megint csak és kizárólag arról szól, hogy próbálnak megvenni egy társadalmi réteget.

– *Akadnak olyan kormányzati intézkedések, amelyeket nem szakmai, hanem politikai megfontolásból tartana meg?*

– Példaként mondhatom az Orbán-kormány egyik – fogalmazzunk úgy – vitatható intézményét, a Nő 40 programot, amely nyugdíjszakmai szempontból szinte kezelhetetlen. Vannak, akik 40 év munkaviszony után akár 58 évesen is elmehetnek nyugdíjba, mások csak 65 éves, vagy majd, ha emelkedik a korhatár, csak 70 éves korukban. Ez szétfeszíti a rendszert, de nekem is tudomásul kell vennem, hogy az intézkedést nem lehet visszavonni. Kétszázötvenezer nő szerzett jogként tekint erre a lehetőségre, márpedig szerzett jogot elvenni nem lehet. Sokan régóta számolgatják, hogy hány napjuk van még hátra, a kampányban tőlem is kérdezték, hogy megmarad-e a

speciális karkedvezmény. Megnézte valaki, hogy az 58 évesen nyugdíjba ment nők nagymamaként valóban a családjukkal, az unokákkal foglalkoznak-e? A kormány ugyanis ezzel a mesével jött. A jelentős részük szerintem visszament dolgozni. A Fidesz ebbe is belekormányozta az országot, ahelyett, hogy kidolgozott volna egy rugalmas nyugdíjrendszert, amely alkalmazkodik a különböző élethelyzetekhez.

– *Forró téma: rezszi. Egyértelmű, hogy a kormány minden korábbi ígéretét megszegve hajtotta végre a rezsziemelést. Csak hogy ellenzéki oldalról is lehetett hallani, hogy a rezsicsökkentés ebben a formájában fenntartathatlan. Ne részletezzük most, hogy a mára kialakult helyzet mennyiben az ukrajnai háború és mennyiben a kormány gazdaságpolitikájának a következménye. Az ellenzéknek lenne más lehetősége, mint a rezszielelés?*

– Nem szeretném ilyen könnyen elengedni azt a kérdést, hogy mi vezetett a mostani helyzethez. Foglaljuk össze újra: laza költségvetési politika, laza pénzügyi politika, a magyar gazdaság inflációs pályára állítása, a magyar forint tudatos leértékelése, utána pedig pénzszórás. Csodálkozunk, hogy itt tartunk? Közben olyan konstrukciók vannak, amelyek nem konformak a piacgazdasággal. Szeretném megkérdezni: mióta van Magyarországon benzinársapka? Még nem volt háború. Mióta van egyes termékekre élelmiszersapka? Még nem volt háború.

A magyar forint árfolyama döntő ebben a kérdésben. Mindent importálunk, mindent euróban vagy dollárban számolnak. A cseh korona egy-két százalékos változott 2010

óta, a lengyel zloty 10 százalékos romlott, a magyar forint pedig több mint 50 százalékos. Mit lehet csinálni? Először is keresnünk kell egy másik jegybankelnököt Matolcsy György helyett. A Magyar Nemzeti Bank kormányzója teljesen alkalmatlan volt a helyzet kezelésére. Az ő banki uralkodása önmagában minősíti a magyar pénzügyi politikát. Persze, a háború kitörése sokat ártott a gazdaságnak, nem is vitás, de idáig nem lett volna szabad eljutnunk. A csökkentett rezsziárak évekig fölötte voltak a piaci árak. Azt a pénzt, amit akkor megtakarítottak, félre kellett volna tenni szűkösebb időkre, és most oda lehetne adni ellentételezésre. Azt a pénzt, amit kiszórtak a választás előtt, szintén félre lehetett volna tenni. Nem kellene elutasítani a globális minimumadót, ami 300 milliárdot hozna a konyhára. Nem kellett volna kikezdeni a katásokkal, a csókosokból álló nagyvállalkozói kört pedig jobban bevonhatnák a közteherviselésbe, és akkor rögtön kezelhetőbb lenne a válság. A hibás gazdaságpolitika a rezsipolitikában is megjelenik, hiányzik belőle a rászorultsági elv. Az Orbán-kormány zászlajára tűzte, hogy megvéd minket. Rendben, de akkor lehetőleg azokat védje meg, akiket valóban meg kell védeni.

– *Iskolák és közintézmények működését is veszélyeztetik a rezsziárak.*

– Visszakérdezhetnék cinikusan...

– *Stadionok?*

– Hát, persze. Ne vicceljünk! Ki a bánat építette nyakra-főre a vidéki sportcsarnokokat? Azt olvasom, hogy először ezek fognak bezárni.

– *Múzeumokat, színházakat, különféle kulturális intézményeket fenyeget a bezárás.*

– Ha arról beszéltünk nemrég, hogy Orbánnak nem fontos az oktatás, akkor miért lenne neki fontos a könyvtár? Szemmel láthatóan nem törődik azzal, hogy a következő generáció milyen képzett lesz, milyen körülmények között tanul. A kormány látványberuházások sorába ment bele, amelyek nem jelentenek hozzáadott értéket. Annyi hasznuk volt, hogy akkor megpörgették a GDP-t. Zárójelben jegyzem meg, hogy ez a másik nagy csibészség: a GDP soha nem valós Magyarországon. Én az a típusú ember vagyok, aki úgy tervezi a költségvetést, hogy megnézi, mennyi bevétel várható, és ehhez szabja a kiadásokat. Egy átlagos parasztasszony logikájával gondolkodom. Magyarországon úgy kell szociálisan igazságosabb világot teremteni, hogy közben ne dőljön be a gazdaság és ne álljon feje a költségvetés. Olyasmibe nem megyünk be, amiről előre tudjuk, hogy nem működik. Csak bolond háziasszonynak üres a kamrája. Az nem megy, hogy megígérünk fűt-fát, amit nem lehet teljesíteni. Az Orbán-kormány ezt megtette. Szja-visszafizetés a gyermekeseknek? Miért nem azt hirdetik meg, hogy egyáltalán nem kell adót fizetni? Ki látott már ilyet?

– *A kérdés ettől még továbbra is áll: mekkora a mozgástér, ha üres a kassza?*

– Alapkérdés: amit tizenkét év alatt elrontottak, azt nekünk kellene egyik pillanatról a másikra meg-

oldani? Amíg a Fidesz van kormányon, addig próbálja meg a Fidesz eltakarítani a piszkot, amit hosszú időn keresztül összehordott. Pedig olyan szerencsés időszak még nem volt a rendszerváltás utáni Magyarországon, amilyen Orbánnak jutott egészen a Covid-járványig. Egyre csak dőlt a pénz.

Nekünk kellene egyik pillanatról a másikra felépítenünk mindazt, amit a kormány tizenkét év során lerombolt? Természetesen: ha lehetőséghez jutunk, próbáljuk majd megjavítani, amit a Fidesz elrontott, és higgye el, vannak is rá gondolataink, hogyan kell. Vannak szakmai és politikai válaszaink. Abban a pillanatban európai hangra kell váltani, ez igenis nagyon fontos. Nehogy elfelejtsem az eurózónához való csatlakozást. A világ szégyene, hogy Magyarország nincs az eurózónában. Láthatjuk, hogy a Fidesz még a forintot sem tudta megvédeni. Nem azt állítjuk, hogy holnapután jön az euró, erről szó sincs, de egy céldátumot mindenképpen meg kellene jelölni. Szociálisan érzékeny, nagy empátiával kidolgozott és széles társadalmi körrel megvitatott programmal létrehozható egy korszerű piacgazdaság, ahol a gazdaság nem öncélú, olyan rendszerek működnek, amelyek a jólét szolgálatában állnak. Ehhez szociálliberális dominanciájú kormányt tudok elképzelni, amelynek ezek az értékek fontosak. Az Orbán-kormány megtanította az országot arra – vagy megtanulta, vagy nem –, hogy szociális érzékenység nélkül kár belekezdeni a kormányzásba.

Mű és kultusz

Tranker Kata műveiről

*Milyen sokfélék a Te műveid: az ember szeme előtt rejtve maradnak.
Ehnaton fáraó nagy Aton-himnusza*

Tranker Kata művei a tárgyalkotás és a művészettörténet egyedi értelmezései egy sajátos magánmitológián keresztül. A szobrok, asszamlázsok és installációk a művészet legkorábbi szakaszaiból emelnek át motívumokat, a willendorfi Vénustól egyiptomi írnok szobrokon át etruszk szarkofágokig, hogy új, mégis hangsúlyozottan archaikusnak ható kontextusba helyezze őket. A szarkofágra friss virág kerül, az élő kultusz és emlékezet jeleként, az írnokok pedig térdükön apró figurákkal mintha egy általános nagycsaládi jelenet részesei lennének, ahol jelen vannak a gyerekek, az ünnepi vacsora és a háziállatok (házi istenek?) is.

Tranker művei egyszerre hangsúlyozzák a meghittséget és a kultuszt, láthatunk temetést, illetve megfejthetetlen eseményeket is, ahol az általános emberi kapcsolatok (a kézfogás vagy éppen az összegyűlés) kerülnek a középpontba. A történelmi jelleget erősíti az anyaghasználat is: a papírmassza és a zúzott kő elegye önmagában is eltávolító hatású: szokatlannak hat, és tudattalan konnotációkon keresztül is ősiséget idézi. Az *Ősi tálak* tovább bonyolítja a koncepciót, és el is távolít az ábrázolástól azáltal, hogy néha a jeleneteket sohasem volt edényeken, mint díszítőelemeket mutatja bel, ezáltal az ábrázolást magát ábrázolja.

Ezzel a megoldással Tranker művei túllépnek önmagukon, és a tárgyalkotás és a művészet viszonyára, azaz arra a sajátos muzealizációs folyamatra kérdeznének rá, ami a valaha volt rituális funkciójú tárgyakat múzeumba helyezte, hogy eredeti rendeltetésük helyett egy sajátos forma- és stílustörténeti rendbe kényszerítse őket. Ami eredetileg egy vallás kegytárgya, talán élő istene volt, a múzeumban történeti példává válik. Bizonyos szempontból Tranker művei azonban megfordítják ezt a folyamatot, és a múzeum vagy galéria esztétikai terébe kényszeríti be a mitológiai, vallásos gondolkodást. Ezt erősíti az a tény is, hogy az egyedi utalások helyett a művek az univerzálisra teszik hangsúlyt, az óhatatlanul is individualizált emberi arcok helyett absztrakt maszkokkal vagy majomportrékkal hangsúlyozva az általános emberit. A művek így saját aurát nyernek, mintha a mitológia még mindig közös tudás, összekötő kulturális elem lenne. Az ábrázolt jelenetek mindig hangsúlyozottan egyszerűnek tűnnek, archetipikusnak, ami egyszerre kelti a meghitt ismeretség és a kezdeti tisztaság érzését, azaz az általánosan emberi illúzióját.

Gárdonyi László

Tranker Kata: Az anyatermészet lovasai

G. István László

Vándormadár

Két megnevezhetetlen hely között a megtett útnak sincs neve. Vagy épp ez minden név: hisz a létezőt csak vándorlásában határozza meg egy légből kapott jelölés. A vándormadár összeköt két pontot az ég között, de földi fészkei nem kapcsolódnak. Ahol megpihen, ott nincs folytonosság, csak szakadás. A szakadást nevezzük kényszerből otthonnak, kiszakadunk a méhből, beszakadunk a sírba, folytonos csak a sehollét, a szél átlós birodalma. Aki menekül, az azonos, de mivel? Tűzzel, ami felemészti tárgyát, vízzel, ami elnyeli, ami belőle kibukna, széllel, levegővel, ami átemeli két jelöletlen pont között. Földdel sosem, az befogadná a csontot s átművelné, ami élő, de állandóságot az nem ad. Álmomban madár voltam, és csak a szárnyam lakott valahol. Ívek és nem évek mérték az időt. Ezért feszengünk, öntudatlanul szégyenkezünk, otthontalannak híva elfedjük, hogy csak a migráns lehet otthon.

A légoltalmi hely

Mi lehet az, ami megvéd a légtől? Megvéd attól, hogy levegőt vegyél? Vagy épp a levegőt védi attól, hogy beszívjad, védi az életadót az élettől, az életet az életadó ösztönöktől? Az élet mindig rászorul arra, hogy halálra óvják. A halál pedig, hogy megvédjék az élet elől. Mikor a sírok között mászkálsz, óvod a halált. Ha gyereket nevelsz föl, akkor is saját halálod óvod, halálok sorláncolatát indítod el. Álmodban fenntartottál egy temetőt. A temetőkirály, az volt a törzsi neved, gondoskodik, hogy a nemlétezők nyugalalmát folyton megzavarja az élőkben lakó, elnyomhatatlan zizegés. Mert mi lenne a halottakkal a zizegés nélkül? Botoddal *minden nap* végigjártál, s rácsaptál minden sírra. Fenn kellett tartanod, te voltál a légoltalmi biztos, a rendet. Egyetlen feladatod volt megakadályozni, nehogy akadjon egy halott, aki vesz egy nagy levegőt.

Kántor Zsolt

A test mint paratextus

Belekerült

Ki volnék? Alanyi lírikus?
Vagy sarló és kalapács elegye, kritikus.
Akit olykor az ösztön, máskor egy-egy citátum
Vezet el a gondolatképek világába? *Denkbild.*

Denotátum –

Vagy inspiráció nélkül, maga az Örökkévaló
Nüánsznyi áttételei szülik szövegeim metaforáit?

S csak átfolyik a lelkemen a szöveg,
Ubikvitas (Mindenütt-ség, Bárhol-ság)

Mint egy fénylő folyó, amiben ott a szó-
Tár, a grammatika, a felcserélhetetlen
Egyediség? Történő megíródás.

Amiben az ihlet öreg.

Techno-virtuális Sűrűség. Origami

És archetípusok ornamentikája.

Poétikai képződmények, hangnemek

Libikókái, láthatatlan mozgólépcsők

A tudat mátrixában?

Igen és nem. Titok, ami emlékezik.

A mindenség életrajza

„Jól fészült mennydörgés”

Borges – levelek 1.

Kezdetben volt a Volt.
Az időbeliség öble, tere.
S az idő anyaga a szó, a nyelv.
Ahányféle, annyi jel.
Annyi felhő, annyi fa, annyi sziget.
Ahány kapaszkodó, annyi Ige.
A sejtmag volt a mondás.
Egy szájból jött ki a vakcina
Szelídséggel befogadott oltás.
Mint ahogy hús-vér nyelv hozzáér
A megmosott szájpadról.
Úgy szőtte a láthatatlan
A szív anyagából a világot.
De egy kicsi rossz belecsöppent.
Túlcsordult a teremtés.
Mégis úriemberré lett a jöttment.
Majdnem istenné tették
A megszemélyesített, keserédes esték.
S lett óceán, föld, és lett ég.

Techno-materiális h@rdver

A betéve tudás konfigurációi

Az empátia a memóriára vár.

És véset keletkezik. Varrat.

Heg. Kis törlés. Átirat.

Pihék a redők között.

Filológia.

Néhány vízcsepp összeáll.

A humán, a kreatív, a reál.

Hajlított fény ivódik az időbe.

Hiába az önmegtartóztatás.

Önelégültség hatol az őszbe.

A kertes ház ablakán

Egy kalapos nő bekukucskál.

A Hold egy talicskában szunyókál.

Háy János

Szerelmes, istenes, okos

(Részletek)

Mindig foglalkoztattak azok a költők, akikről jószerével csak az irodalomtudósok hallottak, holott volt olyan évszázad, amikor ők őrizték a magyar költészet (hogy túlzással éljek) lángját. Verseik a *Régi magyar költők tára* című sokkötetes sorozatban érhetőek el. Nyelvi és poétikai terhek miatt nehezen olvasható szövegek, ugyanakkor annyi állítható róluk, hogy a szakralitásból kilépő, ám a szakrálisra még emlékező világ határán vannak. Hosszú gondolkodás után, mikor azt latolgattam, hogy milyen módon kéne ezekhez a szövegkhez nyúl-
ni, hogy élökké, maiakká váljanak, végül úgy döntöttem, hogy nekifogok, és ahogy épp érzem, úgy írom át, írom újra a verseket. Volt, ahol csak egy képet őriztem meg, volt, ahol néhány sort vagy épp versszakokat, volt, ahol felére vettem a teljes verset, ha találtam jó rímet, megtartottam, de alapvetően inkább belecsentem. Sok helyen egyszerűsítettem a ritmust, és próbáltam a konszenzuálisan ismert és általában is szeretett ütemhangsúlyokhoz illeszteni. Mindenesetre mindenütt arra törekedtem, hogy az általam érzékelhető szellemi tartalom jusson érvényre. Természetesen ezek a versek megőrizték régiességüket, még akkor is, ha nem sokban találkoznak az eredeti szöveggel. Egy egész kötetnyi költeményt transzformáltam a magam nyelvére és gondolkodására. Voltak köztük istenesek, szerelmesek és bölcselkedők. Saját versek lettek, amelyek mégis őrzik ezeknek a régi kollégáknak az emlékét. E néhány vers alapja a következő szerzőkhöz köthető: Tolvay Ferenc (első vers), Haller János (2, 3, 4, 5) Zilahi János (6).

Viselkedés

Azt mondja neked a tanár,
Ne nyihogj úgy, mint a szamár,
saját szaván csak az nevet,
kinek esze már elveszett.
aki viszont sose nevet,
elviszi a jó kedvedet.

Ha tele van a szád nyállal,
nyeld le, ne csorgasd, mint állat.
Köpj egy nagyot, hogyha lehet,
de ne köpj le embereket.
sose mennek veled öltre,
ha elfordulsz, s köpsz a földre.

Ha orrodból takony csorog,
ne hagyd folyni az arcodon.
Fújd ki gyorsan zsebkendőbe,
ne töröld a terítőbe.
Az orrodba ne túrj bele,
kifordul a másik bele.

Ne prüszkölj a más arcába,
tedd a kezedet a szádra,
köhöghetsz, ha köhögni kell,
de diszkréten fordulj csak el.
Ásítózás azt jelenti,
unalmas neked itt lenni.

Nem szélmalom a te orrod,
soha ne hagyd, hogy sípoljon.
ne krákogj és ne harákolj,
ne lehelj ki bűzt a szádból.
Beled nehogy kifakadjon,
s trombitálva szégyent hozzon.

Könnyebb lesz neked az élet,
ha olvasod versikémet.
Egyetlen szóval sem csaltam,
csak a jót s igazat mondtam.
Tartsd be minden tanácsomat,
hogy sose bánts meg másokat.

Annak idejében

Annak idejében,
nem is volt túl régen
én is éltem kedvem
Világnak piacán
virágoztam frissen.
De milyen hirtelen,
mint a jegek hátán,
mint csúszós útpályán
dőltem és elestem.
Vesztettem házamat,
szép házas társamat.
Minden, mi addig volt,
oly gyorsan már nem volt
A régi életem
úgy eltűnt előlem
mint pozdorja ég el
emésztő tüzekben.

36

Kép

Ha lehet, még képét se tartsd
magadnál egy szép személynek,
sose veszed hasznát majd
a hallgatag néma képnek.
Beccap téged, azt mondja, élet,
holott épp ő a nemélet.
Hazudozik neked egy levélben,
hogy egyszer majd hozzáérhetsz,
de szavainak nincsen mélye,
csak félrevezet a beszéde.
Dobj hát tűzre minden képet,
s menj arra, amerre van élet.

Öregek

Olyanok az öregek,
hogy még élnek,
de inkább halni készek.
Kiabálnak, nyavalyás vénség,
jaj itt vagyok,
itt vagyok már a végén!
Se pénz, se egészség,
csak betegség és szegénység.
A szomszéd menekül, ha lát,
azt hiszi, mérges ragály,
amit ráragaszt a halálra vált.
Hiába a sok öreg
te egyedül vagy öreg.
Itt fáj, ott fáj,
a tested egy fájdalomraktár.
Neked a násznép is gyásznép,
nem tudsz már tenni másért.
Azt hiszed, úton vagy,
pedig csak útban vagy.
Itt egy ránc, ott egy szemölcs,
öreg vagy csak, és nem bölcs.
Csúfol a világ, csúfol az, aki lát,
ez itt az élet, mi valaha fénylett,
s nem vigasztal, hogy ilyen lesz
minden, ami élet, minden,
ami egyszer valamivé lett.

Veled

Én vagyok a megsebesedett,
kinek teste nem, de elméje megesett.
Én vagyok, aki elveszett,
aki mindent magamért és ellened
teszek,
s te mégis beszélsz nekem,
és én érzem, hogy éledek,
mint jó bortól az erek,
új erőt veszek,
nem fiatal vagyok, nem öreg,
idővel megszűnik az idő,
annak, aki veled lehet.

Ima

Én édes istenem,
ne idézd törvényre,
ne vettesd tömlöcbe
bűneimért lelkem.

Ne nézd, én istenem,
hogy gyakran megszegem
a te törvényedet,
s veled kötött frigyem.

Te szent igazságod
meg nem tagadhatod,
de a jó voltodhoz,
irgalmasságodhoz
mégis folyamodok.

Nem voltál mostoha,
jó atyám, te soha
a tévelygő lelkekhez,
s a megtérő hívekhez.

Valaki hozzád tért,
és megbocsátást kért,
nyújtottad kezedet,
ne hagy el engem sem.

Semmi kétségem nincs,
mert velem az a kincs,
mit a bűnösöknek,
hozzád megtérőknek
zálogul adtál.

Mikor a fiaddal,
szenvető Krisztussal,
testével s vérével
magadhoz hívtál,
s tisztára mostál.

Őnagysága Nöhre Mária*

40

Nöhre Mária a gangon álldogál. A júliusi napfény vörösés fényeket lobbant gesztenyebarna, laza kontyba tűzött hajába. Kezében a lapot forgatja. A képes felén habos, vajfehér ruhába csomagolt, szőke lányka. Csomagolt, igen, mert a hatalmas rózsaszín masni, amivel a derekát átkötötték, annyira széles, hogy egy komolyabb csomag összetartására is alkalmas lenne. Egy nagyobb ajándék, nászajándék lehetne a csomagban – elmélkedik Irmus, aztán a kék fabölcsőre ugrik a tekintete. A lányka előtt áll, félig már teleszedte almával. *Ki szed bölcsőbe almát? És főleg: ilyen ruhában?* Irmus összeráncolja még ránctalan, tiszta homlokát. A fekete csipkekesztyűt csak most veszi észre. A lányka egyik csipkébe bujtatott kezével felemeli felsőszoknyáját, talán abba gyűjtötte az almát, amit most majd belerakogat a kék bölcsőbe. Az arca rózsás, akár a derekára kötött masni és a fehér főkötő szalagja. Komolyan néz, de nem a bölcsőbe, hanem valakire, aki nem látszik a képen. Mély a tekintete, csak nagyon kicsit kacér. *Így csak arra nézünk, akihez köt valami. Valami erős szál* – állapítja meg Irmus, és felnéz a képről. Előbb csak a körfolyosó túloldalára, a klöplifüggönyös ablakokra, a zöld olajfestékkal mázolt, rézkilincses ajtókra. *Ezek a Laskáék sosem veszik észre, hogy mikor kell szidolozni* – hussan át rajta a rosszallás. *Pedig egy kilincs csak akkor szép, ha fényes, mintha aranyból lenne.* Aztán elhalványul szeme előtt a gang vaskorlátja, az ajtók zöldje a mattra fogdosott kilincsekkel együtt. Irmus feljebb emeli a fejét, oda, ahol a bérházak tetői közt látszik a nyári égből egy hibátlan, kék darab. Az eget bámulva eltűnnek Laskáék, Suhajdáék, Vinturáék, Aggék és Bucskáék, a Viola utcai ház, a Ferencváros lakói, eltűnnek a lőügynökök, a betűszedők, a detektívek, a pincérek, a bádogosok, a bérkocsi-tulajdonosok, a dohánytőzsdések, a kávések, a lőügynökök, a fénymáz- és ócskapapírkereskedők, a szülésznők, a kábelszerelők, a postatisztek és a sodronyszövők, el a kövezőmunkások, az irodaszolgák, Irmus elfelejti az egész várost, Gyulára gondol, aki a lapot küldte, és akiről fogalma sincs, merre járhat. A dátumbélyegzőn elmosódott a felirat, csak a felülpecsételt írást tudta kibogarászni. Detachment der K. u. k. Etappentrainwerkstatte Nr 95 Rittm: Riedel. Ez megegyezik a címmel is, ahová Gyulának levelet írhat. Ez a sokadik üzenete, mióta bevonult, csak nem lehet olyan rossz sora, ha ilyen szép képeslapot tudott küldeni. A képeslapon ott a festő neve is, John Everett Millais, és az évszám, amikor a festmény készült. 1829. Irmus nem tudja, hogy a lap az eredeti képnek porcukrosra édesített változata, hogy a preraffaelita festmény erős szimbolikájában nincs helye a

* Részletek a *Gombosdoboz* című készülő regényből.

roskadozó almafáknak, hogy ott durcás arcú, egyáltalán nem szőke, inkább vörösesbarna hajú gyereklány áll a komor, kopaszodó fák sűrűjének előterében. Masnija nem rózsaszín, hanem égbék, a bölcső sem bölcső, hanem fehérre meszelt fatalicska. Irmus azt sem tudja, hogy a preraffaeliták nőképe merőben idegen a cuki fruska babaideáljától, de azt azért sejti, hogy ha Gyula ilyen masnis, édes lánykára vágyódna, akkor csalódnai fog. *A drága Gyula. Csak ne essen baja* – sóhajtja. Nagy huncut a Binzberger Károly szobrász úr fia, jaj, a szeme, sötét és csábító, mint az éjszaka, nem lehet nem elszédülni tőle. Most csak kicsit üzent, *Üdvözli a viszontlátásig Gyula – ezt is hogy tudja, ezt az adagolást, meg kell ettől a Gyulától veszni.* Makacsul összeszorítja a száját, ahogy bosszankodva arra gondol, hogy nincs ereje szembeszállni Gyula erejével, pedig tudja, hogy akármilyen bódító a tekintete, nem lesz ennek jó vége, fog ez még fájni, de mégis, hát csak rendes, gondol rá, ír neki, pedig ki tudja, hol jár, lesz-e sebesülése, hazatér-e, jaj, akik ezt az átkozott háborút kitalálták. De hol van már ez a Mári néni, ha nem indulnak el, lekésik a tízes misét a Bakáts téren. Pedig ő ma Gyulusért akar imádkozni, na tessék, már Gyulusozza azt a svihákot, mi lesz ebből. Mári néninek tetszik, nem csoda, hízelkedik vele is, Mári néni meg a legfinomabb falatokkal traktálja, amikor az egyetemről hazafelé beugrik. Vagyis csak ugrott, míg be nem zupálták. Jaj, Istenem, ez az átok háború.

– Meglátod, jó ember, jó szakmája van, villanyszerelő nem lehet akárki, ahhoz kell sütnivaló, különben megrázza a villanyos áram – ilyeneket mond neki Mári néni, a nagynénje, ha bizonytalankodni kezd.

– Hát azt meg minek hozod? – kérdezi Mári néni, mert már ott áll mellette a fűzős cipőjében a gangon, és visszarángatja Irmust abból az akkora darab kék égből, amekkora egy Viola utcai árva lánynak jár. Örömmel néz végig a huszonegy éves nevelt lányán. Úgy áll rajta a magas nyakú madeira csipkeblúz, a hosszú, egyenes vonalú szoknya, mintha skatulyából húzták volna ki. Senki nem mondaná meg, hogy Irmus hétközben a dohánygyárban dolgozik. *Szegény Irmus* – Mári néni nem mondja ki, csak némán sajnálkozik nevelt lánya sorsán. Naponta többször is. De nem csinál drámát, soha nem is csinált, abból semmi jó nem lenne. Nem lenne könnyebb Irmus élete, ha állandóan ezt emlegetnék, hogy hogy halt meg huszonhárom évesen tébécében az anyja, hogy ment el azután Amerikába az apja. Akiről azon az egy képeslapon kívül, amit Nassau Orange-ból, valami bányából küldött, tizenöt éve nem jött hír. A Rózsika azt mondja, Nassau Orange nem is Amerikában van, hanem valami hollandus bánya, hát tudja a frász, de csak meghalhatott a Miska, ha azóta se nem jött haza, se nem küldött üzenetet többé. Aztán ha ez nem lett volna elég az Irmusnak, tízéves korában a nagyanyja is meghalt, a Jozefa szegény.

– Nézze, Mári néni, a Gyula úgy írta a címzésbe, hogy *Őnagysága* Nöhrrer Mária. És hogy *úrhölgynek* – Irmus odamutatja a címzést a nagynénjének. Mári néni közelebb hajol, alaposan szemügyre veszi az írást. Elégedetten bólint.

– Hát hogy írta volna? Nézz csak magadra. Igazi hölgy lett belőled.

Szidol

Megmutattam a barátnőmnek ezt a fejezetet Binziről. A valahai Nöhre Irmuskáról. Igazság szerint ő az előolvasó barátnőm, hivatásos olvasónak is nevezhetném, érdek és tudományos igényesség nélkül mond véleményt, annak ellenére, hogy magyar szakot végzett. Alanyi olvasónak álcázza magát, és ez az egyik ok, amiért fontos nekem, mit mond az írásaimról. Mivel megfelelően őszinte is a feladathoz.

Miután elolvasta az első világháború idejébe visszavezető, enyhén romantikus levelezést, meglepett a reakciója. Ugyanis volt a fejezetnek egy hatása, ami már abszolút nem olvasói jellegű, nem a megható vagy szomorú, a hangulatra gyakorolt befolyás. A szövegben lévő Irmuska ugyanis fogta magát, és valóságosan fejbe kólintotta a barátnőmet. Aki természetesen soha nem ismerte őt személyesen. A szövegbeli Irmuska szavai sok évszázados mintát kapcsoltak be benne, az idősebb nő tekintete előtti megfelelés vagy kudarcot vallás mintáját.

Megdöbentett, hogy Binzi, aki 1974 őszén halt meg, nem sokkal azután, amikor én elkezdtem az első osztályt a Bajza utcai általános iskolában, tehát lassan fél évszázada, és akinek a por és bárminemű piszok elleni permanens küzdelme legendás volt, és a kontrollt nem csak portörló rongyokkal és felmosóvíddel gyakorolta, hanem villanásszerű pillantásokban, rövid, de lesújtó megjegyzésekben megjelenő kemény elvárásokkal is, hogy Binzi mégis örök.

– Lelkiismeret-furdalásom lett – közölte a barátnőm, aki nem szokott ketóriázni.

– Lelkiismeret-furdalásod? – kérdeztem vissza döbenten. – Hogy érted? A szövegtől?

– Igen, attól. Mert rájöttem, hogy iszonyú állapotban vannak a kilincseink – felelte a barátnőm, aki egy régi polgári lakásban él Zuglóban.

– És nincs szidolod? – kérdeztem vissza, miközben elhúltam a saját kérdésemről. Hogy nem a szövegről faggatom, pedig Millais-ról akartam kérdezni, hogy nem erőltetett-e a preraffaeliták nőideáljairól elmélkedni Irmuska kapcsán. – Nekem van – jelentettem ki büszkén, meg sem vártam, hogy mit válaszol, és éreztem, hogy kezd bennem szétáradni az öröm. Persze, mert Irmuska, a dédanyám elégedett lenne velem. Úgy látszik, ez fölülírja a szövegörömet, gondoltam. És még azt is, hogy ez hihetetlen. – Még a rendszer-váltás idején vettem a József körúti háztartási boltban két üveggel – folytattam a szidolkérdést. – Azóta sem fogyott el, sőt porrá száradt az üvegekben, de még lehet használni. Épp két hete vettem elő száz év után, mert az ikeás konyhabútor fogantyúi iszonyúan befeketedtek. Felhígítottam vízzel, és tökéletesen lehetett vele szidolozni.

– *Nekem* is van – jelentette ki a barátnőm a telefon túlvégén, és ennyi erővel egy gangon is állhattunk volna. De nem máshol álltunk, mint Binzi csapdájában. – És múltkor én is használtam. Nemrég, amikor segítettem valakinek a festés után takarítani. Csak a mi kilincseink rondák. Na, szóval emiatt szégyelltem el magam.

– Értem. Azt hiszem, a dédanyám elégedett lenne, ha hallaná, miről beszélgetünk. Hát, akkor nincs mese, csináld meg. És Millais meg a preraffaeliták nőképe? Az rendben van?

Viszontlátás reményében

Táb. lev. lap. 1.

Kisimított, 12 × 8 cm-es nyírfakéregre tollal írt, dátum nélküli, de egészen biztosan az I. világháborúból írt üdvözlés. A nyírfakérgen a rövid szöveg mellett kézzel ragasztott apró virágok, páfránylevelek. Az üzenetet a nagy valószínűséggel tébécében meghalt Niewierowsky Sándor küldte húgának, Irmának.

Őnagys.
Niewierowsky Irma
úrleány
Budapest, IX. ker. Viola utca 24.

Viszontlátás reményében üdvözöllek mamával!
fiv., Sanyi

Táb. lev. lap. 2.

Képeslap, a fotón három egyenruhás katona egymást bajtársiasan átka-rolva. Tartásuk merev, de a kép kedvéért mindhárman komolyan mosolyog-va néznek a fényképezőgép lencséjébe. A lapot Haberl Antal írja, húgának, Irmának.

Őnagys. Haberl Irmuska úrleánynak
Ungarn
Budapest, VIII. Óriás utca 29. földszint 6.

1917. ápr. 27.

Kedves Irmus!
Pénzt, cigarettát küldjél!
De minél előbb!
Csókol: Toncsi

Czímem: Kpr. H. A. K. u. K. F.H.R.
6/32 zugeteilt dem F.H.R. 25.
Arzenal. Objekt. III.

Táb. lev lap. 3.

Képeslap, kétnyelvű nyomtatott felirata szerint „Typy malorossyjskie/ Kleinrussische Typen” látható a lap képes felén. A színezett fotón vagy idealizált, de realiztikus festményen jellegzetesnek ábrázolt ukrán falusi jelenet. A szalmafedeles ház tornácán népviseletbe öltözött, piros, hímzett kötényes, kék szoknyás, fehér blúzós parasztlányka ül feszengve, mellénye kék-sárga csíkos, haján pártaszerű fejdísz. Kinéz a képből, mintegy segít- ségkérőn fordul a néző felé, mivel a hozzáhajoló csizmás-kucsmás legény,

akinek vállát félénken átkarolja, épp elkapja állát, valószínűleg csókot akar lopni. A szemérmes leányzó és a fiú is gesztenyebarna hajú, akárcsak a lap küldője, a vélhetőleg sebesüléséből gyógyuló Binzberger Gyula, és mint választottja, a lap címzettje, Irmuska.

Ónagys.
Nóhrer Irmuska
úrhölgynek
Budapest
IX. ker. Viola utca 29. I. 15.

Édes Irmuskám!
Én hála az Istennek már egészséges vagyok. Hogy van, Irmuskám? Egészséges? Miért van, hogy már oly rég nem kaptam levelet? Biztos haragszanak rám, ugyi? és miért? Írja meg, szívem.

Üdv a Kalmár családnak, Mari néninek, Feri bácsinak.
Magát, Szívem, nagyon sokszor, szeretettel csókolja:
Gyuli

Julius Binzberger, Ehemalige K.U.K. Etappentrainwerkstätte № 90
Feldpost 553

Remélhetőleg ez úgyis az utolsó háború

44

Tintaceruzás, 1919. május–júliusi levelek, melyeket a szerelmes Haberl Antal írt menyasszonyának, Niewierowsky Mária úrleánynak – hol magázva, hol tegezve őt –, és melyekből kiderül, hogy a nagy háborúból combsérüléssel, a folyamatos éhezéstől csontsoványra fogva, de mégis épségben, az olasz és orosz frontot egyaránt tüzérként megjáró, szakaszvezetőként hazatérő, huszonhat éves Tóni Irmuska intése ellenére is bevonult vörös katonának, ám az esküvő végül nem maradt el. Hogy az eredetileg német anyanyelvű Haberl Antalt hazafisága, az országtól elcsatolandó területek miatti aggodalom győzte-e meg a bevonulásról, vagy esetleg a beregszászi születésű, szülőföldjét, a Felvidéket veszélyben érző Fedák Sári nagy hatású szereplése a Vörös Filmhíradók toborzónapi különkiadásában, már nem fog kiderülni. Az azonban bizonyos, hogy az esküvőjére készülő tipográfus alig fél évvel az első világháborút lezáró fegyverszünet után, 1919. május 29-én már vörös katonaként írja gyönyörű, kalligrafikus betűkkel hol enyhén formális, hol izgalmas részletekkel teli – az élelmezés kérdéseit feltűnően aprólékosan tárgyaló – leveleit a háború éveiben szintén nélkülöző, huszonnégy éves lengyel lánynak Budapestre, az azóta eltűnt IX. kerületi házába, a Vendel utca 24.-be. Az utolsó fennmaradt levél az esküvő és az ezzel járó kéthetes szabadság után, Haberl Antal dédapám frontra való visszatérésekor keletkezik. Irmuskát ebben a levélben már „Anyuskám”-nak szólítja az ifjú férj.

Aranyos Irmuskám!

Domony, '919. V. 29.

Tegnap, azaz 28-án este 11 órakor érkeztünk Aszódra. Itt megvártuk a reggelt, és azután elmentünk a legközelebbi – Domony – községbe. Egyelőre itt maradunk, de hogy meddig, azt még nem tudjuk. Az utazásom elég kelle-

metlen volt, mert nem bírtam semmit sem aludni. Mindig csak az én drága kis Irmuskám volt az eszembe.

Hogyan érteztél haza? Jól? Szerettelek volna én is viszont elkísérni. Ilyen borzalmas még nem volt soha az eltávozásom. De a legjobbakat remélve, hogy a közeljövőben viszontlátjuk egymást, mely a mi boldogságunkat még fokozatosabbá fogja növelni, csak most az a fő legyen, hogy erőben kitartsunk.

Szerencsénk talán fog kedvezni úgy egészségünkben, mint boldogságunkban.

Persze Irmuskámnak sem szabad éjjel dolgoznia, mert máskülönben nem fogod bírni megmenteni erődet és egészségedet.

Ezen első levél visszaemlékeztetett arra, hogy ma egy hete, vagyis 22-én egészen más hangulatban voltam – igaz, egy kissé elfogult –, de azért mégis jobb volt, mint ma itt.

Hogy töltöd napjaidat? Nem kell semmit sem bánkódnod, mert én úgyis haza fogok jönni. Remélhetőleg ez úgyis az utolsó háború, melyet rövid időn belül úgyis megnyerünk.

Irmi, írd sokat mindenféléről, legközelebb én is fogok írni a jövő dolgairól.

Kezid csókolatom mamának.

Számталanszor csókol viszontlátásig a Te hú Antid.

Aranyos Irmuskám!

Domony, '919. VI./2.

45

Sajnos most nem tudom hamarjában megírni legközelebbi találkozásunkat, mert tulajdonképpen ma este 9 órakor kimegyünk a frontra. Így tehát ezek után ne fáradjál el hozzám, mert szombaton, vagyis amikor megbeszéltük, nem leszek már itt. Pedig magam is nagyon szerettem volna ezen első igazi boldog pünkösdi ünnepeket véled megtartani.

Ha a sors így hozta, legyen így!? De bízunk a jövőben és a legjobbakat remélve, amely a mi boldog életünket talán jobbra fogja is támasztani. Így szerencsésen és győzelmünkkel fogunk hazajönni.

Tudom, hogy Irmuskának is rosszulesnek ezen meglepő sorok, de remélhetőleg nem fogja elhagyni magát, sőt vigasztalódjon, gondoljon csak mindig arra, hogy ez úgysem tart soká.

Igazán mondhatom, nékem nagyon rosszulesett ezen hír, de csak megvisszagtaltam magam, hogy legközelebb úgyis haza kell mennem.

Kérlek, Irmuskám, a keresztlevelem el ne felejtssd kiváltani, és azt legalább egy héttel előbb megírni, hogy készen vagy már az előkészületekkel. Mert kellemetlen volna reám nézve, ha utolsó pillanatban írnád meg, hogy jöjnek haza. Már alig várom, hogy az az idő eljőjön. Fogalmad sincs, mily borzasztó most az én helyzetem. Mindig csak rád gondolva. És mindig csak arra gondolva, mily jó volna, ha már ezen világ békés helyzetére kerülne. Most is nagyon boldog vagyok, de akkor még boldogabb lennék. Ugyebár Irmuskám is?

Ha mutérékhoz mégysz, légy szíves megmondani, hogy én már nem vagyok ezen községben.

Irma, azért írnál, mert címem megmarad, csak azzal különbözik, hogy most már tábori postánk van. Vagyis 69.-ik tarack vörös tüzér ezred 6-ik üteg, Tábori posta.

Írnál sokat és szépet!!!

Mamának kezeit csókolva

számtalanszor csókol a Téged soha el nem feledő Antikád

Aranyos Irmuskám!

Miskolcz, '919. VI. 4.

Az utazásunk elég kellemetlen, mert majd minden állomáson órák hosszat kell várunk. Vagyis most rengeteg katonaság lesz itt leszállítva. Még az a jó, hogy nagyon víg kedélyű elvtársakkal vagyok.

Megélhetésünk eddig elég kedvező, mert közben szerzünk sok mindenfélét. Hétfőn, amikor visszamentünk, búcsúestélyt rendeztek a fiúk. Magam is csodálkoztam magamon, hogy jól éreztem magamat. Igaz, hogy ha cigányzenekar nem lett volna, akkor biztos nem tudtam volna oly könnyen feledni bánatomat. Most különösen megvigasztalódom, miután tegnap olvastam a Népszavában, hogy Pesten kihírdették az általános védkötelezettséget. Így tehát azok a jó hazafi burzsoázok is részt fognak venni a mi harcainkban. Nem jó lenne, ha véletlenül hozzánk kerülne az az életet meg nem érdemlő férfi (Ingár), mert itt nem sokáig élvezné az életét, de még Pesten sem.

Azon pénzszeget, melyet neked küldök, nem kell félreraknod, hanem ha kapsz valamit, vagyis be tudsz vásárolni részedre, csak vedd el. Tegnap küldtem 500 K-t, ha megkaptad, írnál azonnal.

46

Hogy érzed Magad máskülönben? Én eléggé jól érzem magam, melyet viszont kívánok neked!

Még mielőtt hazajövök, szíveskedjél intézkedni a nadrágom iránt. Én úgy gondolom, inkább add ki tisztítóba, minthogy te megcsináld, most ugyanis sok munkád van, és azt nem szeretném, ha talán megerőltetnéd Magad.

Mikor voltál utoljára a muteréknál? Ha szólnak valamit, hogy ritkán írok, csak vigasztald meg őket, hogy azért nem írok, mivel nincs meg a rendes megállapodásunk, vagyis postaszámunk.

Kezét csókolva mamádnak számtalanszor csókol a Te hú Antikád

Aranyos Irmuskám!

Kassa, '919. VI. 8.

Remélhetőleg nem haragszik, hogy pár nap óta nem írtam semmit. Igazán megmondom, nagy strapánk volt, mivel a csehek annyira szaladtak, hogy mindig kellett a nyomukban mennünk.

Nagyon szép volt Kassa bevétele. Nem is bírom leírni, mily örömmel és lelkesedéssel fogadtak bennünket. Nemcsak a város bevétele, hanem a többi vidéki községekben is az örömtől sírva úgy borultak a vörös katonák nyakába. Megélhetésünk nagyon jó, mivel a civilek nagyon sok mindenfélét adnak. Kapunk tejet, csirkét, szalonnát, szóval mindent, amit csak el lehet képzelni. Volt reá eset, hogy a saját konyhánkat nem is vettük igénybe. Sokszor, de nagyon sokszor gondolok reátok, mily jó volna, ha nektek is annyi

volna, mint nékem itt.

De remélhetőleg Néktek is lesz, mert itt nagyon sok élelmiszer van, és rövid időn belül Néktek is fog belőle valami jutni. Hogy érzed magad máskülönben? Én eléggé jól, mivel itt egypáran alapítottunk egy 8-as direktóriumot, melynek elnöke vagyok. Az egész társaság víg kedélyű fiúk. Most kaptunk egypár nap pihenőt itt Kassán, mert a legénység és az állatok egy kissé ki vannak merülve. Ha írni fogsz, légy szíves a levelet a 69-es tudakozó irodába vinni, vagyis abba a laktanyába, ahonnan mi elindultunk, mert így gyorsabban megkapom, mivel minden héten jön Pestről egy futár ki hozzánk, ki ezen leveleket, stb., kihozza hozzánk. Magam nem hittem, hogy a Pünkösdi ünnepeket itt, Kassán fogom tölteni.

A cím marad a régi. Vagyis H. A. 69-ik taraczk vörös tüzérezred, Tábori posta 464. Lehetőleg írdál minél előbb, mert már oly nyugtalan vagyok, akármilyen jó társaságban vagyok, de azért mégis mindig reád gondolva és kérdezve magamtól, hogy mit csinálhat most az én drága kis Irmuskám.

Arra kérlek még, hogy mutasd meg az Irmánknak, hogy hol is van az a laktanya, mert a fizetésem ott kell nekünk felvenni a gazdasági hivatalban. Minden hó elsején fizetik ott ki.

Írdál nagyon sokat és minél hamarabb. Kezeit csókolva Kedves mamádnak! Számtalanszor csókol a te hú Antid

Aranyos Irmuskám!

Kassa, '919. VI. 14.

A várva várt sorait, vagyis az 5-ik és 6-ikán kelt leveleit és képeslapjait tegnap kaptam meg. Nagyon örülök, hogy még van valaki, aki énrólam meg tud emlékezni. Ezzel sokkal előbbre vitte boldogságomat, és van rá reményem, hogy nem csalódom a mostani ábrándjaimmal. Nehogy félreértsük egymást az előtte való kifejezésemért, hogy talán egy kissé kételkedném. Egyáltalán arra nem is gondolok, mert nagyon jól tudom, hogy az én drága Irmuskám azt nem fogja megtenni, hogy rólam megfeledkezzen.

A szabadságra vonatkozólag lehet mondani, hogy fog sikerülni most hazajönnöm.

De hogy kapok-e 14 napot, az még kérdés. Én azért azon leszek, hogy menél többet kapjak. Bárcsak már otthon lennék! Ne gondolja Irmuskám, hogy én nem költök semmit, sőt, nagyon is sokat. Számtalanszor előfordult, hogy sok községekben nem akartak semmiért semmit elfogadni, de én azért még ez idáig mindent megfizettem.

Hogy érzi magát máskülönben? Én eléggé jól, melyet viszont kívánva az én Irmuskámnak is. A Feriről már én is érdeklődtem, mert állítólag az első hadosztály fogja a második hadosztályt felváltani. Vagyis ők fognak most bennünket a tüzérséggel együtt felváltani.

Milyen a hangulat Pesten? Az üzletek nyitva vannak már?

A mielőbbi viszontlátásra

Számtalanszor csókolja

Anti

Kezeit csókolja mamának és üdv. Sanyit.

Ugyebár haragszik, hogy oly ritkán írok? Mostanában nagyon el vagyok foglalva, mivel újabb beosztásom van. Vagyis az ütegek az élelem felvételezője vagyok. Igaz, egy kissé több dolgom van, mint az ágyúnál, de inkább dolgozom, mint ott kint legyek, mert itt először megvan a nyugodt éjjelem, és nem kell kint a szabadban aludnom, másodszer pedig az életem biztosítva van.

Hogy érzi Magát máskülönben? Már alig várom, hogy viszontláthassam. Nem hiszem, hogy a héten hazajöhetek. De a jövő héten, ha nem történik közben valami akadály, akkor egész biztosan hazajövök. Lehetőleg addigra készüljön el, mert nem tudom, hogy kapom-e a 14 napot. És akkor nehogy talán utolsó pillanatban kelljen talán szaladgálnia. Élelmet, ha tudok szerezni, azt úgyis fogok hozni.

Nagyon sokat gondolva Magára, különösen este, amikor lefekszem, mert most egy pár nap óta nagyon jó ágyban fekszem, vagyis Szenczy számvevő elvtárs nővérénél lakom. Nagyon kedves ember ez a Szenczy. Ő is nagyon sokszor emlegeti Magát. Sőt, azt is mondta, ha most hazamegyek, hozzam el Magát magammal.

Hogy tölti a szép nyári napokat? Én eléggé rosszul, mivel a vágy mindig haza vonzana.

Kérem, Irmuskám, mondja meg muteromnak, azzal az igazolvánnyal, amit a laktanyától kap, azzal menjen el a Miksa útra, azt hiszem, 17 b sz. alatt levő bizottsághoz. Azt hiszem, már el is intézték. Én csak azért figyelmeztetem, hogy ők járjanak utána, nehogy talán 1-én ne kapják meg a fizetésem.

Kezit csókolva mamának
számtalanszor csókolja
a viszontlátásig Anti

Már magam is oly nyugtalan vagyok. Alig várom, hogy hazajöhessenek. De bizvást és remélhetőleg a jövő héten beteljesül kívánságom.

A csomagot, melyet küldök, arról nem kell semmit szólnia a muteromnak. És amit küldtem, az mind a magáé. Körülbelül fogom én is azt nézni, hogyha hazajövök, tudjak valami kis élelmiszert bevásárolni. Mikor eszem, mindig Magára gondolva, mivel annyit kapunk mindig, hogy kétónknek is elég volna. Hogy érzi Magát? Mivel szórakozik? Nékem nagyon, de nagyon rossz, mivel csak mindig gondolataim magával foglalkoznak.

Bárcsak már vége volna ennek a háborúnak, mert ha még ez sokáig tart, akkor tényleg meg kell bolondulnom.

Itt nagyon gyönyörű idő van. De jó volna, ha legalább ezeket a gyönyörű estéket együtt tölthetnénk. Különösen itt a városban nagyon szép helyek vannak, ahol elég kellemesen el tudnánk szórakozni. Az az egy vigasztal, hogy a közelben viszontláthatjuk majd egymást, és remélhetőleg felhasználunk minden percet a boldogságunkért.

Hogy van a Kedves Mama?
Minden jókat kívánva néki is, kezeit csókolva számtalanszor üdv. és csókolja Anti
Üdv. Sanyit

Aranyos Anyuskám!

Berzencszög, '919. VII. 17.

Ma érkeztem meg, vagyis találtam meg az ezredet. Gondolhatod, menyit mérgelődtem, míg megtaláltam őket.

A csirkére vonatkozólag a cím a következő:

Grossz Gyula

Damjanich utca 30. I. em.

Ezt lehetőleg minél előbb intézd el. Az órámról sem feledkezzél meg, mivel nem tudom, hogy mikor fogok hazajönni. Irmi, írd meg rögtön. Hogy mit tudtál már elintézni, mert mindig nyugtalan leszek, míg rendben nem leszünk.

Hogy érzed magad máskülönben? Én eléggé jól, csak egy kissé fáradt vagyok, mivel nagyon sokat gyalogoltam.

A címem a régi. Vagyis H. A. 69. v. tüzér ezred. II. gazd hivatal.

Vigyázz magadra, nehogy beteg legyél, egyél sokat.

Kezét csókolom mamának.

Számtalanszor csókol

Anti

...

Összeszorulna a szíved

Özv. Patricska Guidóné, született Haberl Maria, azaz Első Irmuska – unokahúgai, Emi, Iza és Ilike keresztanyja – 1951-ben, a kitelepítés idején Jászalsószentgyörgyről írt levele. A levél címzettje a sógornőjévé lett lánykori barátnő, Haberl Antalné, született Nievierowsky Mária, azaz Második Irmuska, a három Haberl lány, Emília, Izabella és Ilona édesanyja. „Szegény kis keresztmama!” Ilike még kilencvenéves korában is a megkövült epitheton ornansszal beszélt róla, amikor Irmuskáról mesélt.

A levél születésekor a kincset érő petrofor tulajdonosa, a huszonkilenc éves Emi már négygyerekes anya. Keresztmama az akkoriban készült fénykép tanúsága szerint csontsovány, megtört arcú és tekintetű asszony, akinek tartása viszont csodálatosképpen szálegyenes maradt. A képen madárszerű nő, szeme intenzív befelé és kifelé figyelmet sugároz, vékony nyaka felfelé nyújtózik, mintha egy nála magasabban lévő ablakon szeretne kinézni.

Kedves, jó Irmus!

Tegnap volt egy hete, hogy Izuka nálam volt, és mindazt a jót, amit kaptam, hálásan köszönöm, áldjon meg a jó Isten érte mindnyájatokat. Emikét nagyon szépen kérem, ha kölcsön tudná adni a petroforját, nagyon fogok rá vigyázni és tisztán tartom, nekem az itten egy Isten-áldás lenne, mert villanyon nem főzhetek. Így is, hogy nagyon ritkán használom

én, nagy a számla, van olyan hónap, amikor 93 forint, különben sem szerettem soha az ilyen közös dolgokat. Petróleumot itt lehet kapni, 6 forint egy liter. Könnyebben tudnék segíteni magamon. Ha látnád, hogy és mint élek, Irmuskám, összeszorulna a szíved, azt leírni nem tudom.

Az a csoda, hogy még élek.

Még egyszer szépen kérlek, ha lehetséges, küldjétek el a petróleumfőzőt.

Szeretettel csókol mindnyájatokat

Irma

50

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

A kiberhadviselés és az ukrán–orosz konfliktus

Nikita a gép előtt ülve várta egy újabb eseménytelen nap végét. Az unalom számára kikapcsolódás volt, a Prykarpattyaoblenergo energia-szolgáltató operátori állása megnyugtató és biztonságos, hiszen biztos lehetett benne, hogy nem fogják a frontra vezényelni. Immár két éve, hogy a Majdan téri tüntetésekkel kezdődő orosz–ukrán feszültség valódi háborúvá fajult, az elmúlt pár hónapban azonban mintha csitultak volna a csatározások a szakadár régiókban, mégis, a hadkötelezettség 2014. áprilisi bevezetése szorongást keltő fejlemény volt. A háború első zavaros heteit követően Nikita és kollégái több megbeszélésen is részt vettek, hogy orosz szabotázs-szal kapcsolatos vészhelyzeti tervet készítsenek. Végül nem történt semmi említésre méltó, pedig a Prykarpattyaoblenergonál mindenki tudta, hogy nem lenne nehéz dolguk a szabotőröknek, az évtizedes elhanyagoltság és korrupció hatására az infrastruktúra még külső beavatkozás nélkül is rozoga volt. Ráadásul az oroszok pontosan tudhatták, hol csapjanak le: az eszközök nagy része még a szovjet időkből származott, és a kevés felújítás is orosz beszállítók segítségével történt. Nikita számára azonban ez már csak kellemetlenség, legfeljebb háttérzaj volt: hosszas sorban állás a beengedőkapuknál, kitartó keresgélés a pótalkatrészekkel telerakott raktárban, bonyodal-

mas havi jelszócserek. Kevéssel a műszak vége előtt jobban foglalkoztatta a kiléptetés, és az szerencsére továbbra is hatékony volt. Az utolsó, rutinszerű ellenőrzés alatt, amikor az állomások ellenőrző pultjain az adatokat kérte le, a kijelző hirtelen nem reagált. Ebben semmi meglepő nem volt, tudta, hogy már akkor elavultnak számítottak, amikor a Prykarpattyaoblenergonál kezdett dolgozni, és még jó pár év, mire lecserélik a számítógépeket. A szokásos újraindítási kísérletek során alkalmazott billentyűkombinációk végigpróbálása közben a gép egyszer csak saját életre kelt. Minden látható beavatkozás nélkül a kurzor szaporán mozogni kezdett, és különböző szabályzórendszereket vezérlő programokat nyitott meg. Ahogy megzavarodva egy pillanatra felnézett, azt látta, hogy a vele szemben ülő Andrii zavarodott arckifejezéssel gépel, vagyis inkább veri a billentyűzetet.

Ebben a pillanatban megszólalt mindkettőjük telefonja. Nikita felvette a telefont, és egy pillanatra már előre megkönnyebbült, talán az informatikai részlegen szórakozik valaki. Senki nem volt a vonalban. Mikor lecsapta a kagylót, hogy ő hívja az informatikusokat, a telefon újra megszólalt.

Ekkor vette csak észre a folyosóról beszűrődő folyamatos telefoncsörgést. Az egész épületben az összes telefon megállás nélkül csörgött.

Valahogy így kezdődhetett 2015. december 23-án az ukrán–orosz háború első jelentősebb kibertámadása.

Az államilag támogatott hackertámadások azonban sokkal hosszabb múltra tekintenek vissza. A nagyhatalmak előszeretettel nyúltak ehhez az eszközhöz, hiszen a kibertámadás nehezen észrevehető és könnyen letagadható módja a szabotázsnek, ráadásul nincs nemzetközi konszenzus arról, hogy mi az elfogadható válaszcsapás kibertámadás esetén. A NATO például elsőként egy 2014-ben publikált memorandumban rögzíti, hogy egy esetleges kibertámadás a kollektív védelmet jelentő 5. cikk hatálya alá tartozó támadásnak tekinthető, azonban a megítélés szempontjait nem részletezi. Az izraeli hadsereg 2019-ben elsőként, valós időben reagálva, fizikai csapással válaszolt a Hamasz hackereinek tervezett akciójára, a hasonló esetek száma azonban elenyésző. Az esetleges válaszcsapás célpontja már önmagában is kérdéses, a legtöbb esetben hónapok telnek el, míg kialakul valamilyen konszenzus az elkövető kilétével kapcsolatban, és a bizonyítékok szinte mindig közvetettek: a támadáshoz használt szoftverek struktúrája, az alkalmazott hackermódszerek kombinációja, a forráskódokban található megjegyzések és azok filológiai jellemzői.

A kezdetekben a hackelés gyakorlatilag egy speciális szabotázsakció volt.

Az egyik leghíresebb eset valószínűleg a CIA Deception Program fedőnevű 1982-es akciója, amely egy beépített szoftverhiba segítségével egy szibériai gázvezeték felrobbanásához vezetett. A Szovjetunió technológiai megoldást keresett arra,

hogy a kegyetlen időjárás körülmények között a lehető legkevesebb emberi beavatkozással tudja működtetni szibériai gázvezetékeit. Saját technológia hiányában a megoldás a KGB ügynökeire maradt, akik egy kanadai fejlesztőcég szabályozórendszerét tervezték ellopni. Amint ez a nyugati hírszerző szolgálatok tudomására jutott, a céghez beépülve különböző, előre megtervezett hibákat helyeztek el a programban. A három kilotonnás gázrobbanás tényét senki nem vitatja, de orosz források napjainkig építési hibákat említenek, a CIA pedig sohasem erősítette meg az akció tényét.

Hasonlóan monumentális, azonban bizonyított és a kiberhadviselést köztudatba hozó akció volt a 2005-ben kezdődő és több éven át tartó izraeli–amerikai Operation Olympic Games támadás, amelynek az iráni atomprogram megbénítása volt a célja. A titkosszolgálati eszközökkel célba juttatott szoftver önállóan fedezte fel hálózati környezetét, és több százezer számítógépet megfertőzve terjedt el. A vírus célpontok hiányában kivárt, ám ha megfelelő típusú ipari szabályozórendszer jelenlétét észlelte, akkor támadásba lendült, és az uránium dúsításához használt, extrém magas fordulatszámon dolgozó, rendkívül precíz centrifugák átkává vált. A hasonlat pontos, mert úgy tette használhatatlanná az eszközök húsz százalékát, hogy a mérnökök mindvégig nem figyeltek fel a jelenlétére. Mint a 90-es évek kémfilmjeiben az előre felvett üres folyosóról bevágott videó, a program az operátorok számára folyamatosan normálisnak látszó adatokat közölt, miközben a fordulatszám radikális változtatásaival

tönkretette a centrifugák motorját. Az így felgyülemlett meghibásodások miatt éveket csúszott Irán nukleáris programja. Az akció technológiai fejlettsége és sikere miatt a kiberhadviselés egyik pillanatról a másikra minden jelentősebb hatalom prioritásai közé került.

A 2010-es években különböző országok hírszerző szervezetei és katonaságai által finanszírozott hacker csapatok egymás után váltak hírhedt nagyszabású támadásaikkal. Eleinte a különböző hatalmak aktuális céljaira fókuszáltak: az észak-koreai hackerek online rablással kezdtek, míg a kínaiak a legnagyobb hangsúlyt az ipari kémkedésre fektették. Az Operation Aurora néven ismert 2009–10-es akciónkban amerikai technológiai cégeket támadtak meg, majd 2011-ben japán védelmi beszállítóktól loptak katonai és kutatási titkokat. A Google az Operation Aurora egyik célpontja, a támadás hatására megszüntette együttműködését a kínai állammal, ami később a cég kivonulásához vezetett. Az akció másik célja a politikai irányultságú hírszerzés volt, a Gmail levelezőprogramot feltörve kínai emberi jogi aktivisták e-mailjeihez fértek hozzá. A személyre szabott hírszerzés ilyen módja mára mindennapossá vált, gondoljunk csak a hongkongi tüntetések szervezőit célzó támadásokra vagy az elmúlt évben hírhedté vált Pegasus kémprogramra. A folyamatos kiberháborús fenyegetés hatására mára a legtöbb kibernagyhatalom különálló egységeket hozott létre, hogy azok a különböző célú támadásokra fókuszáljanak.

A részletesen megtervezett és céltudatos akciók gyakran sikeresek, mivel minden kellően bonyolult

rendszer feltörhető, hiszen gyakorlatilag átláthatatlanul nagy mennyiségű szoftver és ember interakciójára épül. Ez hozza létre azt az aszimmetrikus helyzetet, hogy a védekező félnek minden lehetséges hibára gondolnia kell, míg a támadónak csak egyet kell megtalálnia. Ha a támadó egyetlen célja, hogy a lehető legnagyobb költséget okozza, akkor hirtelen minden védelem alultervezett lesz. Ezt a dinamikát erősítik és egészítik ki a nagy konfliktusok idején az aktivista hacker felélénkítő támadásai. Gyakran hivatalos struktúra és vezetők nélküli, fórumok, chatszobák köré szerveződő csoportok egyetlen célja, hogy a pillanatnyi ellenségnek minél nagyobb problémát okozzanak. Főleg egyedi események, ideológiák vagy országok köré szerveződő laza csoportok, idővel akár maradandóbb szervezetekké is átalakulhatnak, mint például az Iranian Cyber Army vagy a közismertebb Anonymous hackerkollektíva. Ezek a hackerközösségek jobbra magánemberekből állnak, és – habár több nemzetközi példa szerint ezekből alakultak ki nem hivatalos, de államokhoz közeli hackercsoportok, mint a kínai Honker Union – legtöbbször az államtól csak passzív támogatást, esetleg koordinációt kapnak. Erre példa az invázióra válaszul létrehozott IT Army of Ukraine.

Az ilyen jellegű támadásoknak a célja a cégek és az állami szervek szokásos üzletmenetének ellehetetlenítése és a tulajdonosi kör vagy a felhasználók megalázása. Mivel nem egy specifikus cél elérése mozgatja a csoportokat, így nem egy célpontnál kell kitartóan hibát keresniük, hanem megtehetik, hogy egyszerű

támadási módszerekhez keresnek sérülékeny áldozatokat. Különösebb koncepció nélkül, ismert sérülékenységek kihasználásával, adathalász e-mailekkel vagy túlterheléses támadásokkal nagyszámú motivált résztvevő esetén látványos eredményeket tudnak elérni.

Ezeknek a támadásoknak szinte mindig jelentősebb hatásuk van, ha a mindennapi kiberbiztonság kockázatairól gondolkozunk, konfliktusok idején velük érdemes foglalkozni, és nem a katonaság és a titkosszolgálatok hackereivel. Ugyanakkor koordináció hiányában stratégiai eredményt ezek a támadások soha nem érnek el, így, amikor katonai elemzők a kiberháború várható lefolyásáról beszélnek, főleg állami szereplők lépéseit veszik figyelembe.

A Nikita kurzorát mozgató láthatatlan, távoli, de igencsak valóságos kezek az orosz hírszerzés (GRU – Felderítő Főcsoportfőnökség) Sandworm nevű hackercsapatához tartoztak. Három áramszolgáltatót megcélzó 2015. december 23-i támadásukban a számítógépes rendszereket távolról elérve, villamos ellátó alállomásokat és transzformátorokat kapcsoltak le, többórás, kétszáz-ezer embert érintő áramkimaradást okozva ezzel. A káosz növelésére – és hogy megnehezítsék a visszaállítást – a szolgáltatók telefonszámait megállás nélkül automatizáltan hívták, és igyekeztek minden rendszerüket túlterhelni. Ez a látványos siker csak a kezdetét jelentette a beavatkozásoknak. Egy évvel később Kijiv áramellátását megcélözva immár előre programozott automatizált módszerekkel érték el áramszünetet. A terv része volt maradandó károk okozása is, a telepített kár-

okozó több biztonsági rendszert is kikapcsolt, és végül csak szerencse kérdése volt, hogy visszakapcsolásakor a rendszer nem terhelődött túl.

2017 nyarán ugyanez a hackercsapat zsarolóvírusnak álcázott – az adatokat valójában visszaállíthatatlanul törölő – programja egy könyvelőszoftveren keresztül terjesztve támadott meg egyszerre több alapvető fontosságú szektort Ukrajnában. Szokásos esetben a zsarolóvírusok az informatikai rendszerekhez hozzáférést szerezve a számítógépek adatait titkosítják, az esetleges biztonsági mentéseket törlik. Ha az áldozatok a váltságdíjat kifizetik, a támadók a legtöbb esetben átadják a titkosítás feloldásához szükséges kulcsokat. Hogy tovább növeljék a váltságdíj kifizetésének esélyét, gyakran a céges adatokat ellopva és nyilvánosságra hozatalukkal fenyegetve gyakorolnak még nagyobb nyomást a cégekre. Ám ennek a NotPetya akció esetében nyoma se volt, a támadók egyből törölték az adatokat. Minden valószínűség szerint a mai napig is ez világ legpusztítóbb kibertámadása, amely a többi között leállította a csernobili erőmű sugárzásmonitorozó rendszereit, és egy időre papíralapú működésre kényszerítette az Ukrán Nemzeti Bankot. Az Ukrajnából véletlenül kiszabaduló és külföldön az ukrán áldozatok számának töredékét megfertőző vírus több nemzetközi cégnek, mint a DHL, a FedEx és a Maersk Line szállítványozóknak vagy a Merck & Co. amerikai gyógyszeripari cégnek, több milliárd dolláros kiesést okozott. A vírussal okozott teljes kárt 10 milliárd dollárra becsülik.

Ezekkel az előzményekkel és öt év technológiai fejlődését szem előtt

tartva nem meglepő a hibrid háborút vizionálók álláspontja: széles körben kialakult konszenzus volt, hogy a 2022-es ukrán–orosz konfliktus lehet az első hibrid háború, amelyben a kibertérnek a fizikaihoz hasonló súlya lehet. Az elmúlt évek konfliktusai alapján ez nem tűnt túlzásnak.

Egyelőre azonban nem nekik lett igazuk. A 2022. február 25-én kezdődött háborúnak nagyon kevés látható hatású kibertérbeli eleme van, és úgy tűnik, inkább kommunikációs szempontból hoz újdonságot, mert az öbölháború óta megszokott televizionált háborút felváltotta a web2-es, interaktív, közösségi médiatérben elhelyezett tájékoztatási és ezzel együtt járó félretájékoztatási propagandakampány. Ebben a pillanatban egyetlen komolyabb következményű hackertámadás köthető a konfliktushoz. Az invázió megkezdése előtt egy órával célzott támadás ért több ukrán céget, állami szervet és a Viasat nevű amerikai műholdas kommunikációval foglalkozó céget. A támadók törölték az ukrán hadsereg és a bevethető katonai eszközök által használt műholdas modemek programját, ezzel gyakorlatilag gyári javításig használhatatlanná tették őket. Az ukrán védelmi minisztérium is elismerte, hogy a támadás komoly problémákhoz vezetett a hadsereg irányításában az invázió kezdeti fázisában. Jellemző azonban, hogy maga a hatás még ekkor se volt annyira jelentős, hogy erről a szélesebb közvélemény tudomást szerezzen, és a hadsereg napokon belül át tudott állni alternatív módszerekre, később a Starlink műholdas kommunikációs eszközeire.

Ezt az egy esetet leszámítva semmi nem utal arra, hogy akár stratégiai,

akár taktikai szinten jelentős hatása lenne a kibertérnek az invázióra. A laikusok és a katonai megfigyelők is azt várták, hogy a szankciókra Oroszország kibertámadásokkal fog válaszolni, de ezek eddig teljesen elmaradtak.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy miért tévedtek ekkorát a szakértők. Egyesek szerint valójában a színpalak mögött igenis komoly szerep jut a kiberhadviselésnek. Számos nyugati ország és technológiai cég aktívan támogatja az ukrán kibervédelmet. Az elmúlt években a nemzetközi kiberbiztonsági piac egyik legfontosabb szolgáltatójává vált Microsoft több gyakorlati támadás vizsgálata alapján kiadott elemzésében például kimutatta, hogy az orosz hadsereg összehangolja hagyományos és technológiai hadviselését. Egyértelműen látható, hogy a fizikai célpontok változását (katonai, helyi adminisztráció, telekommunikáció, energetika) közvetlenül követik a hackertámadások és a propaganda-kampányok. Továbbá egyértelműen megnőtt a nyugati cégeket és állami szerveket célzó támadások száma is. Megint más szakértők úgy gondolják, hogy az orosz vezetés saját szolgálatai előtt is titokban tartotta a támadást, így azoknak nem volt idejük érdemben felkészülni. Egyik lehetőséget sem lehet kizárni, lehetséges, hogy néhány sikeres hackertámadás miatt a szakértők túlbecsülték az eszköz hatékonyságát, és még inkább azt, hogy háborúban mennyire lehet hasznos az alternatívákhoz képest. A kiberhadviselés legnagyobb előnye a letagadhatóság, illetve hogy amúgy nehezen elérhető célpontok is támadhatók, és mindezt úgy lehet végrehajtani, hogy a célpont csak ké-

sőbb vagy éppen egyáltalán nem szerrez tudomást a támadásról. Kérdéses, hogy egy nyílt háborúban ezek mennyire fontos szempontok egy olyan katonai képességekkel rendelkező országnak, mint Oroszország. Ebben a pillanatban vitatható, hogy propagandacélokból nem jobb-e, ha egyértelmű, hogy konvencionális eszközökkel tetszésük szerint bármit megtehetnek, valamint kérdéses, hogy ha például a cél az áramellátás leállítása, megéri-e hónapokon át készülni egy akcióra, amely siker esetén néhány óras áramszünethez vezet. Kézenfekvő alternatíva egy ötszáz kilós robbanófejjel ellátott cirkálórakéta, amely biztosan hosszú időre használhatatlanná tesz egy transzformátorállomást. A fizikai támadások erejét mutatja, hogy az orosz hadsereg az invázió korai szakaszában tüzéséggel mért csapást ukrán adatközpontokra, és nem informatikai módszerekkel bénította meg őket.

Nem véletlen az sem, hogy a korábban említett összes nagyszabású és sikeres kibertámadás fontos eleme volt az időzítés. A Prykarpattiaoblenergo és további ukrán energiaszolgáltatókat ért támadás december 23-án történt, a Sandoworm zsarolóvírusát szintén nemzeti ünnepen – június 28-án, az alkotmány napján – vetették be, a műholdas kommunikációt megbénító támadás egy órával az invázió megkezdése előtt kezdődött. Az ilyen típusú támadások alapvető eleme a meglepetés és a lehető legnehezebben kezelhető időzítés. Akinek van tapasztalata informatikai rendszerek fejlesztésében és bevezetésében, az pontosan tudja, hogy ez milyen komoly kihívások-

kal jár. A támadók programja tesztelés nélkül, elsősre, hiba nélkül kell hogy lefusson egy olyan környezetben, amelyet csak közvetve ismernek, a működését alapvetően és nem tervezett módon akarják megváltoztatni. Ráadásul azzal is kell számolniuk, hogy amint a támadás tényére fény derül, a rendszert behatóan ismerő szakemberek mindent meg fognak tenni, hogy céljukat megakadályozzák. Ez rendkívül költségessé és kockázatosná teszi a bonyolultabb kibertámadásokat. A pontos és körültekintő tervezés ellenére több akció is apró hibákon bukik el. Az ukrán áramszolgáltatók elleni 2016-os támadás alatt a kezelők más sorrendben kapcsolták vissza az állomásokat, mint arra a támadók számítottak, ezért nem rongálódtak meg maradandóan a rendszerek. Egy másik esetben, egy hónapokon át felépített, feltehetőleg az észak-koreai államnak dolgozó hackerek által végrehajtott, Bangladesh Bank Cyber Heist néven közismertté vált támadás kis híján a világ legnagyobb bankrablása lett. A támadók 851 millió dolláros átutalását a címzett nevének elgépelése miatt állították csak meg. A katonai vezetésnek ezt a teljes kontextust figyelembe kell vennie, amikor a kibertámadást mint esetleges eszközt vizsgálja.

Más a helyzet azonban, ha ukrán szemszögből vizsgáljuk a konfliktust, illetve ezzel összefüggésben a NATO és Oroszország szembenállásának tekintetében. Ukrajna láthatóan el akarja kerülni a 2014 előtt is Oroszországhoz tartozó területek közvetlen támadásával járó potenciális eskalációt. A NATO és Oroszország esetében mindkét fél érdeke,

hogy a feszültség ne eszkalálódjon nyílt konfliktussá, de egyértelmű, hogy az oroszoknak mind katonai, mind propagandaszempontokból hasznos lenne, ha letagadhatóan el tudnák érni, hogy nyugati műhol-dak, katonai felderítő gépek válja-nak használhatatlanná, esetleg rej-télyes balesetek történjenek európai uniós gáztározókban.

Feltehetőleg korai erről bármit is mondani, de ha hibrid háború nem is lesz az ukrán–orosz konfliktusból, az várható, hogy a mára klasszi-kusnak számító kibertámadások a konfliktus során nagyobb hangsúlyt kaphatnak. Ahogy azonban a július

31-én felrobbant bolgár vagy a má-sik oldalon a krími lőszerraktárak és repterek példájából sejthető, erre is alkalmasak klasszikus, hackelést nem igénylő megoldások, gyakran úgy tűnik, jóval hatékonyabban is.

Ha a közeljövő konfliktusai-ban fontosabb szerepet tölt is be a kiberhadviselés, a filmekben bemu-tatott látványos akciók, az autók és repülők vagy katonai eszközök fölött irányítást átvevő hackerek ál-tal okozott apokalipszis helyett ér-demesebb a legrosszabb pillanatban lefagyott számítógépekre és Nikita megállíthatatlanul csörgő telefonjá-ra gondolnunk.

Tranker Kata: Nagy anyaállat

Kollégák és csapattársak – a konformitás egy különös formájáról

„Az intellektuális Gonosz bármely helyzetből terjesztheti ezt a járványt, de a legmegfelelőbb a *hatalmi* helyzet. A Gonosz démoniségének, vonzerejének egyébként is köze van a hatalomhoz. Ez lehet a politikai pozícióból fakadó hatalom, a tudás hatalma vagy a jellem (akarat) hatalma. Nem szükséges a Gonosz erőinek olyan visszataszító jelképeire gondolni, amilyen Hitler és Sztálin, ahhoz, hogy el tudjuk képzelni a Gonosz és a hatalom szimbiozist. Mindannyian találkoztunk már olyan emberekkel, akik rossz maximáikkal felébresztik az emberekben szunnyadó „alvilágot”, s ezáltal minden élőlényt tönkretesznek maguk körül. Csupán a véletlen műve, hogy olyan helyzetben vannak-e ezek az emberek, amelyből egész nemzeteket, fajokat, társadalmi osztályokat képesek tönkretenni, vagy romboló erejük csak egy kis körön belül érvényesül. Ha a Gonosz csupán mezítelen erő volna, ki ne tudna ellenállni neki? A Gonosz azonban kísértés is, s a kísértésnek csupán azok tudnak ellenállni, akik következetesen jó maximákat követnek, és így sohasem vehetők rá arra, hogy rosszakat fogadjanak el. Jó maximák nélkül még a jó szándékú emberek is becsaphatók, sőt akár a rossz maximák bűvkörébe is vonhatók.”¹

58

„– Igaza van, Rambert, valóban igaza van, és a világ minden kincséért sem akarnám eltéríteni attól, amit most tenni akar, s ami szerintem jogos és helyes. Mégis, meg kell mondanom önnek: nem hősiességről van szó abban, ami itt történik. Becsületességről van szó. Lehet, hogy nevetséges ez az eszme, de az egyetlen módja a pestis elleni küzdelemnek: a becsületesség. – Mi az, hogy becsületesség? – kérdezte Rambert hirtelen komolyra vált arccal. – Nem tudom, általában véve mi. Az én esetemben azonban tudom, az, hogy csináljam a mesterségemet.”²

A konformitás egy különös formájának értékelem azt a magatartást, amely nem közli szakmai és morális megvetését az autokratikus hatalom reprezentánsaival, pedig megtehetné. Belátom, hogy sok szempontból nem ez a legégetőbb baj egy antihumánus rezsimmel kapcsolatban, de amellett érvelek, hogy éppen eléggé súlyos következményekkel jár és meglehetősen általános.

Ismeretes, hogy a diktatórikus rendszerek mindenkit részessé tesznek. Kisebb-nagyobb mértékben mindenkit bemocskolnak. Nem állíthatjuk azonban, hogy ez azt is jelentené, hogy nincs morális felelősségünk az ilyen rezsimben élés természetét illetően.

¹ Heller Ágnes: *Általános etika*. Filum, 1994, 211. o.

² Albert Camus: *A pestis* (1947). Regények és elbeszélések. Európa, 1983, fordította: Győry János, 382. o.

Autoriter hatalmi szándékokat támogatni morálisan rossz. Mindig van választási lehetőségünk másként cselekedni. Még totális diktatúrában is megőrizhető a belső szabadság, a diktatúrával azonosulás még akkor sem szükségyszerű, amikor az ellenállás súlyos vagy elviselhetetlen terhet jelentene.

Nem az ellenállásról lesz szó ezúttal. Bármennyire fontos is lenne a lehetséges ellenállás mintázatairól és lehetőségeiről világosabb képpel rendelkezni, ez az írás még csak az autoriter rezsím szimbolikus támogatásának megvonasáról szól. Ami fontos feltétele lenne bármilyen demokratikus ellenállásnak. Három évtizeddel egy másik autokrácia bukása után még mindig erős a hajlam a félreértésre. Gyanítom, túl kevés idő telt el ahhoz képest, hogy az alárendelődés és konformitás reflexei milyen mélyen ágyazódtak be. Ezért előrebocsátom a lehető legegyszerűbben, hogy miről van szó: az autokratikus rezsím létrehozóit és működtetőit megvetés illeti. A diktatórikus állam magas szintű politikai pilléreiről van szó, kormánytagokról, a közjogi intézményrendszer vezetőiről, a valaha alkotmányos funkciókat ellátó intézmények vezetőiről, akik elsősorban politikai munkát végeznek a rezsím fenntartása érdekében. Morálisan igazolható ez a megvetés, hiszen tudatosan állnak egy antihumánus, populistá rezsím, pontosabban a vezér szolgálatában. Ezért a vágyott szolgálatért feladták szakmai elveiket, miközben minimális kockázattal mondhattak volna nemet. Bármelyikük lehetne tisztességes ügyvéd, egyetemi oktató, orvos stb. De a hatalom közelségét választották, ismerve a vezér által létrehozott rezsím természetét.

Mi az alapja a megvetésnek, milyen erkölcsi maximára hivatkozva állíthatjuk, hogy igazolható az az állítás, hogy az Orbán-rezsím szolgálai működtetői megvetést érdemelnek? Az *erkölcsi autonómia* biztosításának esélyei szempontjából az eddigi tapasztalatok alapján a korlátozott hatalom intézményrendszere az egyetlen lehetőség. Az autoriter rezsímek ezzel szemben a hatalom morális kiüresítését, pusztá *amoralitást* állítanak. A korlátlan hatalom, bármilyen ideológia nevében is teszi, az autonómia megőlésének amorális eszköze. Az Orbán-rezsím is zavaros erkölcsi elemeket aggat magára, miközben a hatalom korlátlanágát nyíltan felvállalja, ami nyilvánvaló ellentmondás, pontosabban hazugság.

A megvetés az állami hatalom birtokosait illeti, mert az új magyar autokrácia az állam hatalmának eltorzításával azonos. Az Orbán-rezsím egyetlen eleme sem független az állami erőszaktól, oligarchikus rendjét állami forrásokból, az állami szabályok megváltoztatásával hozta létre, az állami eszközrendszer nélkül sem gazdasági, sem kulturális hatalma nem lenne. Az orbáni autokratikus állam politikai működtetői a demokrácia ellenségei. Bármekkora szolgálatot tesz is egy lojális intézményvezető ebben a rendszerben, morális felelőssége nem mérhető az állami politikai hatalom birtokosaiéhoz. A központi politikai hatalom jellegadó, meghatározó tényező: a rezsím nem működne kormánytagok nélkül, de jól meglenne rektorok és kancellárok nélkül, nem működne a közjogi intézmények nélkül, de működne múzeum- és kórházigazgatók nélkül, nem működne a Médiatanács nélkül, de működne főszerkesztők nélkül. Azt majd a szakmáknak kell eldönteniük, hogy a lojalitás mennyire veszélyeztette a szakmai értékeket és

autonómiákat. A szimbolikus megvetés azonban nem rájuk, hanem az állami, politikai főhatalom kádereire, a rezsim működtetőire vonatkozik. Az autokratikus hatalom esélye szempontjából döntő különbség van egy mégoly lojális szakmai intézmény vezetője és egy miniszter, alkotmánybíró, kúriai elnök, ombudsman, legfőbb ügyész között. Az autokratikus állam reprezentánsainak szimbolikus elutasítása nehezebbre eshet sokaknak. Nem is feltétlenül kockázatmentes pozíciókban ülők esetében. A demokratikus, jogállami és humánus társadalmi értékek hosszú távú regenerálódása szempontjából azonban súlyos jelentősége van. Nem tehetünk úgy, mintha a nyers, antidemokratikus hatalmi akarat vitaképes lenne a modern jogállam politikai elveivel szemben. Az egyensúlytalanságot az okozza, hogy az elvek tisztelete a pusztá erőszakkal szembesül, a küzdőtéren nincsenek demokratikus szabályok. Ezen a pályán legfeljebb morális előnyük lehet azoknak, akik képesek szimbolikusan is elutasítani a hatalommal való visszaélés legmagasabb formáját, az állami hatalom autokratikus eltorzítását.

60

Előfordul, hogy nem teljesen világos a politikai rendszer természete, tehát gondot okoz a lojalitás, alárendelődés morális megítélése. Egy tömeggyilkos diktátor támogatásáról viszonylag világos erkölcsi ítéletünk lehet, egy korrupt és hazug populista rezsimmel barátkozás értelmezése lehet bonyolultabb. Számosan lehetnek olyanok, akik azért támogatnak egy autoriter rezsimet, mert elhiszik a vezér hazug vagy hagymázos szövegelését, képesesnek, sőt karizmatikusnak látják vezérüket. Nem érzékelik vagy nem fontos számukra a demokrácia, jogállami elvek hiánya. Ezzel a mindig jelen levő alárendelődéssel most nincs dolgunk. Feltéve, hogy nem jogászokról van szó, mert az ő esetükben ez az érzéketlenség szakmai hiba. Ugyanakkor a korlátlan hatalom amoralitásában való tévedés ilyen történelmi tapasztalatokkal a hátunk mögött sokkoló.

Azok a magatartásminták bonyolultabbak, amelyek mögött okkal feltételezhetjük a rezsim természetének felismerését, a fenntartásokat, az egyet nem értést, másrészt ugyanezek aktív gesztusokat tesznek, alkalmazkodnak, hozzájárulnak, segítenek, működtetik. Ezekben az esetekben okkal feltételezhetjük a kognitív zavart. A rezsim természetének felismerése elvárható néhány professzió esetében. Szakmai hiba, felelőtlenség vagy alkalmatlanság ebben tévedni. Ma a közjogi rendszer csúcsein már nem tévedésről van szó, hanem a vezér amorális akaratának szolgai teljesítéséről, a szakmai és erkölcsi szabályok tudatos semmibe vételéről. Nem véletlen a súlyos kontraszelekció, amely mára látványos méreteket öltött. Semmi szakmai kihívás nincs a parancsok teljesítésében.

De nemcsak a rezsim működtetőinek morális felelősségéről beszélek most, hanem a kívül-, de hozzájuk szakmailag, intézményesen, társadalmilag közel állókéről is. Nagyobb a feszültség tehát azok esetében, akik felismerik, sőt kritizálják is a rezsim szembenállását a szakmai és morális értékekkel, azonban gyakran ezzel ellentétesen cselekszenek. Kritikájukat visszafogják, privát terekre szorítják, együttműködnek, élvezik a benne levés előnyeit, hozzájárulnak, legitimálják azt, amivel nem értenek egyet. Különféle okai, igazo-

lásai lehetségesek az ilyen meghasonlásnak: félelem, karriervágy, személyes kapcsolatok, anyagi előnyök, pszichológiai kényelmesség stb. Ez az erkölcsi következetlenség hiteltelenítheti szakmai kritikájukat, valószínűtlenné teszi a szolidaritást, nehezíti a kollektív ellenállás hatékony formáinak kialakulását. Sok szempontból, akaratokon kívül ők a rezsimek fontos pillérei, mert természetessé teszik az igazodást, az alternatívák hiányát sugallják. Szakmai becsületüket kockáztatják.

Nem igaz, hogy nem lehetséges tisztességes szakmai munkát végezni nem demokratikus rezsimekben. Azt sem mondjuk, hogy az ellenállás hiánya morálisan kétséges. Csak annyit állítunk, hogy a személyes előnyökért tanúsított többletlojalitás hiba. Etienne De La Boétie 16. század közepén írt költői beszéde az önkéntes szolgaságról a szabadság dicsőségére a zsarnokok ellen pontosan érzékeltette kortársaival és az utókorral, hogy miben áll a zsarnokok titka. A megszokás, a személyes hasznok, a kölcsönös félelem cinkossá tesz. A zsarnokság a lélek elkorcsosulását segíti, már nincs készség a tetterre, nagy cselekedetekre, „szívük alantas és kicsinyes”. A szabadság megtartása vagy visszanyerése néha áldozatot követel, de a zsarnokokat az tartja hatalomban, hogy számosan túlteljesítik a parancsokat, a zsarnok kegyét keresik, nemcsak engedelmeskednek, hanem helyi, kis zsarnokokká válnak. *„Nem éri be az engedelmességgel, tetszésére is kell lenni: törnie, gyötörnie magát annak, aki vágyik a kegyre, ügyeit intézve halálra dolgozza magát; de még ez sem elég, örömét kell lelnie az úr gyönyörében; saját érzéseit és ízlését el kell felednie, és saját énjét is, mintha nem lett volna soha; ügyelnie kell szóra, hangra, gesztusra és szemvillanásra; a szem, a láb, a kéz is csak azért van, hogy lesse a zsarnok gondolatát.”*³

Mára az Orbán-rezsimek rezsimszerűsége hétköznapi vélekedéssé vált. Ennek az a következménye, hogy a nem alkalmazkodás dőreségnek, felesleges hóbortnak vagy rugalmatlanságnak tetszhet. Úgy tűnhet, hogy reális alternatívák hiányában nincs miért küzdeni, ki kell egyezni, az alkalmazkodás az egyetlen racionális magatartás.

Jogászok, társadalomtudománnyal foglalkozók, értelmiségiek és szakemberek sokasága veszíti el arcát, amikor a tisztességes szakmai munka mellett vagy helyett önszorgalmával túlteljesíti a hatalom elvárásait: kirekesztőbb, mint a hivatalos ideológia és szabályok, lojálisabb az elvártnál, barátságosabb a szörnyetegekkel a kelleténél, elutasítóbb az áldozatokkal a kívántnál. Erre nem ad felmentést az amorális politika bármekkora társadalmi támogatottsága sem. Sőt minél hatékonyabb a rezsimek populista propagandája, annál fontosabb a humánus és demokratikus elvek következetes képviselése. Szigorúbb morális elvekre lenne szükség: minél erősebb a támadás az alapvető szakmai és demokratikus értékek ellen, annál jobban elvárható ennek szigorú kritikája minden lehetséges társadalmi térben.

Mi is lenne a következetes értékmérés? Hogyan lehet tisztán tartani bizonyos tereket? Milyen határokat lenne szükséges meghúzni? Érzékeny, de könnyen belátható distinkciókról van szó, gyakran szimbolikus gesztusokról, amelyek kevés áldozattal járnak. Mégis, mintha a magyar értelmiség számot-

³ Etienne de La Boétie: *Az önkéntes szolgaságról*, Helikon. 1990, 29. o.

tevő része érzéketlen lenne ezekre. Szimbolikus hatású lehetne, ha a rezsím működtetőit, vezetőit, meghatározó alakjait nem tekintenénk kollégáknak, minthogy rendszerszerűen megtagadták a szakmai elveket. Nem konferenciázunk, publikálunk, kutatunk velük együtt, nincs közünk hozzájuk. Rosszulesik egy tartalomjegyzékben szerepelni miniszterekkel, főrangú jogállamrombolókkal, ezért lehetőleg elkerüljük. Nem veszünk részt olyan eseményen, ahol jelen vannak, különösen nem koccintunk velük és elkerüljük a találkozást. Minimális önmegtartóztatást igényel és csak jó ízlés kell hozzá. Nem a rezsím támogatóival, az uralkodó ideológia egyetértőivel lenne ildomos megszakítani a kapcsolatot, hanem a rezsimmel magával. A közjogi intézmények vezetői, a politikai kinevezettek a rendszer maga, tevékenységük Orbánhoz, a vezérhez kötődik. Minden percben volt és van lehetőségük dönteni, és ők a gonosz szolgálatát választották. Legfeljebb politikai vitapartnerek, de nincs közös dolgunk velük. Szakmai vitákat a hatalom nélküli támogatóikkal lehet folytatni. Amíg parancsra szolgálnak és működtetik az autoriter állami hatalmat, addig nem vitaképesek. Vitatkozni szükséges a rezsím támogatóival, velük megteremthető a viszonylag kiegyensúlyozott diszkurzív tér. De a politikai hatalom képviselői erre alkalmatlanok. Félreérti a helyzetet, aki a szükséges egyetértés, párbeszéd, pláne árokbetemetés jelszavával simul a hatalomhoz. De a félreismerés mögött legtöbbször számítás vagy intellektuális restség rejlik. Esetleg félelem, amit még a leginkább illik méltányolni. Járhat következménnyel a tiszta szembenállás és morális ítélet, különösen, ha az általános hangulat inkább a cinkosság felé taszít.

62

Mindazonáltal nem a morális felelősség határainak bizonytalanságáról van szó. Elég pontosan el tudjuk választani a szakmai munkát a rendszer szolgálatától, a szakapparátusokban még mindig dolgoznak tisztességes szakemberek, a legaljasabb államnak is szüksége van rájuk. Minden valószínűség szerint rossz közérzettel végzik dolgukat, ameddig lehet. Az ő választási lehetőségeik korlátozottabbak, a távolmaradás vagy tiltakozás kockázatosabb. De milyen kockázatot vállal egy alkotmánybíró, kormánytag, főügyész, ombudsman, ha nem adja a nevét a romboláshoz? Vissza kell mennie kevésbé kényelmes állásába, ahol nincsenek hatalmi címek és alacsonyabb a fizetés? Ők meggyőződéssel vagy cinizmussal, alázattal és szolgalelkűséggel ülnek ott, ahol ma már nem lehet szakmai tisztességgel megmaradni. Egy világ választja el ezeket a székeket a bürokrácia asztalaitól, ahol még létezhet a szakmai tisztesség. Nekünk kívül az lenne a dolgunk, hogy érezzük ezt a különbséget és a lehetőségekhez mérten tartsuk magunkat ehhez. Az ilyen székekben ülők ne érezzék, hogy ugyanahhoz a szakmai közegehez tartoznak, legyen ez inkább szégyen!

Egy autokráciában is bonyolultak az emberek közötti viszonyok, sokfélék és változékonyak. De az élet egy szűk szeletében leegyszerűsödik, a hatalomhoz való viszony morális megítélése könnyebb. Ettől még egzisztenciálisan terhelt lehet. A hatalom sokféle, de a hatalom korlátlanságának eszméjére épülő rezsimben jobb minden hatalomtól távolságot tartani, vagy legalábbis erős reflexióval kezelni. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden hatalommal rendelkezőt egyformán kell megítélnünk. Mindenki teljesítménye, emberségessége, szakmai elvekhez való hűsége alapján ítélni lehet meg. De a rezsím működtetői

mindezeket már nagyon régen elárulták, nincs mit mérlegelni. Az „emberarcú”, mérsékelt, kompromisszumkész stb. káder képzeete becsapás, egyféle arc van, a hatalomé. A rezsim gonoszsága az ő gonoszságuk.

Miközben mindannyian, akik itt élünk, megkötjük keserves kompromisszumainkat ebben a rezsimben is, köztisztviselőként, közalkalmazottként, szabad értelmiségiként vagy vállalkozóként, tanulóként és nyugdíjasként kénytelenek vagyunk sok mindenben alkalmazkodni. Sőt haszonélvezői is lehetünk egy olyan rezsimnek, amelynek egyetlen mondatával sem értünk egyet, és amely undorral tölt el. Elviseljük, hogy csorbítják jogainkat, választási lehetőségeinket, leépítik a szellemi értékeket, tudatosan számolják fel a tudást, és értelmezhetetlen színvonalú karakterek manipulálnak nap mint nap. Növekszik szegényünk, amikor valamelyik közjogi méltóság megszólal. De legalább ne hitelesítsük őket azzal, hogy szakmai partnernek tekintjük őket. A demokratikus érzelmű állampolgárok túlnyomó többsége nincs abban a helyzetben, hogy szimbolikus gesztusokat tegyen. Azok, akiknek a politikai rezsim működtetői valaha a kollégái voltak, az ő érdekükben is cselekszenek, amikor nem imitálnak szakmai beszélgetést vagy „tudományos” ülést a hatalommal. A mesterség alapvető szabályai segítenek becsületesebbnek maradni, képesek olyan maximákat állítani, amelyek utat mutathatnak.

Ahhoz, hogy értelmesen tudjunk beszélni arról, hogy milyen esélyei lehetnek az ellenállásnak Magyarországon, legalább érzékelhető formában léteznie kellene ennek a szimbolikus gesztusnak. Hiszen ahhoz bizonyosan nem elég valaminek a tagadása, erős elvekre és viselkedési mintákra van szükség.

Tranker Kata: Anya babakocsival

A tenger csendje

Fleck Zoltánnal, Karsai Györggyel, Szentpéteri Nagy Richárddal, Radnóti Sándorral, Vásárhelyi Máriával beszélget Herskovits Eszter*

P. Szűcs Julianna Mindenkit üdvözlök. Ez egy szokatlan Fapados lesz, általában nem szoktunk írott anyaggal indítani, most kivételt tettünk, ki is nyomtattuk a következő számban megjelenő esszét Fleck Zoltán tollából, amelyről érdemes vitatkozni. A behódolásról van szó. Fölöttebb érdekes és aktuális téma.

Szeretnék néhány kérdést föltenni, amelyre nem tudom a választ, és abban reménykedem, hátha valami ebből meg is marad a résztvevők fejében. A kollaborációra való hajlam vajon az Orbán-rezsim specifikuma-e? Vajon a magyar történelem adottságai nem kedveztek-e a tanult alkalmazkodás etológiai normáihoz? A behódolás nem növeli-e a társadalom amúgy is széteső szerkezetét? A pillanatnyi előnyökön kívül van-e más indíték is, például tényleges egzisztenciális ok? Vajon a kollaboráció az értelmiségi szakmákban egyenletesen terül szét és egyenlő megítélés alá esik-e? Hová tegyük egy alkotói és egy kulturális intézményért felelős kultúrunkást, egy szakterületéért felelős kutatót, aki a morális következmény ellenében önmegvalósítását, munkatársainak életét, a haza haladását is kockára

teszi, amennyiben nem alkalmazkodik. Morális arisztokratizmus vagy pragmatikus cinizmus? Hol a határ? Végül: hová tegyük, hogy csak a saját szűkebb szakmánál maradjak, a Bach-korszak legkínosabb pillanatában a *Bálozó lányokat*, amúgy főművét lefestő Borsos Józsefet, aki egy évvel korábban nemzeti szalagot hordó ideál-portrét alkotott? És hová tegyük a már-már konformista grafikákat alkotó Martyn Ferencet, aki műtermi magányában megmarad absztrakt festőnek 1905-ben. Hova tegyük a hatvanas-hetvenes évek remek múzeumi és intézményi szakembereit, akik a viszonyok ellenében az értéket átvitték az egyik oldalról a másikra. Hová tegyük azokat, akik annak idején, Kovács András kultfilmjéből kölcsönözve a szót, abban az illúzióban ringatták magukat, hogy csak a falakat akarták odébb tolni. Vagy mindenki Mephisto volt?

Herskovits Eszter *Kapcsolódnék annyiban, hogy hova tegyük ezeket a konkrét szituációkat, helyzeteket, mint például Paks esetét, az most erősen aktuális, el is bocsátották az igazgatóságot. De a lényeg az, hogy amikor tizenkét éve behálóz minket minden szinten, tényleg az élet minden rétegébe becsúszik a NER, akkor meg lehet-e húzni a határt, hogy mi az, ami már nem kollaboráció, s mi az, ami még annak tekinthető?*

* A beszélgetésre 2022. szeptember 14-én került sor Budapesten a Szakszervezetek Háza negyedik emeleti nagytermében. A résztvevők: Fleck Zoltán jogszociológus, Karsai György irodalomtörténész, Radnóti Sándor filozófus, Szentpéteri Nagy Richárd jogász, Vásárhelyi Mária szociológus.

Fleck Zoltán Néhány szóban arról, hogy miért kellett a kis esszét megírni. Az egyik, ami Juli kérdésében is megjelent, hogy fel lehet-e vetni morális kérdéseket ennyire élesen. E kérdések régóta foglalkoztatnak, és bosszantanak bizonyos jelenségek. Azt hiszem, hogy tizenkét évnyi autokratikus kormányzás után muszáj fölvetni etikai kérdéseket is a hatalommal kapcsolatban. A kiindulópontom az, hogy a jelenlegi magyar politikai berendezkedés nem demokratikus és nem jogállami, kifejezetten autokratikus rendszer, amellyel az együttműködés morálisan problémás. Ez az alapállítás. Természetesen vannak jelentős különbségek a szakmák és a pozíciók között. Nehéz volt a szövegben megoldani azt, hogy ne próbáljuk meg morálisan negatív színben feltüntetni olyan helyzeteket, helyzetekben lévő embereket, akik kényszerűen benne vannak egy egzisztenciában, felelősségük van, és mindent megtesznek a szakmai tisztaság nyomainak megőrzéséért. Ezért idéztem Camus-tól egy részletet *A pestis*ből. A szakmai szabályok segítenek eldönteni az etikus magatartást az éles helyzetekben is. Nem mindig. Ha számos szakma ragaszkodott volna saját szakmai etikájához, akkor a kollaborációnak, az együttműködésnek a gonosszal kevesebb példája lenne. A másik egyfajta tudásszociológiai pozíció. Hogy hogy jövök én ahhoz, hogy ezt a dolgot így felvessem, illetve hogy miért így vettem fel? Ahhoz a generációhoz tartozom, halkan jegyzem meg, ez a Fidesz generációja, amelynek muszáj valamilyen felelősséget éreznie abban a tekintetben, hogy ezt a rendszer-váltásnak nevezett valamit végül is

zátonyra futtatták. És ez a kollektív felelősség mozgat engem is, de tudni kell, hogy keveset éltem, legalábbis felnőtt gondolkodó fejjel a kádárizmusban. Annyit mégis tudok, hogy annak dinamikája egészen más volt. A Kádár-korszak szabadságnövekedő dinamikával rendelkezett. A régi hatalmi-értelmiségi együttműködésekéről elmondható, hogy lehetőség volt a szabadság megőrzésére, kiküzdésére és tágitására. Nem a katasztrofális szűkítés volt a cél. Ez jelentős különbség. A kérdést azért vettem fel olyan élesen és elkeseredetten, mert befelé megyünk a rosszba, és nem kifelé jövünk onnan. Szeretném még fölvetni, hogy hiszek a diskurzív politikában, a megegyezésben, a szóban, a kommunikációban, az együttműködésben. De azt gondolom, hogy ki-ki a maga helyén és felelősséggel, azokkal, akik a hatalmat ma gondozzák, birtokolják, kisajátították, nem érdemes együttműködni azokban a szférákban, amelyekben nem kényszerülünk rá.

Radnóti Sándor Az állítás az, hogy bizonyos jól meghatározott tudományos kérdésekben természetesen fönnyaradhat a beszélgetés és a vita. Elhangzott Paks esete, ha ki tudnak állítani egy következő garnitúrát azok helyett, akiket most elbocsátottak, akkor nyilvánvaló, hogy ezekkel lehetséges a párbeszéd. Abban egyetérték Fleckkel, hogy joga van az erkölcsi megítélésnek, ez egy olyan rendszer, amit erkölcsileg el lehet utasítani. Az már meglep, hogy ennek lényegében csak egy formáját ajánlja nekünk, a megvetést. Ezenkívül nagyon sok formája van az erkölcsi elutasításnak, lehet az ironikus distancia, lehet lenézés, lehet meg-

tagadás, lehet fölháborodás, és lehet megvetés is természetesen. Mindenestre a tizenkét év tapasztalata azt mutatja, hogy a divatba hozott árokbetemetés kifejezés kiüresedett, nem lehetséges az árkot betemetni, nem lehetséges középre állni, hiszen a középre állás ebben az esetben azt jelenti, hogy van egy álláspontom, és a hatalomnak van egy egyre inkább széljebb toló álláspontja, s ha középre állok, újra és újra utána kell mennem, nem lehetséges hát az árokbetemetés. És itt azzal is vitatkozom, mondjuk, ebben radikálisabb lennék, hogy ez nemcsak a politikai képviselőkre, a politikai vezetőkre vonatkozik – nem lehet velük szóba állni –, hanem azokra is, akikről Zoli úgy véli, hogy lehetséges velük a diskurzus. Nem láttam, hogy a hatalom nélküli médiaemberek bármiben is distanciálták volna magukat a hatalomtól, hiszen, mint az egyik NER-politológus megjegyezte, őket éppen az különbözteti meg a ballib oldaltól, hogy fegyelmezettek, szolidárisak egymással, hogy nem lépnek ki a sorból, és így tovább. Üres beszélgetések ezek. Vannak Magyarországon értelmiségiek az irodalomban is, akik ambicionálják a középre állást, s jóindulatúan mondják, hogy ők semmilyen meghívást nem utasítanak vissza. Rosszul teszik, mert nem alakulnak ki tartalmas beszélgetések soha, semmikor, hanem az egyik oldal leszögezi a NER-kompatibilis álláspontját, a másik pedig megpróbál ezzel vitatkozni, és a dolog ürességbe vagy reménytelenségbe fullad.

Vásárhelyi Mária Nekem soha az életemben egy mákszemnyi hatalmam nem volt, és soha nem is vágytam erre, éppen ezért nehezen

tudom beleélni magam ebbe a kérdésbe, miközben persze itt élek, és pontosan tudom, hogy mi történik. A nyolcvanas években meg tudtam érteni azokat, akik valamilyen funkciót vállaltak, és együttműködtek, mert úgy éreztem, hogy mindenki, aki bekapcsolódik ebbe a folyamatba, a szakmaiságával hozzátesz valamit ahhoz, hogy a rendszernek minél gyorsabban és minél könnyebben vége legyen. A mai rendszerrel felső szinten együttműködni: büntetőjogi kérdés. Egy bűnöző kormány áll az ország élén, bűnöző azért, amit a demokratikus intézményekkel művelt, bár tudom, hogy ez büntetőjogilag nehezen értelmezhető, de büntetőjogilag viszont nagyon is konkrétan értelmezhető az, amit a korrupció területén tesz. Akik ebben részt vesznek, bűnözők. Bűnsegédek meg bűnözők. Velük az együttműködést abszolút nem tudom elfogadni vagy tolerálni, kevésbé, mint mondjuk a nyolcvanas évek második felében ugyanezt. Ami az árokbetemetést illeti, erről én már 2002-ben is azt gondoltam, azt jelenti, hogy futni hagyják a bűnözőket. Én nem azt akartam, hogy bárkit a politikai nézetei miatt vonjanak felelősségre, azt viszont nagyon szerettem volna, hogyha azokat, akik ellopták a köztvagyon egy részét, mert ez 2022 előtt is történt, vonják felelősségre, és azokat az intézményeket, amelyek kifejezetten az ideológiai hatalom felépítésére törekedtek – ilyen a Terror Háza például –, nem lett volna szabad hagyni tovább így működni, mert kizárólag a társadalom félrevezetését, a történelmi hazugságok megerősítését szolgálják. Azt, hogy mikor kell annyi kompromisszumot hoznia valakinek a szakmai

szempontok érvényesítése miatt, ami már erkölcsileg elfogadhatatlan, mindenkinek saját magának kell eldöntenie. Nem lehet általános mércét felállítani. Egy konkrét példával: amit például a rektori konferencia művel, elfogadhatatlan. Mondhatják, hogy azért alkuszna meg, hogy az egyetemek működjenek, de végül elárulják a saját szakmájukat, és tevékeny részesei a diktatórikus hatalom kiépülésének. Ami pedig a párbeszédet illeti, Sándor fogalmazott úgy, hogy a hatalom nélküli NER-es média. Szerintem nincsenek hatalom nélküli NER-képviselők. Önmagában az a tény, hogy a NER-t képviselik, az a hatalom azokkal szemben, akik szabad és független emberek, és bármikor bosszút tudnak állni, meg tudnak félemlíteni, ki tudnak rúgani az állásodból, tehát én azt gondolom, hogy aki a NER-t képviseli, az igenis benne van a hatalomban.

Karsai György Én sohasem foglalkoztam elméleti szinten a kollaboráció vagy behódolás kérdéseivel. Egyetértek azzal, hogy a hatalom képviselőivel, ennek a konkrét hatalomnak a képviselőivel nincs mit kezdeni, nincs velük párbeszéd, nem kell velük, nem lehet velük közös nevezőre jutni. A Fleck-tanulmány érdekes, de nem volt minden világos számomra. Szimbolikus gesztusokról beszélsz, és a szimbolikus támogatás megvonása kategóriát használod, de sok-sok definíció hiányzik. Nem tudjuk, mit nevezünk szimbolikus támogatásnak. Ott van aztán a megvetés mint érzelmi töltésű hozzáállás. A saját területemen nem megvetést érzek azok iránt, akik a Színház- és Filmművészeti Egyetemet bedarál-

ták, elfoglalták és tönkretették, hanem dühöt. A kollaboráció kérdéskörével nekem az a gondom, hogy ez egyéni döntés kérdése. Tehát amikor azt írod, hogy szakmai ellenállásra van szükség, arra lehet mondani, nincs olyan, hogy szakma, egyének vannak, akik a szakmát művelik, és a saját erkölcsi tartásuk és életük értékei szerint fognak cselekedni. Ebbe beleszólni vagy ehhez magatartásformákat előírni, vagy preszcionálni, hogy így vagy úgy kellene viselkedni, ezt elutasítom. Mari is mondta, nekem soha nem volt hatalom a kezemben. Arra törekedtem, hogy ne álljak szóba olyan emberekkel, akikkel nekem a saját érzékeim szerint nem szabad vagy nem lehet szóba állni. De azért ez egy furcsa dolog. Szókratésztől megkérdezték, hogy miért nem akar megszökni a börtönből, amiben még a börtönőrök is segítenék, mert igazságtalan ítélet sújtotta, és Athén rossz törvényei alapján ítélik halálra. És akkor elmondja, ő erről nem tehet, a daimóni hang, az ő daimóni hangja, ami egy belső hang, nem mondja meg soha, hogy mit csináljon, de akkor szól, ha valamit ne csináljon, és ez a daimóni hang most hallgat, mondja Szókratész, tehát azt jelenti, hogy most én éppen jót csinállok. Egyre inkább úgy érzem, nagyon megöregedve már, hogy ameddig nem szólal meg bennem az a hang, hogy most ezt ne csináljam, addig én a saját normáim szerint élek és érintkezem a hatalommal és érintkezem a kollégáimmal, de nagyon-nagyon óvakodnék attól, hogy azokat, akik ezt másképpen látják, és másképpen viszonyulnak a bármilyen szintű hatalomhoz, én elítéljem. Megítélni persze tudom, szívesen el is beszél-

getek velük erről, meg ha úgy adódik, akkor az ellenvéleményemet is megfogalmazom, de azt, hogy más is úgy viselkedjen, mint én, hogy az én értékeimet fölállalva viselkedjen, ez nekem valahogy idegen.

Szentpéteri Nagy Richárd Később ennél fontosabb kérdést érzékelek a jelenlegi magyar társadalomban, és ebben, ha úgy tetszik, egyfajta társadalmi vitát lehetne kezdeményezni. Fleck Zoltán szövegéhez annyit tennék hozzá, a Kádár-rendszer legalább két dologban különbözött a mostani rendszertől. Egyrészt abban, hogy ott kifelé mentünk a rendszerből, ebbe a rendszerbe pedig befelé megyünk. Ez a rendszer napról napra egyre inkább kiépülő rendszer, amit mindannyian érzékelünk, és ha majd egyszer megbukik, amiben mind reménykedünk, az utolsó nap is befelé fogunk menni a rendszerbe, ez a rendszer természetéhez tartozik, mert egyre beljebb megyünk bele. Tehát a rendszer konszolidációja: illúzió. De két jelentős különbség azért a Kádár-rendszer és a mostani rendszer között még ezen túl is van, az egyik az, hogy a Kádár-rendszerről azt hittük, hogy sokáig fog tartani. Emlékszem azokra a kifejezésekre is, hogy a mi életünkben ez már nem fog megváltozni. Tehát a magyar társadalom arra rendezkedett be, hogy a rendszer nagy vonalakban évtizedekig itt marad. Egyszer persze meg fog dőlni, hiszen fenntarthatatlan, sem gazdaságilag, sem erkölcsileg nem vállalható, előbb-utóbb majd megbukik, de nem hamar. Ez azonban a mai rendszerben nem így van. Már 2010 tavaszán is az volt az általános érzet, hogy most ugyan kicsit győzni

fog, de nemsokára megbukik. Mert jönnek a választások, és a választók korrigálják korábbi döntésüket. Rövid ideig fog tartani, ez az átlagos érzet a Kádár-rendszer érzetével szemben. Ehhez képest most már a tizenkettedik-tizenharmadik évében vagyunk a rendszernek, és bár az illúziók elvesztek, a társadalom egy részében még most is ott van az a remény, hogy a következő választáson majd megnő az esély a váltásra, vagy most a gazdasági összeomlás szélén a hatalmi struktúra is megbicsaklik, nem bírja az áremelések miatti elégedetlenséget, és így tovább. Jelentős különbség, hogy a korábbit hosszúnak képeztük, ezt pedig rövidnek képzeljük, pedig valójában hosszú. A másik különbség az lenne, hogy a létezett szocializmusról azt hittük, hogy nem rajtunk múlik. Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, a világpolitikai összefüggések nyomán alakult ki az a rendszer, ami kialakult a negyvenes-ötvenes-hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években, és nem rajtunk múlik, hanem a nagyhatalmak játszmája ez, a Szovjetunió ittléte, a szovjet hadsereg ittléte, tehát akármit teszünk is, erre van az '56-os példa, de vannak más példák is Közép-Európában, akármit teszünk is, ez úgyis itt marad, nem mi döntjük majd el, hogy mi lesz ennek a sorsa. Ezzel szemben a mai rendszerről az az általános elképzelés, hogy végül ez rajtunk múlik, mert ha ki fogunk menni elegen az utcára, vagy az ellenzékünk jobb lesz, és így tovább, majd ha végre alakítunk egy olyan pártot, amelyik legyőzi a Fideszt, és akkor megdől a rendszer, mi fogjuk megdönteni, nem az unió, nem a tulajdonképpeni összefüggések: rajtunk múlik. Ez

is illúziónak bizonyult. Egyre mélyebbre merülünk a mocsárba, egyre jobban belemegyünk a rendszerbe, ez jelentős különbség a létezett szocializmus és a mostani rendszer között. Visszatérve a Fleck-dolozatra, valóban vannak alsóbb pozíciók, amelyeknek betöltőivel megértőbbnek kell lenni. Tucatjával tudnám mondani egykori kollégáim nevét, egyikük helyettes államtitkár lett az egyik minisztériumban, és kevesebb kárt okoz, mint az az elemzőnek mutakozó kolléga, aki bikkfanyelven a rendszer apologétájának bizonyult. Bizonyos politikusok még inkább akceptálhatók, mint a Nézőpont Intézet vagy az Alapjogokért Központ egyes munkatársai. Egy régi kolléga minden hétfőn bemegy a minisztériumba, és ott elmondja, hogy ő hogy látja a helyzetet, és ezért jelentős pénzeket vesz föl. Ez adott esetben ártalmasabb a nemzet erkölcsé szempontjából, mint az, aki tologatja az aktákat napi 12-14 órában.

Herskovits *Előfordul, hogy nem teljesen világos a politikai rendszer természete, tehát gondot okoz a lojalitás, alárendelés, alárendelődés morális megítélése. Egy tömeggyilkos diktátor támogatásáról viszonylag világos erkölcsi ítéletünk lehet, egy korrump és hazug populista rezsimel barátkozás értelmezése lehet bonyolultabb, és én azt gondolom, hogy ez az egyik legsúlyosabb probléma, merthogy ugye nem nyílt diktatúra, viszont megfojtja és ellehetetleníti azokat, akik nem igazodnak, és aki akár kényelemszeretetből, akár félelemből, ugye, Fleck Zoltán felsorol az írásában számos okot, ami miatt behódolnak, igazodnak, együttműködnek emberek, de aki ezt megteszi,*

és igazodik valamilyen szinten, és aztán elmondja magának, hogy most csak egy kis kompromisszumot köt, most csak egy kicsit igazodik, az egy idő után belesimulhat a rendszerbe, és én azt gondolom, amire Richárd is utalt, hogy ez is egy olyan pont, ami a rendszer természeténél fogva egyre többeket vesz rá arra, hogy igazodjanak, belesimuljanak, és egyre inkább bebetonozza ezt a rendszert. És nem tudom, hogy mi lehet ebből a kiút.

Fleck Mindannyiunknak vannak morális megfontolásaink közéleti kérdésekkel kapcsolatosan. Éppen azért utaltam a szakmákra, mert hogyha tényleg úgy fogjuk fel a helyzetet, hogy van egy borzasztó hatalom, és vagyunk mi, egyének, akik így vagy úgy a saját morális megfontolásaink szerint kezeljük ezt a hatalomgyakorlást, az, hogy is mondjam, alacsonyabb szintű vagy más jellegű dolog, mint amikor egy kollektívum reagál. Hadd említsem a színművészeti egyetem példáját. Amikor a színművészeti egyetem polgárai tiltakoztak a hatalom kegyetlen és borzasztó döntéseivel szemben, akkor a legfontosabb morális alapállásuk mögött szakmai megfontolások voltak, például az autonómia, az egyetemszakmai kérdés, a művészet szabadsága, ami a színművészeti vagy a művészetek szakmai kérdése, tehát kollektív fellépésüket szakmai, morális, etikai kérdések motiválták. Ha mindenki csak egyénileg nézett volna ezzel az intézkedéssorozattal szembe, akkor nehéz lett volna a kollektív cselekvés. Belátom, vagy meg tudom érteni, ha egy rektor, egy dékán kénytelen a fenntartó képviselőivel szóba állni. Ha elvállalta ezt a pozíciót, akkor kénytelen lesz a

miniszterrel kezet fogni, leülni vele egy asztalhoz, pénzekről tárgyalni, stb. stb. De ugyanebben az intézményben az egyetemi tanár, az akadémikus, mint független autonóm személyiség, nincs arra kényszerítve, hogy a miniszterrel kezet fogjon. Az autoriter hatalmi környezetben a hatalomgyakorlás morális teher, mert annak is az, aki egyébként nem a politikai hatalmat gyakorolja, hanem emberek élete felett kell döntenie, és ezek a döntések néha olyan peremfeltételekkel rendelkeznek, amelyeket ezek a gonosz politikai hatalomgyakorlók határoznak meg, tehát kénytelen velünk szóba állni. De én azt gondolom, hogy amikor szerkesztünk egy kötetet a demokráciáról, nem hívjuk meg Orbán Balázst, hogy írjon egy fejezetet, nem, azért, mert ő egy gonosz hatalomgyakorló, aki leépíti ezt a demokráciát. Ott van például Stumpf István esete. Már az első Orbán-kormányban mint kancelláriaminiszter vett részt, voltaképp ott kezdődött a maffiaállam, mert a közpénzekből magánpénzek lettek. A helyzet az, hogy máig különböző nagyon magas tartalmú pozíciókat tölt be az illető, miközben az összes lehetséges fórumon megpróbál a tudomány és az oktatás szférájában is benne maradni, legutóbb olyan módon, hogy össze is köhögte ezt a kettőt, tehát az egyetemek sorsáért aggódó politikai hatalomgyakorló lett, de azért mindenki emlékszik arra, hogy éveken keresztül hatalmi pozícióban is a karácsonyokon, az összes olyan tudományos jellegű fórumokon megpróbált tudós lenni. Ezt azért teheti, mert meghívják a fórumokra, lehetőséget adnak neki, mert a Pistával jóban vagyunk, együtt fociztunk. De hát a Pista nem

egy rendes fiú, a Pista egy gonosz hatalomgyakorló, aki megszedte a hatalomból magát, ezért ne tekintjük őt ügyesen cselező Pistának, aki egyébként olykor ír tanulmányokat. Köszönöm szépen.

Vásárhelyi Egy másik aspektusát szeretném bevonni ennek a kérdésnek, nevezetesen, hogy mi liberálisak vagyunk, és soha nem beszélünk arról, mikor erről a hatalomról beszélünk, hány embert tettek effektíve tönkre, hogy hány nő nem szülhetett meg azért, mert megakadályozták, hány színvonalas, jól működő intézmény ment tönkre. Amikor a gonoszról vagy a bűncselekményekről beszélünk, akkor ez is ugyanúgy hozzátartozik, igen, a mi saját egzisztenciánk is, ami egy normális világban teljesen másképpen alakult volna, sőt, az itt ülők többsége teljesen más szakmai karriert futott volna be, ha nem ez a hatalom van. Szoktam azon gondolkodni, hogy én a Kádár-rendszerben diszkriminált személy voltam, de voltak barátaim, ismerőseim, akik valamilyen szinten integrálódtak. Nem azt mondom, hogy nagyon magas szinten, de valamilyen szinten részt vettek a rendszer működtetésében. Most esküszöm, hogy egyetlenegy fideszes barátom, nemhogy barátom, ismerősöm nincsen. És ez tulajdonképpen egyrészt rettenetesen szomorú, és többek között ez az ország ezért van ilyen állapotban, mert egyszerűen nekem ne mondják azt, hogy a fideszesekkel is le lehet ülni, mert ők is demokraták, nem igaz. Akinek az tetszik, ami itt folyik tizenkét éve, az szerintem nem demokrata, és azzal nekem nincs beszélőnivalóm. Egyszerűen önmagában az, hogy az

ellenzéknek semmiféle fóruma nincsen, ami történt a demokratikus intézményekkel, akinek ez tetszik, azzal nem állok szóba. Más kérdés, hogy nem is keresik a társaságomat.

Radnóti Az autoriter hatalomnak van egy érdekessége, az, hogy nem ismer saját magán kívül autoritást. Nagy félreértés, amikor emberek vagy közösségek azt gondolják, hogy eleve adva vannak autoritások, amelyeket el kell ismerni. El kell ismerni a tudomány, a művészet, a filozófia, a vallások autonóm tekintélyét. Egyiket sem ismerik el. Vannak azonban személyes autoritások is. El kell ismerni a pápa tekintélyét, és akkor egy bértollnok azt mondja, hogy demens öregember, és ennél sokkal súlyosabbat is mond, hogy „küldött” ember, vagyis összeesküvés-elméletbe helyezi el. Vagy emlékezzünk Sólyom Lászlóra, aki nagy jogtudós. Ő is azt gondolta, hogy van autoritása az autoriter rendszeren kívül, és csalódnia kellett. Vagy emlékezzünk Lovász Lászlóra, aki a világ egyik legnagyobb matematikusa. Vajon miért vállalta el ezt a sok kézfogással és sok megvetendő főemberrel való tárgyalást, beszélgetést kívánó pozíciót, a Magyar Tudományos Akadémia elnöki posztját? Talán azért, mert azt gondolta, a tekintélye segíti a magyar tudományt, a Magyar Tudományos Akadémiát. Mi lett a vége? Megalázták, Palkovics László miniszter leckéztette, s az ő idejében fosztották meg az Akadémiát a kutatóintézeteitől.

Herskovits *Megneveznék én is néhány embert. Például ott van Nagy Márton, aki olyan blódséggel indította a miniszterségét, hogy senki*

se tudta értelmezni, miközben egy kifejezetten tehetséges emberről beszélünk, aki egykor Király Júliával írt könyvet, és igazi szaktekintélynek számított. Fölhozzhatnám például a fürdőszövetség elnökét, aki nyilvánvaló, hogy sajnálja, hogy be kell zárni a fürdőket, de azért mindenképpen hozzáteszi, azért, mert a szankciók nem működnek. Tehát a fürdőkérésbe is belecsavarja az olcsó szlogeneket. Az a kérdésem, hogy tényleg elvárja a rendszer – ez most egy áltudományos kérdés, mert azért nagyjából sejtem, hogy mi a válasz –, hogy pestiesen szólva lemenjenek kuttyába olyan emberek, akik valaha azért sokkal többet tudtak annál, mint amit most mondanak.

Vásárhelyi Ha Nagy Márton valóban egy ilyen tehetséges, hozzáértő szakember, annál nagyobb szégyen és gyalázat, mert akkor ő pontosan tudja, hogy mit csinál, és hogy hogy teszik tönkre ezt az országot. Egy hozzáértő, tehetséges ember részéről sokkal nagyobb gyalázat az, hogy részt vesz ebben, mint annak a hülyének a részéről, aki csak pénzt vagy hatalmat akar.

Fleck Szerintem Mária megválaszolta a kérdést, amikor azt mondta, hogy ezek a hatalmak monolitikusak abban az értelemben, hogy nem tűrnek más tekintélyt, tehát a tudás tekintélyét sem tűrik, nincs szakértelem, nem lehet ellentmondani a hatalmi akaratnak. Tehát nem arról van szó, hogy hülyéket választanak, hanem hülyévé teszik őket, sőt, azt vállalják ezek a szakemberek, hogy inkább mutatkoznak a szakmai közvélemény előtt hülyének, mert valamilyen módon azt gondolják, hogy a

hatalomgyakorlás kárpótolja ezért őket. Ezzel nekem morális problémám van. Két erkölcsi megfontolás van ebben azokkal szemben, akik hatalmat gyakorolnak, és azokkal szemben, akik minden további nélkül kollaborálnak ezzel a rendszerrel, vagy fenntartják ezt a dolgot. Ha ezekről a szakemberekről a szakma megmondaná, hogy kérem, ez hülyeség, az értékes mozzanat lenne. De hol voltak a szakmai grémiumok a jövő elpusztításakor, amelyek azt mondta volna – most akkor megnevezem ezeket az intézményeket, Magyar Jogász Egylet, Magyar Ügyvédi Kamara stb. –, amelyek azt mondta volna kollektív nyelven, hogy szakmailag elfogadhatatlan. Megpróbálta volna az autoritást működtetni. Miért egyénileg szálljunk szembe a hatalom akarnokságával? Miért nem lehet valami nagyobb erő, egy kollektív megszólalás? Az elmúlt tizenkét évben az egyetlen kollektívum az SZFE volt, amelyik fölállt, a rektor itt ül mellettem.

Karsai Mint kés a vajban, úgy ment előre a hatalom, mert nem volt kollektív ellenállás. Érdekes fejlemény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia eléggé meglepő módon állásfoglalást tett közzé az SZFE Doktori Iskolájának elpusztítása ügyében. Mellettem álltak ki, név szerint megneveznek, a doktori iskola mint tudományos műhely elpusztításának türhetetlenségét vetik a rendszer szemére, ami tényleg egy fordulat. Ennek jelentőségét ma még nem is tudjuk felmérni. Amikor megláttam az állásfoglalást, hosszú időn át nem tértem magamhoz. Erre eddig tényleg nem volt példa. Na de ez a példa pont azt illusztrálja, amit az előbb

szóvá tettél, hogy én nem azt kifogásolom, hogyha valaki hallgat azért, nehogy szemére hányja a hatalom a kritikát, és ezért ne engedjék egy magasabb pozícióba. Nekem azokkal van bajom, akik nemhogy hallgatnak vagy passzívok, hanem aktívan használják a politikai hatalmat a saját egzisztenciális előnyükért. Tehát egészen másról van szó.

Radnóti Nagy Márton minden szónoklatában elmondja, hogy a szankciók okozzák a bajt, mint ahogy a villanyszámlára is ráírják, hogy azért drágább az áram, mert szankciókat hozott az Európai Bizottság. Szeretnék egy finomabb dolgot megemlíteni. Arról, hogy milyen az, amikor az elvárás kétfenekű. Orbán Viktor olykor, a szemmel láthatólag erre kijelölt köztársasági elnök pedig gyakran kijelenti, hogy Ukrajnát orosz agresszió érte, ami elítélendő. Ugyanakkor az elvárás az, hogy oroszpártiak legyünk. Ezt sugallja éjjel-nappal a kormánymédia. Az *Origo*, a *Magyar Nemzet*, az állami televízió azt szuggerálja, hogy Oroszországnak kell drukkolni, Oroszországnak van igaza. A miniszterelnök gyalázatos, hazug érveket hoz fel Putyin cselekedeteinek megértése érdekében. Azt állítja, hogy Putyin követelése az egykori orosz érdekszférák helyreállítására – amely tehát Magyarországot is visszahelyezné oda – tárgyalási alap lehetett volna a Nyugat számára. Ő is, külügyminisztere is mézédésen beszél a béke kívánatosságáról, s ezért nem drága ár számukra Ukrajna felfalása. Tehát van egy állítás, amely fügefalevélként szolgál az Európai Unióban, és van egy valódi vélemény, amelyet népszerűsítenek – sajnos szemmel látható sikerrel.

Sziklai János Itt vagyunk az Orbán-rezsim második országlásában, immáron tizenharmadik éve szenvedünk ettől a rezsimtől. Gyakorlatilag két-három havonta van valamilyen súlyos botrány, amelyek egy-két hét alatt lecsengenek. Akkor valamennyien felháborodunk, különböző fórumokon elmondjuk, hogy ez milyen szörnyűség, többek közt a Facebookon. Vásárhelyi Mária is leírja, mindenki számára közérthetően, hogy milyen szörnyűség történt, majd három hónap múlva a dologra már nem emlékszik senki. Visszatekintve, mondjuk, a '12-es évre, abban az évben is rengeteg szörnyűség történt. Mára ezek a dolgok majdnem teljesen elfelejtődtek. Tehát bukácsolunk előre botrányról botrányra mindannyian, akik értelmiségiek vagyunk, elmondjuk, hogy ez milyen szörnyűség, felháborodunk, és utána tényleg nem történik semmi. Most megemlítek példaként egy botrányt, ami nem túl régen, augusztusban történt. Gondoltam, hogy ez a név is el fog hangozni, de érdekes módon nem hangzott el. Volt egyszer egy jó nevű szociológus, aki már 2010-ben az Orbán-kormány szolgálatába szegődött, és botrányról botrányra bukácsolt előre, mindannyian elítéltük őt ezekért. Most augusztusban valami történt velem, mert volt egy világos pillanata, és hirtelen ellentámadásba ment át, és azt mondta Orbánról, hogy amiről a Tusványoson beszélt, rasszista beszéd volt, amiért ő le is mond. Mindenki tudja, Hegedűs Zsuzsáról van szó. Két-három napig a Facebook népe boldog volt, és sokan ünnepezték Hegedűs Zsuzsát, hogy végre valaki milyen tisztességes, lám, elmondja azt, hogy náci beszédet hallottunk. Három nap után

Hegedűs Zsuzsa hirtelen visszazökent az előző állapotába, és visszabújt ugyanoda, ahonnan előbújt, és egyrészt mint II. József, visszavont mindent. Azt mondta, nyelvbólás volt a főnöke részéről a rasszista beszéd, és meg van győződve arról, mondotta ő, hogy Orbán Viktor nem rasszista, és erre érdekes módon értelmiségi körökben is nagyon sokan azt mondják, hogy igen, ebben érdekes módon a Hegedűs Zsuzsának igaza van, Orbán Viktor nem rasszista. Orbán Viktor rasszista módon beszél, de ő saját maga, ismeri régről Orbán Viktort, szerinte Orbán Viktor nem rasszista. Na most egyrészt ugye arról beszélünk, hogy bizonyos személyek, akik hatalomhoz jutottak, holott korábban elismert tudósok voltak, mivé lettek, hát ezt itt most jól láttuk Hegedűs Zsuzsa esetében. De mint mondtam, hamar lecsengett, senki nem foglalkozik ma már vele. Pedig úgy érzem, hogy kellene.

Kardos Julianna A Stádium 28 egyik ügyvivőjeként szólok hozzá. Azt szeretném mondani, hogy az akadémikusokból, MTA-doktorokból és köztisztviselői tagokból álló testület, klub, mondanám így, igen sokszor fölemelte a szavát, Zoli, ezt neked is tudnod kell. Ennek a mai vitának azok a részei ragadták meg a figyelmet, amelyek a morális kötelességekről szóltak. Önmagunknak is föl szoktuk tenni a kérdést: mikor viselkedik az ember jól? Jó erkölcsi érzék is kell hozzá, mely velünk született vagy szerzett. Nem tudom, mi kell ahhoz, hogy valaki a kellő pillanatban a kellő lépést megtegye. Ilyen értelemben nagyon egyetértetek, hogy kell hozzá egy belső hang, egy belső

tudás, ami vagy megvan, vagy meg kell szerezni. Heller Ágnesnek volt az a nagyon emlékezetes mondása, hogy az a szerencsés ember, akinek jó az erkölcsi érzéke, és az a szerencsétlen, akinek meg kell tanulnia, hogy legyen erkölcsi érzéke.

Vásárhelyi Erre a dilemmára most számomra a legklasszikusabb, hogy megint konkrét személyről beszélek, van ez a klímakutató hölgy (Ürge-Vorsatz Diána – a szerk.), aki már alternatív Nobel-díjat is kapott, nyilván nagyon jól ért a szakmájához. Abszolút támogatta ezt a rendszert mindaddig, amíg ki nem derült, hogy a CEU-nak el kell mennie az országból. Akkor nyilvánosan deklarálta, hogy ez elfogadhatatlan. Néhány napja viszont azt olvasom, hogy leült Palkoviccsal megbeszélni a jövő klímastratégiáját. Na most szerintem függetlenül a személytől, ez szakmájának az elárulása, mert ő pontosan tudja, hogy a Palkoviccsal nem lehet a jövő klímastratégiájáról beszélni, neki éreznie kell, hogy ő egy eszköz arra, hogy legitimálja azt, ami itt klímaügyben történik, ami, ahogy én látom, egy tragédia. Tehát ahol, mondjuk, nem lehet szélerőműveket telepíteni azért, mert abban a bizniszben nincs benne a kormány, vagy nem lehet a teraszokra napkollektort tenni, nyilván azért, mert nincs haszna belőle Orbánéknak. Tehát amikor klímastratégiáról van szó, akkor illik tudni, hogy ezzel a kormánnyal nem lehet a klímastratégiáról értelmes és használható tervet megvalósítani.

Csillag István Szó esett arról, hogy leült a miniszter annak a kérdésnek a megvitatására, hogy új

meteorológiai intézetet hozzanak létre. Tehát nem a klímastratégiájáról volt szó, hanem nyertek egy osztályárulót, mondjuk ki világosan. Nekem a Fleck-tanulmányban az tetszett, hogy felhív a rendszerrel való szakításra. Churchill a második világháborúról írott emlékiratait *A mű tanulsága* címmel vezeti be, és abban a dac fontosságáról beszél. Az értelmiségi dac érzélemmel átítatott magatartást jelent, ez nagyon ritkán fordul elő. A kiközösítés, a megvetés, az nem passzív, az egy nagyon aktív magatartás lenne. Annak idején a Pénzügyminisztériumban dolgoztam, az egy másik rendszer volt, tehát nem összehasonlítható a mai helyzettel, amikor a *Fordulat és reform* tanulmányt írtuk. Nem kutató voltam, megbecsült pénzügyminisztériumi köztisztviselő. Érveltünk azzal, megnyerve más köztisztviselőket, hogy amiről vitázunk, szakmai kérdés. Mindannyian tudtuk, hogy természetesen nem az volt. A világos szembenállást fejezte ki a Kádár-rendszer közgazdasági, gazdaságpolitikai vonalvezetésével szemben. A Fleck-dolgozatban az tetszett, hogy bátorít a dacra és az érzelemtől átítatott magatartásra.

P. Szűcs Milyen viselkedési mintázat legyen az, amely számunkra megadatik ebben a helyzetben? Természetesen itt a viselkedési mintázat nem alakulhatott ki. Végig volt bennem déjà vu érzés, két totális hatalommal szemben fellépő viselkedésmódra gondoltam, mindkettőt az irodalom produkálta. Az egyik a *Don Carlos*, Posa márki esete, amire Csillag Pista is utalt, ő jellegzetesen Posa márki szerepében volt, a szakmaiság és a ha-

talom között próbált valamilyen módon modus vivendit találni. Van egy másik irodalmi mintázat, amelyet viszont leginkább Fleck Zoltán ajánlana, ha rendelkezhetnénk azzal az erővel. Ha már ő Camus-vel kezdte a dolgozatot, akkor én hadd idézzem Vercorsnak *A tenger csendjét*. Van egy totális hatalom, amelyet egy nagyon művelt és személyében speciál szimpatikus német katona képvisel, akit bekvártélyoznak egy francia családhoz. A katona tud franciául, megpróbál

valamilyen módon kommunikációs teret teremteni. De az istennek sem ment, mert csönd volt a válasz, és ott volt vele szemben egy olyan census communis, amely ezt a csöndet meg tudta teremteni. Na most mi beszélhetünk napestig, ha ez a census communis, a csönd, a tenger csendje a hatalommal szemben nem következik be, akkor nehéz a dolgunk. De hogy egyáltalán ezt fölvehettük, ezért én Fleck Zolinak külön hálás vagyok. Ezért volt érdemes összejönni.

Tranker Kata: Farkasfej

Hónapló

Dalos György

Tirana tizennégy év múlva, Gorbacsov

Berlin, 2022. szeptember 12.

Talán emlékszik még rá az olvasó, hogy Kutaisziban A.-val tett májusi kirándulásom vegyes érzelmeket keltett bennem (*Mozgó Világ*, 2002/6). Megmaradt azonban elvágyódásunk a Covidból és még inkább az ukrain háborús hírektől. Mint említettem, a grúziai fapados kaland egyik céliránya az orosz és szovjet emlékrétegek felfedezése volt, s éppen ebbéli igyekezetünk járt kudarccal. Újabb stratégiai célkitűzésünk viszont olyan helyszínre irányult, amely egész más nosztalgiákat elégít ki. Vigyázó szemünket Tiranára vetettük, ahol utoljára 2008-ban jártunk, s fölöttébb elégedettek voltunk a látottakkal. Maga a város szegényes képet nyújtott, üzleti életét leginkább a Zogu király sugárúton egymásba érő olasz turkálók jellemezték, ám a parkok sokasága és a mediterrán nyüzsgés határozottan tetszett, s a konyha már akkor is kitűnő volt. Olcsó és jó szállodát akkor nehezen találtunk, s így egy városszéli fizetővendég-szobában kötöttünk ki barátságos családnál, messze a városközponttól. Busszal mentünk és jöttünk, zömmel Baden-Württemberg tartomány által ajándékozott helyközi járművekkel, amelyekről még a járatok eredeti elnevezését sem távolították el, mintha nap mint nap Heilbronn és Stuttgart között furikázták volna az utasokat.

A 2022-es nyári Tirana látványos meglepetése a számos új magas épület volt, amelyek a négyszázvezres fővárosnak már-már metropoliszjellegű kölcsönöznek. A Zogu király sugárutat és általában a Szkander bég teret körülvevő városmagot már nem a kis üzletek, hanem a vásárlókkal teli szupermarketek, plázák és csillogó-villogó butikok uralják. A kínálat, legalább az árcédulák felirataiból ítélve, zömmel külföldi, bár az olasz fölényt egyre inkább a török és a kínai eredet váltja fel. A főútvonalakon az albán nyelvű feliratokkal vetekednek az angol nyelvűek. A nyugatias, kirívó gazdagság, az úthálózatot próbára tevő hatalmas kocsisor láttán az emberben önkéntelenül felvetődik a kérdés: ki fedezi ezt a jólétet, és miből él az egyszerű albán fogyasztó? A havi nettó átlagjövedelem 356 euró, fele a magyarországinak. Viszonylag olcsó, négycsillagos szállodánk ötpercenyre helyezkedett el a városközponttól a diplomatanegyedben, amelynek tömeges megrohamozása 1990 tavaszán megrendítette a negyvenöt éve uralmon lévő despotikus rezsimet. A hotel épülete tizennégy emeletes, de ebből minden jel szerint csak két vagy három szintet használnak, a többi magánlakás. Nyolcadik emeleti szobánk erkélyéről letekintve este tizennégy óráig néztük a városi nyüzsgést, ám azt is megfigyelhettük, hogy a díszvilágítás a városnak csak azt a részét ragyogja be, amely az Albán Királyság időszakában épült.

Arra a régen volt, tán sose volt világra néhány újabb épület is emlékeztet, főként mecsetek és templomok, amelyekkel a „világ első ateista államaként” henegeő népköztársaság rombolásait igyekeznek helyrehozni. Több nagy középület falán tábla tudatja, hogy mi célt szolgált ez vagy az a minisztériumi vagy hivatali székház a kérészéletű demokrácia, majd a királyság idején. Ugyanígy utcai emléktáblák sokasága utal a nemzeti hagyományra s a 19. és 20. század kulturális nagyságaira. A városi parknak Amerikába vagy Kanadába szakadt jómódú albánok adományoztak padokat – ajándékozó kedvükről zománctábla tanúskodik. A történeti múzeumban az Oszmán Birodalom elleni harc dominál, de néhány filmkocka erejéig tanúi lehetünk Zogu király és Apponyi Geraldine grófnő esküvőjének is. A kommunista kőkorszakot Tiranában, a csúszdának használt egykori Hodzsa-mauzóleumon kívül a diktátor villája képviseli, amely azonban zárt terület, lévén a kormány vendégháza. Maga a rémes Enver Hodzsa négy évtizeddel halála után idegenforgalmi árucikké lett. Legtöbbször a szuvenírboltokban árusított bögréken láttam viszont. Egy délelőtt átrándultunk a városszéli buszpályaudvarról a közeli Krujába. Ebben a tízezer lakosú, nagy múltú kisvárosban a tiranai csillogásnak már nyoma sincs – a főtér egyetlen ékessége George Bush amerikai elnök 2008-ban felállított mellszobra, amelyet 2007-es látogatása emlékére emeltek. Újabb buszra szállva jutottunk el a környező hegycsúcson álló Szkander bég múzeumba. Az ottani bazársoron is visszaköszönt az Enver Hodzsát ábrázoló bögre, míg más csészéken és poharakon Szkander bég, valamint az albán származású Nobel-békedíjas Szent Teréz, itteni közkeletű nevén Nënë Tereza szerepelt.

Apropó, Nobel-díj: 2008-hoz képest egyedülálló groteszk élményként könyvelhettem el Ismail Kadare Nobel-díjra jelölt író lakásmúzeumának megtekintését. Tudomásom szerint élő szerzőnek hasonló dicsőségben még nem volt része. Kadare *A halott hadsereg tábornoka* (1963) című regényével robbant be a köztudatba és vált egyszeriben nemzetközi hírvé. A filmváltozat főszerepét Marcello Mastroianni játszotta. Műveit olvasva rendkívüli ábrázoló erejével lenyűgözött, s megértettem, mi érdeke fűződött a diktatúrának s magának a diktátornak e rendhagyó tehetség támogatásához, viszonylag szabad utazgatásához és a szocreál tornagyakorlatok alóli felmentéséhez. Hodzsa, hogy úgy mondjam, emberkorában, Zogu idején Párizsban és a Brüsszelben végezte tanulmányait, s az ottani albán királyi konzulátus titkáraként működött. Franciás műveltségének rögeszmés politikai naplói is őrzik a nyomát. Tisztában volt vele, hogy ezzel a szkipetár García Márquezzel tudni kell bánni, és Kadare belesimult az „udvari” kultúrába, noha olykor sajtótámadásokat is el kellett viselnie, és kényesebb könyvei késéssel jelentek meg. Világhíre jóvoltából a rezsím azt is eltúrte, hogy a párthoz intézett magánlevelekben szóvá tegye a hatósági önkényt és a titkosrendőrség aljaskodását. Mi több: tiltakozásul 1990 őszén Párizsba költözött. Ily módon az új, demokratikus rendszernek is hőse, a kommunizmusnak kíméletlen, bár utólagos ostorozója lett, s kultusza ezzel a múzeummal érte el tetőfokát. A mára lerobbant kockaház háromszobás lakásában kiállított tárgyi anyag könyvekből, kéziratokból, az írói munka kellékeiből és fotókból áll, amelyek

az írók leginkább pályájának dicsőséges pillanataiban ábrázolják. A Hodzsával közös felvételeket a kurátorok tapintatosan mellőzték.

A tiranai kirándulás utolsó napján a leginkább az utcai kávéházakban felállított televíziók nagy méretű képernyőiről egyszer csak Mihail Gorbacsov nézett rám, fiatalosan, acélos tekintettel, homlokán a médiacsalogató tűzfolttal, amelynek szolgálai kiretusálását 1985-ben ő maga állította le. Nem kellett abban nyelvtudás ahhoz, hogy kitaláljam: a peresztrojka és a glasznoszty atyja távozott 91 évesen a világból, amelynek addigi rendjét az általa elindított reformok változtatták meg, milliók életére, köztük az enyémre is kihatva. Természetesen nem gondolta, nem is gondolhatta, hogy jó szándékú kezdeményezése nyomán az Internacionálé soraival szólva „a Föld fog sarkából kidőlni”. Közepes vidéki káderként került „fel” Moszkvába, ám az átlag apparatcsikoktól abban különbözött, hogy fanatizmus és ideológiai telítettség nélkül látta a világot, és a merev arcú, szószegény pártelithez képest kommunikatív (ahogy akkori káderlapja körülírta: „fúrge nyelvű”) volt. A kiöregedett és tehetetlen, látványosan kihaló főtitkárok után már megjelenésével is várakozásokat ébresztett, és első lépésével, az Európában állomásozó szovjet rakéták kivonásával, a hidegháborúba belefáradt nyugati világ bálványa lett.

Most, hogy az 1991-ben bekövetkezett politikai halálát a biológiai exitus követte, hihetetlenül groteszk helyzet állt elő pusztán abból a kulturális hagyományból eredően, hogy a holtakat el kell temetni. Államférfi esetében ez hivatalos szertartás szokott lenni, amelyre elvben államférfiak tömegét illik meghívni – így volt ez Gorbacsov elődjének, a mára tökéletesen elfelejtett Csernyenkónak a temetésén is. Putyin elnök azonban ezt a gesztust megtagadta Gorbacsovtól, amiben a kicsinyes vetélkedésen túl politikai megfontolása is szerepet játszhatott. Egyfelől attól kellett tartania, hogy a Nyugaton békeszerzőként körülrajongott szovjet államfőt olyan pillanatban ünneplik, amikor ő maga háborús tevékenységet folytat. Másfelől pedig az adott helyzetben nem rendezhetett meg a koporsó körül informális csúcstalálkozókat. Így azután a temetés családi keretben zajlott, Gorbacsov hamvai nem kerültek a Kreml falába, s Putyin is beérte azzal, hogy a kórházban meghajolt a ravatal előtt. Hogy a világ más vezetői miért nem követték magángyászolókként a példáját, arra több magyarázat is lehetséges, és 2047-ben a levéltárak anyagából talán többet fogunk megtudni indítékaikról. Egy kivételt azonban már ma is értelmezhetőnek tartok: Orbán Viktor moszkvai megjelenését. Jóllehet, a kegyeleti aktusban semmi kifogásolnivalót nem találhatunk, mégsem hiszem, hogy nála egy nehéz gyászmunka kezdetéről volna szó. Ennek a jelenlétnek igazi célja kivételességében és médiaértékében rejlett: kétségtelenül azt a benyomást keltette, mintha a külföldi vezetők közül egyedül ő viselkedett volna az esemény rangjához illően. Mindazonáltal Ankarától Londonig nyilvános tiszteletadással áldoztak az elhunyt emlékének.

Jómagam annak idején meglehetősen szkeptikusan fogadtam Gorbacsov megjelenését a nagypolitika porondján. A Szovjetunióhoz való szoros kötődésem folytán – a hetvenes években rokonlátogatóban nyaranta megfordultam Moszkvában és vidéki városokban – éreztem a Birodalom lassú erózióját, és a „peresztrojka” vagy „glasznoszty” szóra mégsem dobbant meg a szívem.

Úgy gondoltam, hogy legfeljebb kozmetikai simításokról lehet szó. Igazából 1986 decemberében kezdtem hinni a gyökeres változásokban. Ekkor hívta fel a szovjet pártvezető az 1980-ban Gorkijba száműzött emberi jogi aktivistát, Andrej Szaharovot, és engedte vissza Moszkvába. Erre a gesztusra egyetlen elődje, sem Brezsnyev, sem Andropov, sem Csernyenko nem lett volna képes. Ma is úgy gondolom, hogy ez volt a „hic Rhodus – hic salta” pillanata. Maga az atomtudós kételkedve fogadta az engedményt, és más politikai foglyok szabadon bocsátását is szóba hozta a telefonbeszélgetésben. A Politbüro elég fagyosan fogadta Szaharov hirtelen rehabilitációját. Mihail Zimjanyin, a *Pravda* főszerkesztője még egy csípős kérdést is megengedett magának: „Legalább megköszönte?” Gorbacsov nem reagált, csak annyit jegyzett meg: „Különb problémákat is meg kell még oldanunk.”

Valljuk be: az operáció sikerült, a beteg meghalt. „Különb problémái” pedig a Gorbacsov utáni világnak is vannak. Legnagyobb baj, hogy a tömbkonfrontáció vége nem vezetett tartós békeállapothoz a földkerekségen. Ökológiai, gazdasági és kulturális veszélyhelyzetben élünk. Az új demokráciák sem váltották be, vagy ha igen, csak hellyel-közzel, a hozzájuk fűzött reményeket. Valaki azonban egyszer, negyven évvel ezelőtt mégiscsak megállította a fegyverkezési versenyt, és fenntartás nélkül oldotta fel egy első számú ellenségként kezelt ember számkivetését. Gorbacsov sok jót tett hazájával és az emberiséggel, de túl nagy hegyet kellett volna lehordania.

Hargitai Miklós

79

Pálmafák, napfény, nagykabát

Tegnap eltűntek a tengerpartról az emberek. Nem mindenki, csak a gyerekek meg a 60 év alattiak – az átlagéletkor nagyjából 40 évet nőtt egyetlen éjszaka alatt. A fűből szótt napernyők még kint vannak a fövényen, a nyugágyak is, de senki nem fekszik a póznára húzott óriás fűszoknyák árnyékában. Mi történt? Hát persze: itt a szeptember, Európa-szerte nyitnak az iskolák, a családosok mind hazautaztak. Mától hivatalosan is utószezon van. Kevesebb a vendég, kisebb a zaj, könnyebb parkolóhelyet és éttermi asztalt találni. Az időjárás mit sem tud a változásról: ugyanúgy 30 fok van, mint tegnap, a tenger is maradt 23 fokos, de mostantól mindezért jóval kevesebbet kell fizetni.

Kijjebb költöztünk a városból, szeptembertől a luxus is megfizethető. A luxus itt élő növényeket jelent az ablak előtt, és kilátást a tengerre. Jobbra a tenger, balra messze, a látóhatár szélén kopár hegyek. Közlebb domboldal agyagszínű házakkal és néhány zöld terepfolttal: lehet füge, de lehet kaktusz is, ilyen távolságból nem látszik. Előttünk buja völgy, pálmacsoportokkal és valami hőségtűrő, hosszú tűjű fenyőfélével; akkora toboz terem rajta, hogy egyszobás panelba az is elmenne karácsonyfának (vagy hogy életközelibb legyen a példa, akár tíz percen át is ég a cserépkályhában). Botanikai szempontból ez füves szavanna, hiába vagyunk más égtájon: gypesztű, cserjesztű, lombkorona-

szint; a ritkásan álló fák között a fűben fehér kócsagok bóklásznak. Az ember szinte várja – mert az egész képnek olyan a hangulata –, mikor rebbennek fel egy elefánt vagy orrszarvú lába elől.

Itt nincs elefánt, se orrszarvú, ez nem az a kontinens. Pálmák viszont vannak bőven, több is, mint amit a közép-európai ember számon tud tartani. Messziről nézve a datolyapálmák a legszebbek (a plakátképekről ismert kókuszpálma errefelé még az elefántnál meg az orrszarvúnál is ritkább). Magas, egyenes, kissé zömök törzs, a korona formája olyan, mint egy jobban sikerült szökőkút, a levelek hóna alatt sárgállik a termés. De nőnek itt legyezőpálmák, cikáspálmák (otthon cserepes szobanövény, itt fáska lesz belőle; a nálunk szintén cserépben tartott jukkából meg egész erdő: néhány évente visszavágják, hogy ne akadjon bele a villanydrótba.) A pálmafa státusszimbólum, a beérkezés jelképe: akinek pálmator vezető a házához, az gazdag, akinek nincs a kertjében pálmafa, annak tíz esetből kilencben kertje sincs. A pálmák többsége invazív, betelepített vagy önként betelepült faj, de spontán (is) terjednek – a klíma tökéletes számukra, és most, hogy változik, az ő szempontjukból napról napra jobb lesz.

Reggel van, azaz helyi időszámítás szerint tíz óra. Hétkor még minden éjfelete, az első lilás csík fél nyolc körül jelenik meg a keleti látóhatáron. A tenger akkor válik el az égtől: az ég előbb lila lesz, aztán mélyvörös, majd rózsaszín. A tenger mindvégig mélykék marad. Aztán felkel a nap, és a fényvel együtt megélnék a színek: a pálmák zöldek lesznek – ahány faj, annyiféle zöld –, a kócsagok hófehérek, a házak agyagsárgák. A kócsagok itt voltak már sötétben is, mintha a fűvön éjszakáznának – messzebről érkeznek amúgy, de már pirkadat előtt pozíciót foglalnak. A sirályok, a récék, a seregélyek és a többiek csak később jönnek, addigra a nyolc fehér kócsag leleget a termés javát. Már ha termésnek lehet nevezni a nedvességre odagyűlő férgeket, csigákat meg a rájuk vadászó hullóket és kételtűeket.

Elefánt és orrszarvú helyett fehér hátú golfautók poroszkálnak ide-oda a fűvön. Az ördög gondolta egyébként, hogy a golfpálya ilyen zajos hely. Kora reggel a fűnyíró traktorok rövidre vágják a gyepet. Minden reggel; mindig arra ébredünk. A kócsagokat pont annyira érdekli, mint a golfautók, vagy mint amennyire az elefántoktól és az orrszarvúaktól zavartatnák magukat: kellenül odébb sétálnak, mielőtt valamelyik fekete gumikerék rájuk taposna.

Örömmel mondanánk, hogy a németalföldi és skandináv milliomosok hét-köznapijait éljük vadászatva-koktélozgatva-golfozva, de egyrészt ezek itt németalföldi és skandináv kisnyugdíjasok, másrészt mi nem tartozunk közéjük, és erősen lefelé lógunk ki a mezőnyből. Ők az unalom ellen harcolnak, mi a munka frontján küzdünk. Ők Mercivel, Volvóval, Lexuszal vagy golfautóval járnak, mi egy öreg Opellal vagyunk, de azzal is inkább csak a heti nagybevásárlást intézzük, egyébként gyalog vagy kerékpárral közlekedünk. Ők a Maskomban vagy a Mercadonában vásárolnak, mi a Lidlben vagy az Aldiban, itt is. A kétféle életmódnak alig vannak találkozási pontjai. Egyszer beszélgettem egy hollanddal; az eladó kerékpárját néztem meg, de végül nem kötöttünk üzletet, mer nem volt hegyi fokozat a biciklin (Hollandiában nincsenek hegyek, csak „holland hegy” van, ami alatt a szelet értik az ottani

bringások). A Facebookon ismerkedtünk meg; „jó napot”-tal köszönt – addigra már megnézte a profilomat, tudta, hogy magyar vagyok. Mint kiderült, gyakorlatilag bárhol könnyebb összefutni vele, mint Hollandiában. Van itt is egy lakásuk, közel a tengerhez, itt pihenik ki az utazások fáradalmait. A papa operátor (gyakorlatilag gyári munkás) volt otthon, a mama csak akkor kezdett dolgozni, amikor már a kisebbik gyerek is felsős lett. Ahhoz, hogy az ő nyugdíjas életszínvonaluk látótávolságban legyen, nálunk egy kétkeresős család kell, nagyjából a pálya csúcán, fejenként több diplomával, és persze külföldi kiküldetéssel. Itt tart most a „2030-ra utolérjük Ausztriát” projekt. Remekül haladunk: 1980-ban sem álltunk rosszabbul – igaz, talán jobban sem.

A benzin másfélszer annyiba kerül, mint otthon. Az árak itt is kutanként változnak. A legolcsóbb és a legdrágább hely között nagyjából 15 százalék a különbség, ugyanúgy, mint békeidőben nálunk. Emlékeznek még a sorokra az Auchan-kutakon? Na, olyasmi itt nincs. Senkit nem érdekel, hogy mennyibe kerül a benzin. A legtöbb ember nem is tudja. Három, egyébként autóval dolgozni járó ismerős közül, akit megkérdeztem, kettőnek fogalma sem volt. Nem téma, nem tétel a havi költségvetésben. Egyébként körülbelül 10 százalékot még visszkapunk abból az árból, amit a kút számlálója kiír. Az állam ugyanis – most, hogy energiaválság van – visszaadja az áfa nagy részét. Értik? Nem a kutások szerszámával kardoznak a csalánosban, hanem lemondanak az adó egy részéről (amúgy idegenforgalmi adó, üdülőköltség díj vagy más hasonló elvonaás nincs, és az élelmiszereken csak 4 százalék az áfa).

A mobil? Vettünk egy előfizetést, havonta átszámítva 2400 forint, 20 gigabájt internet van benne. „És mennyi beszélgetés?” – kérdeztük az eladót, mire csak legyintett, és valami olyasmit mondott: „Ne foglalkozzatok a beszélgetéssel.” Nem korlátlan, de majdnem: épeszű ember, ha legalább naponta nyolc órát alszik, akkor sem tudja elhasználni, ha minden percet, amikor ébren van, telefonálással tölt. Igaz, itt vagy tíz szolgáltató verseng egymással értünk, és egyik se a kormányé vagy a helyi Mészáros Lőrincé. A tej és a tejtermék ugyanannyi, mint odahaza. A gyümölcs olcsóbb (amit Magyarországon árulnak, az is részben itt terem). A kenyér talán valamivel drágább.

A tenger ingyen van. Ha a szigeteket nem számítjuk, minden állampolgárra mintegy 50 méternyi szabad partszakasz jut. A teljes partvonal szabad, nincsenek magántengerpartok. Nem is voltak soha, és valószínűleg nem is lesznek. A legdrágább szálloda előtt is le lehet menni a vízhez.

Mellékszál: sok a meleg. Ez nem az időjárásról szól, hanem a homofóbia teljes hiányáról. Az ország, mint legutóbb említettem, katolikus (annyira, hogy azt már nehéz lenne fokozni). Egyben azonban toleráns is, ami kétségkívül gyakorol némi vonzerőt az intoleranciának kitett életmódkisebbségekre. Itt láthatóan örülnek nekik – az ő pénzük ugyanannyit ér, mint bárki másé, és errefelé mindenki a vendéglátásból él, közvetve vagy közvetlenül. Lányok kézen fogva. Fiúk kézen fogva. Fiúk lánynak öltözve (és nyilván fordítva is, de az nekem kevésbé tűnik fel). Senki nem foglalkozik velük. Ők sem foglalkoznak másokkal, csak élnek. A tolerancia éltet, és természetes, mint a levegővétel, minden téren. Mondok másik egy példát, aminek semmi köze a szexhez. Vasárnap reggel bementem egy kis templomba a parton. Szinte csak hollandok

voltak, elvértve néhány helyi polgár. Az egyikük szatyrában – jókora rózsaszín szatyor, elfoglalt vagy két helyet a padban – egy kutya ült. A gazdi a mise elején rászólt; a kutya lefeküdt a szatyorban, és a következő egy órában alig néhányszor emelte föl a fejét – leginkább akkor, ha csöngettek (ez többször is megtörténik a szertartás alatt), vagy ha a pap énekelt. De mindenképpen ott volt, és a körülötte ülők/állók látták is, ám rá sem hederítettek. El tudják ezt képzelni odahaza?

Itt senki nem ideges. Soha, semmiért. Vegyük például az alábbi esetet: péntek délután, hosszú sor a pénztárnál, és egy anyuka betol egy babakocsiban egy édes mediterrán csecsemőt. A pénztárosnőnek feltétlenül meg kell néznie: kilép a pénztárból, kiemeli a babát, a feje fölé emeli, rámosolyog, nevet a baba is. A sorban állók is mosolyognak. A pénztárosnő visszamegy a pénztárgép mögé, követi őt az előbb említett anyuka másik gyereke: két-három év körüli kisfiú. „Kérsz egy nyalókát?” A gyerek bólint, nyalókát kap, boldog. A sorban állók mind mosolyognak. Van idejük: ezen a földrészen ők élnek a legtovább, majdnem egy évtizeddel több adatik nekik, mint nekünk.

Az őszerrefelé sokáig tart, és olyasmi, mint amilyen nálunk a nyár volt, amikor még voltak nyarak. Télen a tenger 15 fokosra hűl. A téli napokon nappal a levegő 15-16 fokos, éjjel lemegy akár 10 fokig is. A házakban nincsenek kályhák. Erre tessenek majd gondolni otthon a 18 fokban: tíz- és százmilliók élnek úgy, hogy nyáron melegük van, télen pedig fáznak. Amikor kijöttünk, a nyár legmelegebb napjait éltük éppen, és mégis mindenki, aki már járt erre, azt a tanácsot adta: sapka, sál, nagykabát, meleg papucs, hálószák. Itt nem hívják energiaválságnak; itt ilyen az élet. A házak fala 20-25 centi vastag – esetleg 30, de az már szinte fényűzés –; szigetelés nincs. Nálunk 25 centiméter a falvastagság, mi nem engedhetjük meg magunknak a pazarlást: mielőtt beköszönt a tél, be kell szerezni néhány pár kesztyűt.

Parászka Boróka

Anyám kalapja

Volt valami hetykeség azon a nyáron, amikor anyám sírt vásárolt magának. Akkoriban még sokat járt piacra, mindig megrakott kosarakkal tért haza. Befőzött, nagy hétfégi ebédekkel állt elő. Közben folyamatosan ment a televízió, szólt a rádió. Rotyogott a húsleves, szörcsögve sült a gyümölcsös-habos sütemény a sütőben, közben harsogtak a szózatok az éterben. Úgy tűnt, a marhalábszár habzása a fazékban mégiscsak maradandóbb élmény, mint ezek a folyamatosan ömlő nyilatkozatok, amelyeket anyám olyan állhatatosan követett. Fakanállal a kezében vitatkozott, perlekedett. Nem értettem, hogy miért. Nyugdíjba ment a rendszerváltó generáció sok-sok áldozatot hozó tagjaként, a kilencvenes évek nyűgjeiből, válságaiból, konfliktusaiból hozta magával a gyomorfekélyét, a fejfájását, fogínysorvadást, hajhullást. Végre ott volt, ahol mindig is lenni szeretett volna: egy

falusi domb tetején, jól zárható kertkapu, a kicsi, de otthonos családi ház falai között. Itt rakta tele a spájzot, a hűtőt, dolgozott szünet nélkül tovább az otthonosság- és biztonságérzeten. Miért kellett mindezt felbolygatni ezzel a permanens, már-már rögeszmés hírfogyasztással? Magára zárhatta volna világának a kapuit úgy, hogy utolsó éveire ne engedjen be semmit, csak azt a nyugalmat, amiért tényleg megharcolt, megszenvedett. De ő nem engedett. Úgy tartósította, ízesítette, keverte-kavarta maga körül a békés családi idill ízeit, zamatát, hogy pillanatig sem feledkezett el arról a káoszról, ami a kertkapun kívül van, amiben aktív életét leélte. Figyelt, számonkért, vádolt.

Azon a nyáron, a magyar autokrácia születésének nyarán, a NER alapítételének idején különösen sok gyümölcsöt hozott haza befőttnek, és különösen hangosan hallgatta a híradót. A sírvásárlásról szóló bejelentését akkor tette, amikor Orbán épp Tusnádon vázolta: mi vár ránk a következő sok évben (sok alatt senki sem gondolt egy egész évtizedet vagy még annál is többet). Nem volt semmi szomorú, melodramatikus a sírvásárlásról szóló beszámolóban. Úgy adta elő az új szerzeményt, mintha arról beszélt volna: akciós, ám friss, zaftos marhafartóhoz jutott. Kicsit provokált, kicsit viccelődött is vele, hogy kiment a katolikus pappal a jeddi temetőbe, és ott, a meredek hegyoldalon választotta ki, melyik fenyőfa alól fogja immár örökre pásztázni a világot. Ha majd a föld alól szagolja az ibolyát. Sem a jövőt illetően nem voltak illúziói, sem a halált nem tartotta túl sokra. Az életből annyi számít, amit megértesz belőle, és amit megeszel. A marhahúsleves illata, a sütemény habja és a hordószónokok leleplezése: ez ad elégtételt, ez visz előre. Valami ilyesmit gondolt, de nem mondta, csak főzte, kavarta és hallgatta azt, amit főzni, kavarni kellett, vagy amire muszáj volt figyelni. A sír mellé vett magának egy kalapot is, fonott, könnyű nyári kalapot. Azt majd akasszuk a fejfájára – mondta hunyorogva – mégiscsak egy úrinő hagyja itt ezt a szar világot, amiből csak kivonulni és aminek csak beinteni érdemes.

A kalap éveken át ott hányódott az előszobában. A süteményillat eltűnt, a húsleves olykor még visszaköszönt, de már egyre fakóbban. Nem ő főzte: az agyvérzés után még felépült ugyan, de a kanál már nem úgy állt a kezében, kézzel írt receptes füzetét nehezen lapozta. Visszavonult. Előbb a piacozást hagyta el végleg, aztán már csak a ház elé ült ki, a kertbe ki se nézett. Végül a konyhába sem járt ki. Csak a szobához ragaszkodott és a tévénező kanapéhoz: a hírek továbbra is, rendületlenül szóltak. Akkor is, amikor már alig látta a beszélőt, és inkább csak a szavak dallama jutott el hozzá, mint az értelme. Módszeresen felejtett, gyanús volt, hogy akarattal, célirányosan. Egy valamire emlékezett pontosan: a haragra. Voltak nevek, ügyek, amelyeket elég volt megemlíteni, és ugyanolyan indulattal legyintett. Egyre kevesebb, de egyre élesebb jelzőt ismételt. Megvolt a véleménye, és abból jottányit sem engedett akkor sem, amikor már a kezét is nehezen emelte fel, amikor csak fáradsággal tudta tartani a fejét. Nem maradt belőle semmi, csak a harag és a méltóság. Harmincvalahány, talán negyven kiló harag és méltóság – maradhat? Nem.

A nyári forróságban halt meg. Abban az időszakban, amikor – még fénykorában – a legfinomabb süteményeket, a ragyogó befőtteket készítette. A politikai nagytmondások dandárján. A sírvásárlás évtizedes évfordulóján. A halál nem egyetlen pillanat, nem egyetlen gesztus. Sok-sok évet dolgozott azért, hogy végül ilyen megnyugodva mehessen el. Rendben voltak a fiókjában az oly sokat őrzött bizonylatok, számlák (adósa senkinek ne maradjon). Szekrényében ott lógott kivasalva az úrinő ruha-kabát-kalap (szó ne érje a ház elejét). Arcán elsimultak a vonások. Mindent megértett, mindent elmondott, amit akart. Tüdejéből lassan, módszeresen fújta ki a levegőt: egy-kettő-három, ne maradjon bent semmi.

A fogason ott lógott a kalap, tudtuk a dolgunk: az előre megvásárolt sír fejfájára kell majd akasztanunk. Jeleként annak, hogy anyám itt járt ugyan ezen a világon, de maga mögött hagyta, és megvan róla a véleménye.

A sír azonban nem volt sehol. Hiába lobogtattuk, gyűrögettük a gondosan megőrzött sírvásárlási dokumentumokat, számlát, nyugtát. Nem ismerték el az érvényüket. Anyám a katolikus egyházzal üzletelt, s mint kiderült, az elmúlt évtizedben a temető gazdát cserélt, vagy új szabályok léptek életbe: immár az erdélyi református egyház adhat el a fenyőfák alatt temetkezési jogot. Hiába szóltak hangosan a hírek otthon, erről a cseréről nem értesültünk. És különben is: ki gondolta volna, hogy a kegyeleti jogokat éppúgy adják-veszik, mint a fosókaszilva kilóját a piacon. Pedig ha figyeltünk volna, egyértelművé vált volna, miféle harc megy az egyre befolyásosabbá váló egyházak között. Hogy megnőtt az egyházi ingóságok és ingatlanok értéke. Befektetések, építkezések, területfoglalás – ennek a szele elért hozzánk. Nem sejtettük, hogy a földért folyó harc kiterjed a jeddi temető fenyőfái alá ásott gödrökre is. Fizessük ki még egyszer, immár a református egyháznak is a sírhelyet, ajánlotta készségesen a református pap. Már-már engedünk volna ennek a szívélyességnek, ha nem visszhangzik vissza a húsleveses fazék fölött, főzés közben oly sokszor perlekedő anyám hangja. Nem adósa ő senkinek – mondaná –, amit kellett, azt ő már kifizette, maga mögött és maga előtt is rendet hagyott. A koporsója fölött alkudozni, a temetés előtti órákban temetőhelyért kuncsorogni nemcsak hogy nem ildomos, de nem is méltó hozzá. Még a végén visszajön, és rendet tesz – ez futott át a fejemen. A készséges református pap, aki golyóstollát pattogtatva taktikusan, kivárva alkudozott, nem sejtette miféle sorsot hív ki maga ellen, miféle síron túli morális szabályokat szeg meg. Vigyük oda eltemetni anyámat, ahol született – javasolta mély megértéssel és együttérzéssel a hangjában. Különös értelmezése ez a sokszor ismételt politikai jelszónak: célunk a szülőföldön megmaradás! Hány egyházi ingatlanon szerepel köszönő nyilatkozat az erdélyi magyarok identitásának megőrzéséért, az erdélyi magyar közösség összetartásáért. Csupa fényes plakett, csupa megelégedés, hogy megtettük magunkért, de főleg megtette a kormány értünk azt, amivel a nemzetnek tartozott. Anyám holtesttét azonban vigyük csak el onnan, ahol fizetni, újra és újra nem vagyunk hajlandók!

A temetés idejét és helyét mit sem sejtve nyilvánosságra hoztuk, mielőtt a temetőt tulajdonló lelkész kegyelettel alkudozni kezdett. Már úton voltak

a koszorúval érkező búcsúzkodók, és még mindig nem tudták a sírásók, hol nyomják a földbe az ásót. Érdemes ám fizetni, az ezeréves magyar állam emlékezetére ültetett fák is vannak ebben a kertben – kecsegtettek újabb ajánlattal. Van itt befektetés, állami támogatás, járuljunk hát mi is hozzá (megint), hogy a nemzeti egyház tovább erősödjék. Hát nem az élőknek és holtaknak a közös érdeke?

Üzletet végül nem kötöttünk: sem az ezeréves magyar állam tiszteletére ültetett fák, sem a magyar állami befektetések, hálálkodó plakettek, sem a szülőföldön való megmaradást népszerűsítő lelkész nem tudott meggyőzni arról, hogy az újabb és újabb megállapodásokat, kifizetéseket nem rúgják ugyanúgy fel, mint a korábbiakat. Hogy nem leselkedik a nemzeti összetartás ígérete mögött, a számla ellenében előírányzott kegyelet helyett valami ordas, minden gátlást nélkülöző haszonlesés.

Temessük anyámat a marosszentgyörgyi faluvégi temetőbe, kaptuk az újabb, immár tényleg jóakarató tanácsot. Tizenöt kilométerre az eredeti helytől. No nem a régi, temetőfallal körülvett, árnyas fákkal beültetett, veretes kriptáknak helyet adó temetőbe ott sem. Nem ott, ahol hasonló számlák és nyugták ellenében nyugszanak a magyar nemzet (katolikus) megbecsült tagjai. Hanem a marosszentgyörgyi faluvégi temetőkertbe, a cigánysoron. Nincsen itt sem temetőfal, sem árnyas fák, sem domboldal. Sík, füves terület, dróttal elkerített parcella, tucatnyi sír. Ki akarna ide temetkezni, ahonnan nem látszik más, csak a kilátástalanság, az utak vége, a dombok közül alig kikecmergő nap? Idős, nehezen szuszogó cigány ember a temetőőr. Temessék csak ide, biztat, nézzük meg, milyen termékeny, jó föld ez: hatalmas csiperkét tart a magasba. A gyér sírok között szedte. Ahol ilyen gomba, ilyen vastag fű terem, ott lehet igazán békében nyugodni.

Győzött a csiperke. A temetésre érkezőket útközben átirányítottuk. A sírásók az utolsó percig sietve dolgoztak. Anyámat, aki halála előtt tíz évvel gondoskodott utolsó útjáról, végső nyughelyéről, kapkodva, sebtében engedték a sírba.

A kalapját pedig otthon felejtettük. Már kajla, foszlott fonott kalap. De van rajta valami makacs, pimasz fény. Ami, úgy tűnik – anyám után végleg itt marad. A haraggal, a daccal és a húslevesek illatának emlékével együtt. Végül úgysem övék a hatalom és az igazság.

Patyomkin-fák

Patyomkin-falváról hallottam, de Patyomkin-fákról nem. Nos, Szerbiában találok velük. Az egyik augusztusi kora reggel hivatali dolgaimat kellett intéznie a városházán. A főtéren és a Szerb Nemzeti Színház környékén a köztisztasági vállalat munkásai éppen akkor takarították el a tegnapi szemetet. Nem lesz könnyű dolguk, állapítom meg, mert az előző nap rengeteg autóbusz szállította Újvidékre a nagygyűlés résztvevőit, amelyen Vučić elnök szónokolt. Csak az volt a gond, hogy a város főterén a nagy kánikulában nem locsolták a facséméket, ezért kiszáradtak. A találékony városvezetőség elrendelte, hogy a száraz ágakat frissen kivágott ágakkal rejtse el. Chaplin-filmbe való jelenet! Feldíszítették a kiszáradt fákat, akár egy karácsonyfát. Újvidék egyedülálló találmánnyal gazdagította a világot: feltalálta a Patyomkin-fákat. Ügyesen megtévesztették az államelnököt, aki azzal a tudattal tért vissza az elnöki palotájába, hogy Újvidéken sikeres az ökológiai politika.

Sajnos nem láthatta a Szerb Nemzeti Színház mellett vagy a Felszabadulás sugárúton senyvedő, kiszáradt fácskákat. De nem ez az egyetlen bizarr dolog a szerbiai politikában. A minap a szlovén államelnök Boris Pahor Belgrádban járt, és a sajtóértekezleten Aleksandar Vučić államelnök bejelentette, hogy Szlovénia azzal sértette meg Szerbia szuverenitását, hogy elismerte a független Koszovót. Erre a vajdasági magyarok között nagy riadalom támadt, hiszen Pahor után Novák Katalinnak, Magyarország köztársasági elnökének a látogatása következett. Mi történik, ha Vučić elnök újra elszólja magát, és kijelenti, hogy Magyarország is megsértette Szerbia szuverenitását, hiszen Magyarország is elismerte Koszovó függetlenségét. Szerencsére Vučić elnök óriási virágcsokorral várta az elnök asszonyt, a találkozó a magyar–szerb barátság jegyében zajlott. Novák Katalin lelkesen dicsérte Szerbiát, ecsetelte a felfelé ívelő gazdasági kapcsolatokat, a Budapest–Belgrád között épülő „kínai vasutat”, majd arra is kitért, hogy hála Vučić elnök jóindulatának a vajdasági magyarok békés, jó körülmények között élnek.

Vučić elnök külön megköszönte, hogy Orbán Viktor erélyesen támogatja Szerbia csatlakozását az EU-ba vezető úton, továbbá arról sem feledkezett meg, hogy Magyarország segítette Szerbiának a gázellátásban. Hála Orbán Viktornak, Szerbia népe nem fog fagyoskodni. Ezt persze a polgárok nem vették túlságosan komolyan, mert pár nappal előbb az elnök bejelentette, hogy sarkkörü tére számítunk, és fagyoskodni fogunk.

A polgárok a vállukat vonogatják, nem hisznek senkinek, vicceket mesélnek a sarkkörü térről, amelyben a házastársak összebújnak, ami pedig esetleg a népszaporulatot is növeli. Megismétlődhet a Covid-járvány utáni történet: akkor több baba született Szerbiában. A kereskedők sarkkörü plédet árulnak. A lakosság kedélyes fatalizmussal tudomásul vette a rosz-

szabbnál rosszabb híreket, mondván, hogy volt rosszabb is. Meg aztán az is igaz, hogy Szerbiában nagy tisztelettel beszélnek Orbán Viktorról, aki az egyik szerbiai közvélemény-kutató adatai szerint Putyin után a legnépszerűbb külföldi politikusnak számít. Ennek adott hangot Porfirije szerb ortodox pátriárka is, aki a Karmelita kolostorban a Szent Száva Érdemrend arany fokozatával tüntette ki Orbán Viktort. „Orbán Viktor egyedülálló államférfi Európában, aki harcol Európa lelkéért, és akinek a szavára más népek, így a szerbek is odafigyelnek”, mondta a pátriárka. A kitüntetés várható volt, miután a magyar kormány megvétózta a Kirill pátriárkát sújtó EU-s embargót, amit a kormánypárti és a jobboldali ellenzéki sajtó lelkesen üdvözölt. Vučić elnök a parlamentben elárulta, hogy Orbán a közeljövőben nagyon rangos szerb állami kitüntetésben részesül. A szélsőjobb figyelmeztette Vučić elnököt, viselkedjen olyan bátran a koszovói politikusokkal való eszmecserében és az EU-tisztvégviselőkkel szemben, mint Orbán Viktor Brüsszellel.

A Szerb Pravoszláv Egyházat viszont nem kell figyelmeztetni. A kormánynál sokkal keményebben lépett fel az Europride betiltása érdekében, mert az rombolja a nemzeti identitást és a keresztény értékeket. Ez maga a gonoszság, közölte a pátriárka. Nagy egyházi jellegű tiltakozó felvonulásokon a tömegek, szentképekkel és Putyin fotójával követelték a keresztény értékek tiszteletét. Hogy világossá tegye, miről van szó, az egyházi hatóság kitüntette Vojislav Šešelj Hágában elítélt háborús bűnöst is. Koszovó ügyében az egyház engesztelhetetlen. Szerbia soha nem mondhat le Koszovóról. A kormány figyel az egyház és a szélsőjobb szavára, megadta magát a szélsőjobbnak, bejelentette, hogy nem képes megvédeni az Europride résztvevőit és betiltotta az Europride sétaútvonalát. Azért is sétálni fogunk, válaszolták az Europride szervezői. A LGBT tagjai kifütyülték Ana Brnabić kormányfőt, aki szintén az LGBT-közösséghez tartozik. Végül sétáltak, de csak 150 métert. A belügyminisztérium szerint ez nem volt séta, hanem egy rendezvényhez vezető út, amit a rendőrség ellenőrzött. Ennyi ellentmondást kevés ország bír elviselni.

Szerencsére Novák Katalin látogatását nem árnyékolta be sem Koszovó elismerése, de a Horthy-szobor országházi leleplezése sem. Viszont az esemény fontos közéleti téma lett, a Horthy-szoborról a parlamentben is vitáztak. Karikatúrák jelentek meg a sajtóban és terjedtek az interneten Vučićről és Orbánról Horthy Miklós társaságában. „*Horthy egyesíti a magyarokat és a szerbeket*” – hirdeti egyik újság kommentárjának a címe. A *Danas* című független napilap arra figyelmeztetett, hogy a két kormány egy húron pendül. A cikk szerint Szerbiában is sorra rehabilitálják a Hitlerrel kollaboráló politikusokat.

Előbb seperjünk a saját házunk táján, aztán ítélkezzünk mások felett, hiszen ugyanez történik Szerbiában is. Ezekben a hetekben a valjevoi bíróság rehabilitálta Dragan Kalabić csetnikvezért, akit Titóék halálra ítélték. A szerb nacionalisták szerint a szerb parlamentben is fel kell avatni a Hitlerrel kollaboráló Draža Mihailović szobrát. Nem lenne szentségtörés, hiszen a szerbiai parlament már évekkel ezelőtt antifasisztáknak nevezte

a csetnikeket. Kiderül, hogy létezik vörös és fekete antifasizmus. Az Európa-párti szerbek, akik a kilencvenes években a szerb nacionalistákkal szemben mintegy védőhálót képeztek a vajdasági magyarok előtt, becsapottnak érzik magukat a Horthy-szobor felavatása miatt. Attól tartok, barátokat veszünk el. A Horthy-szobor leleplezése napján egy hallgató betelefonált az újvidéki rádió stúdiójába és emlékeztetett arra, hogy Horthy idejében hozták meg az első európai zsidótörvényt. Vagy négy ismerősöm telefonon érdeklődött, igaz-e a hír, vagy csak egy magyarelles *fake news*? Ők eddig helyeselték, hogy az újvidéki magyarelles atrocitások ártatlan áldozatainak szobrot emeljenek, de miután a magyar parlamentben Horthy-szobrot avattak, meggondolják, esetleg ők is beállnak a tiltakozók közé. Próbálok őket meggyőzni, hogy a rossz döntésre nem ez a jó válasz. Akkor mi lenne a helyes, hallom a kérdést.

A tanulság könnyen levonható: a budapesti párháborúk következményeit a határon túli magyarok viselik el. Rendszerint az ő hátukon csattan az ostor. 1941 előtt Magyarországon esküdöztek, hogy nem, nem soha, de a tömegsírokba nem ők, hanem az ártatlan vajdasági magyarok kerültek. Pesten a Mi Hazánk Mozgalom Horthy-szobrot avat, mire a Vajdaságban egyre nagyobb visszhangra talál a vélekedés, hogy meg kell akadályozni a 44/45-ös magyarelles retorziók ártatlan áldozatainak szentelt újvidéki emlékmű felavatását. Kezdetben csak egy újvidéki antifasiszta civil szervezet tiltakozott, mert kiderítette, hogy az ártatlan áldozatok között akadnak háborús bűnösök. A Horthy-szobor leleplezése után még vagy tizenöt szervezet csatlakozott hozzá, úgyhogy a polgárok sorra írták alá az emlékmű avatása elleni petíciót, köztük azok is, akiknek a Horthy-szobor leleplezése előtt ilyesmi meg sem fordult a fejében.

88

A helyzetet bonyolítja, hogy a Vajdasági Magyar Szövetség nem adott pontos választ arra a kérdésre, hogy tényleg akadnak-e háborús bűnösök az emlékművön feltüntetendő személyek között. Az is igaz viszont, hogy a rehabilitációs perekben nagyon nehéz bizonyítani a felmenők ártatlanságát. Tanúk nincsenek, a végrehajtók ismeretlenek, a dokumentumok semmit sem részleteznek, a feljelentők nagyon gyakran névtelenek. Az elítélteknek nem volt védőügyvédjük, a tárgyalások nem voltak *fairek*. Hogyan bizonyítsa be az utód a rehabilitációs perekben hetven év után, hogy a felmenője ártatlan volt? A perek legtöbbször kilátástalanok, kivételesen nagy szerencse kell ahhoz, hogy bárkit rehabilitáljanak. Legfeljebb az segítene, hogy kimondják, a perek lefolyása nem volt *fair*, ugyanis ezt alkalmazták a Hitlerrel kollaboráló csetnikvezérek esetében is. Nem is értem, hogy a VMSZ és a Fidesz annak idején miért fogadta el az esélytelen perekről szóló rossz törvényt. Külön fájdalmas, hogy a háborús bűnösöként elítélt személyek vagyont elkobozták, nem csak azt, amelyhez (esetleg) 1941–44 között jutottak, hanem azt is, amit a nagyapjuktól vagy az apjuktól örököltek.

Nem kétlem, hogy az emlékmű ügye hivatalosan elsimul. A kormánypárti többségű újvidéki képviselőház a magyar–szerb barátság érdekében nem fog engedni a petíció aláírónak. Az emlékművet felavatják, de világos beszéd híján tartós konfrontáció tárgya lesz.

A homo sovieticus

Az orosz világ nem addig tart, ameddig Oroszország, hanem addig, ameddig az Oroszország vezető civilizáció. Az a civilizáció, amely az orosz világ értékrendjén alapul. Oroszország szent kötelessége, hogy ezt a civilizációt egybefogja, szoros kapcsolatot tartson fel mindazokkal, akik az orosz világ értékrendjét képviselik. Ennek az értékrendnek az erősödését jelzi Orbán Viktor győzelmes országépítése Magyarországon. Így vélekedik Putyin ideológiai iránymutatója, Alekszandr Dugin, akinek a lányát helyette robbantották fel a minap. Az iránymutató tehát ránk mutat.

„Az individualizmus és az önálló véleményformálás Európára jellemző jegyek, de mi nem oda tartozunk. Az orosz nép fő vonásai az engedelmesség és a vezető iránti szeretet.” Így foglalta össze az orosz világot összefogó és abba a fentiek szerint Magyarországot is befogó értékrendet egy hithű ifjú duginista-putyinista, Igor Nyikolajev.

Ez az orosz-magyar népkép putyinista-orbánista vágyálom és orosz-magyar ellenzéki rémálom. De mi a valóság?

A valóság az, hogy semmilyen népnek nincsenek ilyesféle fő vonásai, viszont mindenféle történelmi helyzethez kapcsolódnak okként és okozatként prevalens attitűdök, amelyek hasonlítanak egymásra a világ különböző pontjain, ahol hasonló történelmi helyzetek adódnak, és amelyeket egy-egy nép karakterjegyévé

szoktak mitizálni magasztalólag is, ostorozólag is.

Jurij Levada szociológushoz méltóan történelmi helyzethez kötötte azt az uralkodó attitűdöt, amely a szovjet típusú diktatúra terméke és létfeltétele volt, de szociológushoz kevésbé méltóan homo sovieticusnak nevezte el, mintha magát a szovjet népet mint olyat jellemezte volna.

Levada azt feltételezte a nyolcvanas évek derekán, a peresztrojka kezdetén, hogy a „homo sovieticus” kihalófélben van. A Szovjetuniót halálra ítéli a „homo sovieticus” kihalása, a „homo sovieticus” kihalására ítéli a Szovjetunió halála.

Tévedett. És ezt egzakt módon ki is mutatták a Levada és munkatársai által elvégzett vizsgálatok. 1994-ben, a diktatúra bukása után és rekonstrukciója előtt a felmérések azt mutatták, hogy a „homo sovieticus” attitűd semmit sem gyöngült 1989 óta. Mintha a demokratikus átalakulás csak a kérdezők számára létezett volna, a válaszadók számára nem. A szabadságjogokat kevésbé értékelték, a Szovjetunió felbomlását háromnegyed részük károsnak ítélte. Az önmagukat boldogtalanak mondók aránya 14 százalékról 34 százalékra nőtt. Az országban végbement változások rangsorolásánál a politikai szabadság, a határok nyitottsága, a külföldi munkavállalás, tanulás lehetősége, az egyéni vállalkozások megjelenése, a privát szféra védelme háttérbe szorult, a túlnyomó többség számára a legfon-

tosabb változásokat az elszegényedés, a növekvő munkanélküliség és „a gyengülő orosz egység” jelentette. Az orosz történelem legfontosabb eseményeként a honvédő háború mellett a nagy októberi szocialista forradalmat nevezték meg.

A kilencvenes években minden objektív mérőszám szerint javultak az életkörülmények a nyolcvanas évekhez képest. Többször annyian mentek külföldre, javult a lakáshelyzet, sokkal több és jobb eszköz, gép, szórakoztatóelektronika került a háztartásokban, kétszer annyi autó volt magántulajdonban. Az emberek többségének életérzését azonban a vasfüggöny felemelkedése után mégis az határozta meg, hogy milyen mélyen vannak a nyugatabbra születettek életszínvonala alatt, hogy lecsúszott, koldus országban élnek.

Annál inkább érzékelték és értékelték a gyarapodást az ezredforduló utáni évtizedben, az 1998-as válság után, a magas olajárak konjunktúrájában. Ezt azonban már Putyinhoz kötötték, Putyinnak köszönték.

Putyin népszerűsége a feltűnése után pillanatok alatt a mélyből az egekbe emelkedett, és 1999 novemberében, nem sokkal azután, hogy Putyin miniszterelnökként és Jelcin elnök kijelölt utódaként hivatalba lépett, 58 százalékra emelkedett (az 1994-es 44 százalékról) azoknak az aránya, akik igennel válaszoltak a kérdésre: „Szeretné-e, hogy a dolgok visszatérjenek az 1985 előtti állapotokhoz?”

A 2010-es évek derekán pedig, amikor rosszra fordultak a dolgok, a rubel értéke zuhant, az olajárak estek, az orosz ipar megrendült, leépítések zajlottak minden szektorban, Putyin népszerűsége a magasban

maradt, miközben az emberek egyre elégedetlenebbek voltak a saját helyzetükkel és a fogyasztói bizalmi index lezuhant. Ekkor már Putyin népszerűsége majdnem elérte Sztálinét. Sztálin már 2012-ben is minden idők legkiemelkedőbb történelmi személyisége volt a megkérdezettek szemében, de 2017-re már Putyin is a nyomába ért, második lett Puskinnal holtversenyben.

Fölöttébb érdekes szerző különös műfajú könyvéből vettük a fentieket (Masha Gessen: *Jövők a múlt*, Európa Kiadó, 2022, 552 o.). Gessen felmenői között volt kommunista cenzor, akit az antiszemita tisztogatások keretében lőttek agyon a Szovjetunióban, és volt holokausztáldozat is. Kiskamasz leányként emigrált a családjával az Egyesült Államokba 1981-ben. Fiatal „nonbinary” identitású felnőttként tért vissza 1991-ben. Kettős állampolgársággal az orosz LMBTQ-mozgalom egyik úttörője, vezetője, radikális ideológusa volt Oroszországban, ahol újságíróként dolgozott. A házasság intézményének a szükségtelenségét hirdette, de azért ő maga feleségül vette orosz élettársát az Egyesült Államokban. Két gyermeket szült, egyet örökbe fogadott, és 2013-ban a homofób kampány elvadulásakor költözött vissza az Egyesült Államokba, amikor nem csupán ő maga volt veszélyben, hanem az a lehetőség is felmerült, hogy érvénytelenítik az örökbefogadási szerződést, és elveszik tőle a fiát.

Gessen fölöttébb termékeny szerző. A *New York Times*ig bezárólag számos amerikai és orosz lapban publikált. Egy időben a Szabadság rádió orosz nyelvű adását is vezette. Trump és Putyin kíméletlen kritikusa.

Ez a 2017-ben megjelent műve fiktív elemekkel átszőtt tény- és dokumentumregény, amelyben megjelenik családtagjaival együtt az orosz politikai és szellemi élet számos fontos szereplője: Alekszandr Jakovlev, a peresztrojka egyik legfőbb protagonistája, Gorbacsov közeli munkatársa, Borisz Nyemcov, a jecini idők reformista mintakádere, akit 2015-ben, a könyv írása idején gyilkoltak meg, Jurij Levada és Lev Gudkov szociológusok, Martinja Aruntunjan pszichológus és sokan mások.

A peresztrojkával nagyjából egyidős négy regényhős életén keresztül követjük az orosz társadalom különböző rétegein, közegein át azt a bő három évtizedes folyamatot, amely elvezetett a életük és a peresztrojka kezdetétől a putyini diktatúra kiteljesedéséig. Ők sem valamennyien fiktívek, egyikük Jakovlev unokája, másikuk Nyemcov lánya, Messen – immáron szintén az Egyesült Államokban élő – pályatársa.

A rengeteg dokumentum, bőséges elméleti, történeti és politológiai szakirodalom felhasználásával készült regény valamennyi főhőse kívül áll a „homo sovieticus” világán. Így vagy úgy valamennyien ellenzékiek, de legalábbis kívülállók. A szerző társai a kívülállásban vagy éppen a kivándorlásban.

Az alábbiakban a könyv anyagába kapaszkodva próbálnám az ismert irányokhoz képest valamelyest másképp megközelíteni azt a kérdést, hogy miért élte túl a szovjet típusú diktatúrát az annak fenntarthatóságát biztosító attitűd, a homo sovieticus a diktatúra újjáépüléséhez szükséges mértékben.

Levada leírása szerint a homo sovieticus úgy alakult ki, hogy a

totalitárius diktatúra hosszú évtizedeken át jutalmazza az engedelmességet, a beilleszkedést, a behódolást (ami lehetővé tette a túlélést, elviselhetővé az életet), és szélsőséges mértékben büntette a fentiek megtagadását. A szovjet típusú diktatúra kialakítja a túlélési vagy éppen gyarapodási technikákat egy mindenről gondoskodó, az egyént etető, ruházó, oktató, lakató, munkáltató, életének menetét és értelmét meghatározó paternalista államban, egyúttal függővé is teszi az egyént ettől az államtól. Elszigeteli őt, lehetetlenné téve választott és önmeghatározó közösségek létrehozását, működtetését közös életszervezés, érdekérvényesítés, önfejlesztés céljából, s ezáltal elsorvasztja az öngondoskodás, az önállás képességét, mivel erre nincs lehetőség, nincs szükség, és aminek megszűnik a funkciója, az elsorvad.

A homo sovieticus nem azért szovjet, mert szovjet, hanem azért, mert szovjet típusú diktatúrában szocializálódik, tehát éppúgy lehet román, magyar, cseh, mongol stb.

A homo sovieticusnak nem kell ideológiailag agymosott embernek lennie, és általában nem is az. Nem rendelkezik szilárd világszemlélettel, véleménnyel, nincsenek következetes nézetei, mert ezek minduntalan megtörnék az engedelmesség folyamatosságát, mivel a szovjet típusú diktatúra gyakorlata egyrészt semmilyen világnézettel nem kompatibilis, másrészt hatalmi szempontok szerint folyamatosan elveket és szempontokat vált. A következetes világnézettel, szilárd elvekkel rendelkező kommunisták ezért előbb vagy utóbb rendszerint szembe is kerülnek vele és/ vagy a lelkiismeretükkel.

A világnézeti üres homo sovieticus ily módon világnézeti és lelkiismereti krízis nélkül bele tud illeszkedni egy másik típusú, más világnézetre hivatkozó, részben másképp is működő diktatúrába.

„Amikor az ülés végül kezdetét vette, a munkások egymás után zengték az ódákat a kolhozgazdaság eredményeiről, és fennhangon dicsekedtek a Szovjetunió érdekében végzett munkájukkal. Az ülés után otthon folytatták a panaszkodást az értelmetlen munkáról és a megalázó fizetésről. Levada ezzel illusztrálta, hogy az egymástól eltérő nyilvános/privát viselkedési minta nem feltétlen képmutatásra utal, hanem intézményesült mint társadalmi-kulturális jelenség.”

Nem képmutatásról, hanem antinomikus viselkedésről van itt szó. Miután a túléléshez a behódoló magatartás és a valóság érzékelése, feldolgozása, az indulatok kifejezése egyaránt szükséges, a homo sovieticus összeegyezteti a logikailag összeegyeztethetlent élete különböző rétegeiben, az egymástól elszigetelt belső és külső nyilvánosságban.

Az önrendelkezés, önszerveződés, öngondoskodás, önállás képességitől megfosztott tömegek kerültek bele a diktatúra összeomlása utáni „tranzíciós válságba”, amelyben az állam már nem etette, ruházta, lakatta, munkáltatta stb. őket. Vi-

lágnezeti ürességükből adódóan nem kötődtek ahhoz a világnézethez, azokhoz az értékekhez sem, amelyekre egy diktatúrát felváltó, nyugati típusú rendszer épül. Használják, de nem értékelik azokat az előnyöket, amelyek a szabadságjogokkal együtt járnak.

Ráadásul ezek az előnyök nem is használhatók ki jó hatásfokkal az önállás képességei és világnézeti motivációk nélkül.

A homo sovieticus attitűdjét a szovjet blokk különböző országaiban különböző mértékben gyengítették azok a lehetőségek, amelyek megnyíltak az önállás, vállalkozás, világnézeti szerveződés előtt. A magyar homo sovieticus vagy az egyházban erős és önálló világnézeti menedéket találó lengyel homo

sovieticus például nyilván nem volt annyira homo sovieticus, mint a szovjet.

A világnézeti űrben és gondolati antinómiákban élő ember számára az az idea lehet a legvonzóbb, amely önkényességénél és partikularitásánál fogva tetszőleges tartalommal tölthető ki. Ez a nemzeti gondolat, amely sohasem lehetett valamilyen megfogható idea, mivel minden nemzet mindenféle gondolattal, törekvéssel, világnézettel élő vagy nem élő emberek heterogén csoportja, tehát csak önkényesen lehet közös gondolati tartalmat hozzákapcsolni, úgy azonban bármilyet. Aszerint, hogy a nemzet mely részét

Masha Gessen: Jövünk a múlt.
Európa Kiadó, 2022. 552 oldal,
4674 forint.

kívánják a nemzettel azonosítani, és mely részét kívánják abból kizárni.

Ezért aztán a diktatúrát túlélő homo sovieticus számára a nemzeti gondolat kíváltképp vonzó lesz, és erre lehet alapozni az új diktatúrát. A szovjet homo sovieticus esetében ez még inkább így van, hiszen ő a nemzeti gondolatot birodalmi gondolatnak tekintheti, nagyhatalmi felsőbbrendűségi érzéshez kötheti, amit például a magyar homo sovieticus csak igen rendellenes elmeállapotban tehet meg.

Megismételjük Igor Nyikolajev megvilágító erejű definícióját: „Az individualizmus és az önálló véleményformálás Európára jellemző jegyek, de mi nem oda tartozunk. Az orosz nép fő vonásai az engedelmesség és a vezető iránti szeretet.” Itt persze nem az orosz népről, hanem a bármilyen származású homo sovieticusról van szó: aki lemond – lemondani kényszerül – arról, hogy önálló véleménye legyen, aszerint hasson a világra, tehát arról, hogy az ő egyéniségének, egyedülvaló mivoltának a magánéletén, illetve a családi életén túlmenő jelentése legyen. Azaz a homo sovieticus világában az individuum közéletileg, társadalmilag, nemzetileg érdektelen. Nem létezik. Elvileg a vezér lenne az egyetlen ilyen individuum, ő viszont abszolút mértékben.

Ahol közéletileg létező és ható individuumok vannak, az emberek azzal az igénnyel élnek, hogy ilyenek legyenek, az lenne a fentiek szerint az individualizmus világa. Individualistának azonban az önző embert nevezik, aki csak a saját érdekére néz, de azt legalábbis a közérdek fölé helyezi.

Igazából a homo sovieticus is individualista. Azt az egyéni érdekét,

hogy túléljen és megéljen, fölérendeli annak a közérdeknek, hogy minél kevésbé legyen fenntartható, illetőleg minél kevésbé legyen diktatúra a diktatúra. Ezt az individualizmust patetizálják a nemzet, a köz szolgálatának a diktatúra fenntartásában érdekelt individualisták.

Ettől azonban a liberális demokrácia még egyáltalán nem lesz mentes az individualizmustól. A liberális demokrácia végső soron azon az elven alapul, hogy az egyéni érdekek alárendelése helyett az egyéni érdekek egymást korlátozó, egymással versengő követése felel meg leginkább a közérdeknek. A liberalizmus érése, demokratizálódása, szociálissá színeződése pedig a közérdek szempontjából korlátozza egyre sokoldalúbban és kifinomultabban az egyéni érdekek egymást korlátozó követését.

Ennek az egésznek azonban nincs magasabb célja, mint az, hogy az emberek minél gazdagabban, szabadabban éljenek, minél nagyobb mértékben követhessék egyéni választásaikat, nézeteiket, meggyőződéseiket, ízlésüket.

Vajon nyújt-e alternatívát az egyénisége közéleti létezéséről lemondott homo sovieticus számára ez a liberális demokrácia?

A semmihez képest nyilván, mert a folytonos átalakulásban lévő rendszer átalakulására lehet hatni, azonkívül a rendszer elutasítása, tagadása is nyilvánosan gyakorolható, és azzal is lehet hatni. Az utóbbit a liberális demokrácia hívei nem ajánlják, mert a rendszer hívei és féltői (van is mitől). Az előbbi pedig a részletkérdések szintjére szorítja le, illetve csak odáig emeli fel az individuum közéleti létezését. Milyen mértékben lehet ez lelkesítő?

Lelkesítőbb alternatívát a harmadikutas rendszerellenesek kínálhatnak, az ő alternatíváik pedig vagy kivezetnek a demokráciából a diktatúra irányába, vagy fönttarthatatlan, a liberális demokráciánál mindenestre kevésbé működőképes és kevésbé hatékony rendszert eredményeznek minden eddigi történelmi tapasztalat szerint.

A liberális demokrácia idealista hívei eltekintenek mindattól, amit az elidegenedésről, a konzumidiotizmusról, az egydimenziós emberről, a „modern ember” elszigetelődéséről, az egyéniség kiüresedéséről, a nyugati típusú társadalmak eltömegesedéséről, „a magányos tömegről” tudnak és tudomást vesznek a liberális demokrácia kritikus és realista hívei. „Az egyéniség ezt veszi, ettől lesz te egyéniség, mi tudjuk, hogy te egyéniség vagy” – erre a kaptafára készül a reklámok egyik fő típusa. Az egyéniség illúziójába zárkózó tömegember nem engedi be a tudatába azt az egyszerű tényt, hogy olyan reklámgyártók egyéniségezik le őt, akiknek fogalmuk sincs róla, hogy

ő kicsoda és milyen, akik a reklámjaikkal tömegekhez szólnak és azért szólnak, hogy tömegek tegyék és vegyék, amitől ő egyéniségnek, egyedinek érezheti magát.

Amikor tehát a homo sovieticus számára uraik megrajzolják a nyugati világ és a nyugati ember torzképét, akkor abba számos hitelesítő, valóságghú elemet építhetnek bele.

A hetvenes-nyolcvanas évek magyarországi békétlenjeinek körében az önmegvalósítás és a közösségiség alapszavak voltak. És hittünk a dialektikában, ezeknek a pólusoknak a dialektikus egységében. Erre a dialektikus egységre harmadikutas víziók épültek. Ezeket a víziókat eltemette a rendszeromlás, amely a priori rendszerek ködképe helyett a létező s azok között leghatékonyabb és legszabadabb rendszer meghonosításának lehetőségét ígérte. A víziókkal együtt ezek az alapszavak is kisöprődtek az életünkből.

Így kellett-e ennek lennie, és így kell-e ennek maradnia? Ez itt a kérdés.

Láthatatlan rabságaink és egyéb butaságok

Szabadok vagyunk, úgy értem, magánéletileg. Aztán mégis rabok vagyunk, ilyen-olyan szokásaink rabjai. Csak egy feliratos bögréből iszom a reggeli kávé (*I don't want philosophising, but I KANT.*), a csupor összetört a hajnali tétovaságban, új pohár jött, amiből – úgy érzem – vacak a kávé. (Ugyanolyan, mint volt...) Este tizenegykor oltom le a lámpát, megyek szundiba, és örülök, hogy pont eltaláltam az időt. Ha tizenkettő felé akarok elaludni, nem sikerül. (Miért? A szokás ismeri az órát?) Megváltozott a forgalmi rend a Karpfenstein utca sarkán, de én már harmadszor is a rossz sávban akarok átmenni, mert „megszokásból vezetek”. Közéртben: ötféle cuccot teszek a kosárba, de csak otthon jövök rá, hogy amiért voltaképp lementem, az kimaradt. A szokásos lista járt a fejemben, a „mozzarellának” még a neve sem jutott eszembe.

Zárójelet nyitok, miszerint a szokások „ragadósak”: egyszer bevezetjük, képes ott ragadni. A régi *Ludas Matyi* szerkesztősege halálra röhögte magát az akkori pártzsargon suksükölésén (ami élőben így szokott elhangzani: „láthassák az elvtársak”, „tudhassák a kartársak...”). De nemcsak nevetgéltek, hanem – viccből – egymás között is így kezdtek beszélni. Egy darabig, de aztán Tabi László, a lap híres főszerkesztője észrevette, hogy munkatársai a komolyra fordított beszélgetésekben is ezt a torzított szerkezetet használ-

ják, így aztán rájuk szólt, hogy tessek ezt abbahagyni, mert már akkor is ezen a primitív nyelven beszéltek, amikor nem viccelődtek. Abbahagyták. Ilyen ragadós a szokás, akkor is, ha tréfaként élünk vele.

Másik zárójel: az etológusok szerint a szokások tehermentesítik a tudatot. Olyan automatizmusok („cselekvésmintázatok”) alakulnak ki, amelyek lehetővé teszik, hogy lépéssorrendünkben ne kelljen figyelni minden apróságra: óra indul, és a cselekvéssor lefut, mint egy algoritmus, kvázi magától. De azért ez csak a kivételes, „jó szokásokra” vonatkozó megállapítás. Zárójel itt is bezárva.

Mondanám az ún. rossz szokásokat (cigi, pia, csajozás stb.), de hát a cigibe be van építve egy molekula, ami nem engedi a leszokást – milliárdokat költöttek rá, hogy sikerüljön vadítani a jónépet. A mérnököt, aki leleplezte ezt a trükköt, halálba üldözte a dohánymaffia... A pia meg bocsánatos hazai szokás, jöllehet kb. nyolcszázézer alkoholista van Magyarhonban, és a pszichológusok egy része szerint ebből a szokásból nem lehet kikeveredni. A csajozás testi, lelki kényszer (drive-nak becézik szenvedély helyett), nehéz kikerülni kényes helyzetekben is, de az élvezetében el is lehet merülni...

Ott vannak aztán a köznapi beszéd gyilkos szokásai. Feláll a szőr a hátamon, amikor tizedszer azt hallok, hogy „megmondom őszintén”,

vagy mikor egy mondatban többször is elhangzik az „úgyhogy”. (Állítólag ez utóbbi a „beszélgetést fenntartó nyelvi fordulat”. Ez a halálom.)

Okostelefon mint drog

Most olyasmi következik, ami már nem is rossz szokás, hanem függőség: a kokszt (pl. kokain), azaz a tudatmódosítás ezernyi eszköze, már azoknak, akik hozzájutnak. (Egyébként egyre könnyebb a kokszt rákapni – extrém sportoktól a fesztiválokra át a partidrogokig széles a kínálat és lehetőség. Bekapni könnyű, leszokni róla nagy kínlódás. Van felvezető szer, a végső erősítőt – a heroint – lassan felejtí a szcénára. A kokszt feldob, és pár órára frankón vagy, de aztán jön a visszavágás, és fekszel az ágyon, vagy csak kába vagy. Nem is a hatás miatt nehéz lejönni, a szer beépül az anyagcserébe, és akkor már sejtéhség lesz belőle, onnan kinyomni elég nehéz, tán orvosi segítséggel könnyebb, de ki az, aki feljelenti magát (úgy tudom, hogy az orvosnak kötelessége továbbjelenteni a páciens vészes szokását). Szóval: rabság ez keményen. Igaz, csak függésnek nevezzük, de lógni rajta pusztító dolog. Más, mint a cigi vagy a pia, amiről ugyancsak nehéz leszokni, itt is be van építve a leszokást gátló molekula. Ja kérem, az üzlet...

A köznapok legnagyobb rabsága az okostelefon. Már mindenkinek van, a hatéves gyerek azzal játszik; felnőtt keres vele utcát, nem lehet neki segíteni, mert a telóján van egy „vaze” nevű zseniális applikáció, és megtalálja (vagy nem...). A lányok egyik kezében teló, a másikban reklámszatyor, vagy a farzsebben a mobil, hogy kéznél legyen. (Nem félnek,

hogy a villamoson-buszon valaki egy pillanat alatt kihúzza onnan? Nem félnek...) Mert mindig meg kell nézni valamit: egy normál férfi – mondja a szociológus – naponta negyvenszer veszi elő, szerintem van az nyolcvan is, mert minden rajta van: taxit arról hív, adót-biztosítást onnan intéz, boltban applikációval fizet, karambol esetén ott a kötelezően kitöltendő kérdőív... Szóval mindentudó, így voltaképp nem is rabság ez, hanem isten áldása (nagy profittal...). És persze a bekapcsolt okostelón téged is mindenki megtalál, vagy üzenetet hagy, válaszolni kell, stb., van itt dolog elég. („Aki nincs a Facebookon, nem is létezik...”) A legjobb, amikor szerelmespárok mennek egymás mellett, és nyomkodják a mobilt, ahelyett, hogy egymás kezét fognák. De a helyzet ennél rosszabb: én is betegek vagyok. Ha nem viszem magammal a mobilt, bénának érzem magam, inkább visszamegyek érte, kerül, amibe kerül, de nélküle nem indulhatok el.

Amikor ezt a jegyzetet kezdtem írni, nem mertem belevágni a szerelmi élet rossz szokásaiba. De most már látom, kikerülhetetlen. Egyszer csak rossz szokássá válik. Vagy a megszokás, vagy az elhidegülés – négy év a vészes fordulópont még a nagy szerelemben is, áll a szakirodalomban. De nem is ez a rabság, amiről itt írnom kell. Két szerelmes nem egyenlő módon lóg a szeren, ill. az egyik hűvösen, mintegy felülről nézi a másikat, aki „felfelé” akarna kedves lenni, abban hiába ég a lobogó láng, az égető szenvedély: marad a magányra ítéltség. Nos, ez utóbbi az a rémes rabság, amibe sokan beleesnek. Az egyik – a szenvedő fél – rabja a ki nem elégíthető szenvedélynek, fáj neki, hogy nem

kap viszonzást, ill. közel se fér válaszottjához, rabszolgája elutasított (fájdalmas) szerelmének. (*The Pangs of Dispriz'd Love* – sorolja Hamlet a nagymonológban...).

Mert menekülni sem tud, nem tudja magát leszakítani választottjáról, aki csak eltűri látogatását, olykor tán elviseli beszélgetőpartnerként, de ezen túl csak a semmi marad... A „rab” meg csak tipródik ebben a függőségben, és nincs menekvés. Hacsak a másik (nő vagy férfi, mind egy) ki nem rúgja végképp. (Akkor meg otthoni magányában szenved a rabságot...) Nem tudom megállni a pesti szleng mondókáját: „Miért szomorkodsz? Mondott valamit a szerelmed?” „Kitettem a lelkemet, de ő kitérő választ adott...” „Mégis mit mondott?” „Hogy szarik a faszomra.”

Munkamánia és henyélés

Most kissé távolabbra ugrok a rabságtémától. A munkamániára (szakmai nevén a *workaholic* tüneteire) gondolok. Sz szenvednek páran ebben a kórságban – magas a latencia –, nem tudják abba hagyni, sőt keresik az újabb és újabb kétségbeejtő nehézségű feladatot, csinálják éjszaka is, pár óra alvás, és gyerünk. Ez a mánia persze nem csak rossz – mert roncsolja is az idegeket –, éltető ereje is van: amíg dolgozol, embernek érzed magad. (Magamról tudom: az írás gyógyító erővel rendelkezik mindenféle depresszió ellen.) A mánia akkor beteges, ha minden apróságból nagy ügyet csinál az ember. Kis falevél van a földön, rögvest felsikálja a konyhát, meg hasonló örületek. Vagyis keresi a képtelen munkát, és abban tombolja ki magát, közben majd összeesik a fáradságtól, de ez csak stimulálja a mániát.

E tünet ellentéte a punnyadás, magyarán a lustaság. (Paul Lafargue, Marx veje a szerzője annak a híres pamfletnek, melynek címe: A lustaság törvénye/dicsérete. (*Le Droit á la paresse*, 1880), aminek aztán sok követője akadt. Megírásakor jogos, sőt forradalmi követelés volt, hiszen tizenöt-tizenhat órás munkaidővel nyomorgatták a munkásokat. Vagyis szatirikus módon a pihenéshez való jog témáját dobta be, meg a későbbi, háromszor nyolcórás (nyolc óra munka, nyolc óra szórakozás, nyolc óra alvás) szocdem szlogent alapozta meg. (E követelés sajnos mind a mai napig megvalósulatlan követelés...)

Ám van „bűnös” lustálkodás is. A korabeli anekdota szerint az olasz férfi napozik a tengerparton. Egy turista megszólítja: „Miért nem halászik egy kicsit?” „Már ebédeltem...” – válaszolja a napozó. „Na jó, de ha sokat halászna, aztán eladná a többletet, lenne pénze, vehetne egy segédet, jobb hajót, még több halat foghatna, több hajója is lenne, a végén már olyan jól menne az üzlet, hogy nem is kéne dolgoznia.” Mire az olasz: „Most se melóزم.” Pont. Ez a vicc már a kizsákmányolás gyilkos bővítésére utal, ami itt most nem téma.

Könnyítések

A modern civilizáció arra épít, hogy az ember számára mindent könnyebbé tegyen, hogy ne kelljen sokat-nehezét dolgoznia, mentesítse a fáradságos tevékenységtől. Hála a robotizációnak, a szalagmunkások helyett már hegesztőautomaták dolgoznak; nem kell elcaplatni a postára, a neten adhatom fel a pénzt, levelet; nem járok naponta dolgozni, a *home office* csak kétszer kéri, hogy

látogassam a dolgozót. A háztartási gépek már mind tudják a dolgukat, csak a kávéautomata gombját kell benyomni, és jön a nedű, mire ha zaérek, automatikusan bekapcsol a klíma, nem sorolom.

Csodás vívmányok. Az internet és az algoritmusok varázslata. Húsz-harminc éve még keményen meg kellett dolgoznom az írógépen, ha újra kellett írni vagy javítani egy hosszabb szöveget, most csak belejavítok a monitoron, és nyomtatom-küldöm. Az autómánia külön

gyűjteményét kínálja a tevékenységek könnyítésének: az ablaklehúzó nem tekerem, gombnyomás, és kész, ha leteszem a kocsit, parkolóradar segít, hogy egy zsebkendőnyi térbe is beférjek. Isteni dolgok.

Azon viszont elgondolkoztam, hogy ha mindent könnyűvé tesz a digitalizáció, hogy a kisujjamat se kell mozdítani, és minden elintéződik, az vajon jót tesz-e az embernek. Hát persze hogy jót, hisz ki szeret izzadásig melózni? De úgy érzem, hogy az embert a munka, a tevékenység nevelte a tudás lépcsőin feljebb és feljebb, hogy ha hetente csak három napot kell dolgozni, mit fogunk csinálni a temérdek szabadidővel? Mondják: vannak játékok, lehet bulizni, meg élni az életet úgy, ahogyan a legkönnyebb. Meg ott a kultúra: mehetsz kiállításra, színházba, koncertre.

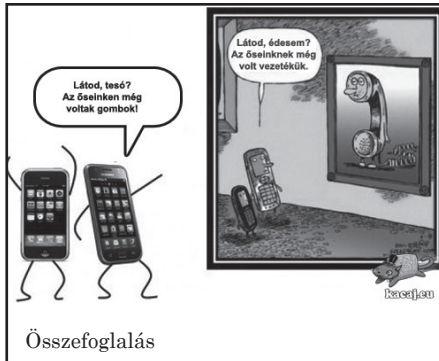
Hm. Sok igazság van e válaszokban, csak ne feledjük, mennyire korrumpál a kényelem. Az ember szá-

mos képességét adja le, miközben egyre jobban kényeztetni a digi civilizáció. Óráimon már vagy tíz éve figyelem, hogy milyen káros hatása van a memoriter megszüntetésének (kivételeknek kalaplengetés), hogy a házi feladatra kapott könyvek száma évről évre csökken, a feladatokat egyre kevesebben olvassák. (Szép lassan kikerülnek a tantervből: a kötelezőből ajánlott irodalom lesz, az is csökken, elég egy Dosztojevskij-regény, Thomas Mannt meg olvassátok el a Wikipédián...

Hát nem könnyebb így az élet?)

Ez a szituáció, csak nehéz úgy vitázni, előadni. Mert ha a tanár *utal* valamire – pl. Danton sorsára, vagy amikor az „*alea iacta est*” mondást említi –, a hallgatók csak néznek, és rákérdeznek: melyik csapatban véd ez a Danton?, és milyen *jactáról* beszél a tanár úr? Nekünk ezt tényleg tudni kellene? Valamikor az angol irodalom-tanárnő belekérdezett a vizsgázó halandzsájába (Hamlet kapcsán), hogy Wittenberg miért híres város? Odáig tán még elmerészkedik egy tanár, hogy megkérdezze, miért idézik annyiszor manapság a *Rokonok* című Móricz-regényt? Szóval a tanár utalásai nem mennek át a hallgatók fejébe, mert fogalmuk sincs egyikről-másikról – utalások, hivatkozások, rövidített idézetek nélkül nem lehet tanítani az egyetemen.

Ezek csak tanáréletem apró példái, a könnyített élet egy darabkájáról, tényleg lazább az élet, ha nem kell

ilyen utalások hátterét tudni. Meg aztán az egyetemről loptam őket. De a tudáshiányról mondok egyszerűbb, köznapi példát: a burkolómeszter képtelen átlósan lerakni a követet a trigonometria alapjai nélkül, hiába van a kezében a lézersugaras szintező. Vagyis: a digitális rend addig könnyíti az emberek életét, amíg bizonyos feladatok megoldása manuálisan sem megy, az izzadságos tudásbeszerzés eltörlése miatt aztán önálló megoldására képtelen is lesz. (Ha nincs benne az okostelefonod keresőjében, megnézheted magad.)

A butaság antropológiája

Komolyra fordítva a szót, antropológiailag már rég kimutatták, hogy az embert a teleologikus tevékenység (azaz: a munka) indította el fejlődésében, és szellemi életét is ez tartja/emeli magasabb és magasabb szintre mindmáig. Mindez Marx óta köztudott (ld. Márkus György idevágó dolgozatát, Arnold Gehlen *Az ember* c. monográfiáját, Lukács *A társadalmi lét ontológiája* c. művét, valamint az etológia újabb publikációit). Valamelyik portál *A bunkóság diktatúrája* címmel írt a kultúra leértékelődéséről egy kis szatírárt, ami persze túlzás, de van benne igazság: a kultúra (állandó tanulás) kerülésére építő életvitel gyilkolja egy-egy generáció életét (ha többségben vannak a filmet, könyvet, zenét kerülők). Ez a trend egyébként nemcsak Magyarhonban lelhető fel, Amerikában a *mid-west* (a Trump-választók életterének elég nagy százaléka),

az európai szélsőjobb ugyancsak ebben fuldoklik. Mit mondjak, a lecsúszó középosztály is szeret szabadidejében elmerülni a pornó-telőkép-kultúra kellemes vizeiben.

Persze mindenki melőzik, dolgozni kell (megélhetés), de a munka, filozófiailag a teleologikus tevékenység egyre kevésbé foglal el kitüntetett helyet életvitelünkben. Miközben a digitális kultúra szinte hétről hétre új feladványokkal lep meg bennünket, s aki nem „tanulja” ezeket a vadonatúj eszközöket, óhatatlanul lemarad, és félműveltként vagy jobb állásokból kizártan tengődhet. (Persze: úgy is elvan a világban, csak épp emberi minősége értékelődik le. Majd pedig a piacon is hátrébb sorolódik.)

A teleologikus tevékenység *fordított oksági láncolattal* működik: előbb tűzzük ki a célt, majd visszafelé haladva megkeressük a célhoz vezető legjobb (olykor furfangos, tehát *gondolkozást igénylő*) utat, a problémamegoldások sorát, új eszközök tanulását. Majd következik a tényleges cselekvés, ennek a választott útnak végigjárása – amit röviden „munkának” nevez az antropológia. De e fordított oksági sorokban előkelő helyet foglal el a gondolkodás, amihez persze számos tanult és állandóan újratanult, bővített, kultúrából elsajátított eszközre van szükségünk. Vagyis szellemi életünk gazdagodása nélkül valóban kényszerek rab-szolgái maradunk.

Az internetes dokumentumok ismert jelszavával zárom füstölgésem: „Nem vagyok robot. Captcha”.

Hetven fele

A társadalomtudósi tevékenység mondhatni feltétele az erőteljes ego, a hit, hogy az illető szemlélete, mondanivalója másoknak, a köznek vagy számottevő részének is fontos. Így, bár nem túl gyakori, tulajdonképpen nem meglepő, ha szakmai sikerek, elismertség birtokában, bizonyos kort megélve egy történész önmaga, családja, tanítványai mellett a szélesebb nyilvánosság számára is érdekesnek tartja számot adni életéről, előtárni, hogyan látja önmagát.

Romsics Ignác, az egyik legismertebb hazai történész, tudományában a legmagasabb státuszokig, az akadémiáig, egyetemi tanárságig jutott. Számos könyv után, születése 70. évfordulója (2021) apropóján fogott hozzá memoárjához, amelynek egyelőre élete első, 1985-ig tartó feléről szóló kötetét tarthatja kezében az olvasó. Az alcím, *Egotörténelem*, jelentheti egyszerűen azt, az én történetem, de benne van az is, az én történelmem, hogyan látom a történelmet, a megéltet és a történészként tanulmányozottat.

A kötet hátoldalán olvasható ajánlásában a szerző egyebek közt így fogalmazza meg műve célját: „Eltérően más írásaimtól, ezt a könyvet nemcsak potenciális olvasóimnak, hanem magamnak is írtam. Tisztázni akartam, miként lettem az, aki.” Nem szokványos önéletrajznak szánja munkáját – mondja –, hanem olyan szociográfiai leírásokkal gazdagított éntörténetnek,

amelyben egy felfelé törekvő fiatal ember perspektívájából mutatja be önmagán túl generációja miliójét is.

Indokolt jelezni, az egotörténelem Romsicsnál messze nem jelent kitárulkozást. A megtett út aspektusából a fontosnak vélt tényekről, körülményekről, intellektuális formálódásáról tudósít, érdektelenek tartja az intimebbnek nevezhető magántörténeket, mindazokat a lelkinék nevezhető problémákat, amelyekkel egy családjától távol lévő felnövekvőnek meg kell küzdenie. Egy mellékmondatban említi kamaszkori szerelmi csalódását, megtudjuk, ifjúkora nyaraihoz hozzátartozott a csajozás, de hogy mindez közelebről mit jelentett, nem derül ki.

Távrolról indítva, mielőtt gyermek-kora miliójével megismerkednénk, bemutatja szülőfaluja, Alsómégy, a Kalocsa környéki, szállásnak nevezett falvak egyikének keletkezését, környezetét, saját felmenői eredetét. Szociológiai kitekintésként a gyermekkor időszakáról szóló részben egyebek között bemutatja a téészesítés előtti paraszti életet, a mezőgazdasági munkák rendjét – zömében természetesen nem saját emlékei alapján.

Az alsómégyi gyermekkor leírása világossá teszi, honnan, milyen mélyről indult, amivel azt is felidézi, hogy az ötvenes években, a hatvanas évek első felében a falvakat milyen évszázadokkal ezelőttnék tetsző viszonyok jellemezték. Ugyanakkor, más forrásokból tud-

ható, a Romsics család ma megdöbentőnek látszó életkörülményei messze nem a korszak szegénységének a legmélyét jelentették.

Később kitér a részben már városi élete időszakában megváltozó agrárpolitikára, az ennek nyomán a rendkívül gyorsan javuló falusi körülményekre, amelyek, szemben a tévesztést megelőző agitációval, meggyőzően formálták át családja véleményét. A könyv egyébként végigköveti Romsics későbbi élet- és jövedelmi viszonyainak alakulását is, az utóbbiakat többnyire az országos átlagokkal összevetve.

A gyermekkorról szóló részből közvetve az is kitűnik, hogy a szerző képességeit vagy egy részüket feltehetően édesapjától örökölte. A majdani történész intellektuális érdeklődésének felkeltésében, sőt a gimnáziumba kerülése családi jóváhagyásában is döntő szerepet játszó apát az ötvenes évek első felében, kisebb botlása miatt, bányamunkával letöltendő büntetésre ítélték, így hosszabb ideig távol volt a családtól.

A körülmények bemutatásával, a szociológiai szándékú kitérők leírásával egy időben a könyv legfontosabb vonulata a szerző intellektuális fejlődésének prezentálása. Ennek részeként alaposan elemzi egykori tankönyveit, hatásukat a – ahogy nevezi – plebejus érzelmekkel telített függetlenségi történelemszemléletre. Mivel egy idő után naplóban jegyzi fel, hol jár, mit olvas, részletesen ír az egymást követő korszakok olvasmányairól, kulturális élményeiről, a főiskolai tanulmányai utáni első, majd további külföldi útjairól. Terjedelmes fejezet mutatja be a hatvanas évek

második felének kalocsai gimnáziumi éveit, ezen belül a városba kerülés, a kollégium, az egyes tanárok szerepét, az új körülményekbe illeszkedés gondjait és ugyanakkor világa kitágulását. Egyebek közt kitűnik, hogy ekkor még inkább az irodalom – kezdetben például Veres Péter és Váci Mihály – iránt érdeklődik. A korszakban már erőteljesen jelen van a popzene, az „ifjúsági kultúra”, ami Romsics életében is érdemi helyet kap. Részbe a gimnáziumi évek második felének az is, amiről a könyv *Találkozásom az új baloldallal* alcím alatt számol be, értendő ezen a visszaemlékező Che Guevara utáni érdeklődése, aki számára a létező szocializmus baloldali kritikáját inspirálja.

A gimnáziumi éveket a szegedi pedagógia főiskola előfelvettjeként letöltött 11 hónapos katonaságról szóló beszámoló követi. Ekkori olvasmányairól írja: a népi írók, a népi gondolat hordozói, Németh Lászlótól Illyés Gyulán, Darvas Józsefen, Szabó Pálon át Sarkadi Imréig „voltak azok a kortárs szerzők, akik származásom és szocializációm következtében a legközelebb álltak hozzám”. Némileg előre tekintve érdemes itt jelezni, Bethlen Istvánról készült monográfiája 1989-ben írt előszavában nemzeti, demokratikus értékrendet vallónak tekintette magát. Most, önéletírásában felnőttkori nézetrendszerét a népi írók baloldalával és demokratikus centrumával rokonítja, Erdei Ferenc, Bibó István, Kovács Imre és Németh László gondolkodását mondja a magáéhoz közel állónak. Ugyanakkor az említettek úgynevezett harmadikutas elképzelésétől eltérően egy helyütt megemlíti,

hogy a fiatalkori romantikus nézeteitől távolodva (ezen a létező szocializmus '68-as szellemiségű újbaloldali kritikáját érti) eljutott oda: „tetszik vagy sem, a kapitalizmusnak és a nyugat-európai típusú politikai demokráciának vannak hibái, de náluk jobbat és hatékonyabbat egyelőre sehol senkinek nem sikerült megvalósítani.”

Pályaválasztása szempontjából meghatározónak végül is a főiskola bizonyult. Az erről szóló fejezetben esik szó az új ismeretekkel bővülő, egy ideig még meghatározó újbaloldali hatásokról, a leendő feleségével kialakuló kapcsolatáról, a fontosabb tanárokról. Utóbbiak közül az egyikről később megtudja, tanítványairól jelentéseket írt a politikai rendőrség számára. Egy másik tanárára megbecsüléssel emlékezve elmondja, az imént említettnél kevésbé kvalifikáltak közé tartozott, a rendszer káderének számított, de neki olyan mentora lett, aki nagymértékben segítette, hogy – amint írja – potenciális forradalmárból történésszé váljon, másként, a napi politikától távol maradjon, választott szakmája felé forduljon. A főiskolán kezd foglalkozni a Horthy-korszakkal, közelebbről a Duna melléki ellenforradalommal.

A főiskola után ötéves, 1977-ig tartó kecskeméti levéltárosság következik, elmélyülő történelmi szakmai munkával, új, a korábbiaktól jelentősen eltérő, részben idegen nyelven olvasható orientációs pontok megjelenésével (mások mellett Raymond Aron). Közben megírja doktori disszertációját (korábbi témáját továbbépítve), és megszerzi egyetemi diplomáját (1976). 1977-ben kerül az MTA Történettudo-

mányi Intézetébe, ahonnan a mostani kötetben záruló időszak végén, 1985-ben lép tovább.

Írásom terjedelmi kerete miatt csak megemlítem, a szerző a műben mindvégig hangsúlyozza a megjelenő szereplők nagyobb részének származását, ami akarva-akaratlan sok szempontból determináló tényezőnek látszik. Ez mások mellett egy 2012-ben kirobbant, nyilván a második kötetében tárgyalandó vita miatt is szembeötlő. Annak idején Gerő András minden alap nélkül, méltatlanul antiszemitanak nevezte Romsics Ignácot. Ugyanakkor mások arra hívták fel a figyelmet, hogy nem súlyának megfelelően veszi figyelembe a magyarországi holokausztot, előzményeit és következményeit. Mindezek fényében most feltűnik, Romsics, egyébként rá egyáltalán nem jellemző bizonytalanságot mutat a zsidó származás esetleges következményeinek megítélésében. Nevezetesen, ahol indokolt lenne legalább feltételezni a faji törvények elszenvedőinél, hogy a Horthy-korszak megítélésében szerepet kapott náluk az átélte kirekesztés, ott ezt figyelmen kívül hagyja, másoknál viszont, a feltehetően politikai indítékú véleményt éppen a zsidó származással magyarázza. Konkrétabban, az Auschwitzot megjárt Ránki György – aki egyébként az elsők között árnyalta a Horthy-fasizmus-minősítést – a hetvenes évek végén egy intézeti vitában valóban indokolatlanul a Horthy-korszak rehabilitálásnak nevezte Romsics helytálló leírását a bethleni konszolidációról. Ránki fellépésének motivációját keresve Romsics rejtett, részben politikai indítékokra gya-

nakszik, nem merül fel, hogy a véleményyt és mások hasonló álláspontját talán befolyásolta, amit átéltek. Amikor viszont 1985-ben Balogh Sándor szerkesztésében megjelent a *Magyarország a XX. században* című mű, amelyben Romsics szintén a bethleni konszolidációról írt, a részben vagy egészen politikai indítékú reakciókról azt mondja, szemben mások elismerő szavaival, az idősebb, jellemzően „urbánus” oldalhoz tartozók nem lelkesedtek és náluk is keményebben támadta munkáját a *Népszabadságban* Rónai Mihály András – akinek családját a nyilasok agyonlőtték, és őt magát is üldözték. Valójában nem létezett „urbánus” (értsd zsidó) oldal, függetlenül attól, hogy ekkor a politikai vélemény már és még sokkal meghatározóbb volt, mint a származás.

Romsics tágabb generációja társadalomkutatói differenciáltan ítélték meg kortársaik MSZMP-tagságát. Röviden, az érintettek nézetrendszerén, magatartásán túl mérvadónak számított a jelentkezés, belépés időpontja is. Érdekes tehát kitérni az erről írottakra. Párttagsága (1979) meglehetősen ellentétben állt nézeteivel – mondja Romsics –, de három tényező miatt mégis a jelentkezés mellett döntött (évekkel korábban). Két tisztán pragmatikus okra hivatkozik, míg a harmadik politikai álláspont, így nem illesz-

kedik az érvelés logikájába. Jelentkezésekor a legfontosabbnak a tudományos pályája szempontjából elérhető előnyt látta, a tervezett aspirantúra elnyerését. A másik érv, reménye, hogy a politikai rendőrség iránta mutatott érdeklődését ezzel elháríthatja. A harmadik ok, amely a Történettudományi Intézetbe kerülésekor a legfontosabbá lépett elő, hogy úgy látta, a szovjet blokkhoz tartozás aligha változik, a mozgásteret Kádár jól használja ki, amit nem utolsósorban falun élő családjának javuló életkörülményei bizonyítottak. Mindehhez hozzáteszi, a számára irányadó történészek (többségük intézeti kolléga), valamennyien párttagok voltak – azt azonban nem említi, hogy más korban váltak azzá. Az utolsó, ráadás-tételt tapasztalatai alapján aztán felülírja, amikor azt mondja, az Intézet párton belüli politika irányzataihoz, de egyáltalán, párttagságtól függetlenül, a csoportok egyikéhez sem kívánt tartozni, kényesen vigyázott szellemi függetlenségére, ami azzal járt, hogy éveken át a senki földjén bolyongott.

Prózát ülvé

A költő és az író helyzete alighanem a szakács–cukrász viszonyra hasonlít. A szakács ugyanis tud sütni, de a cukrász nem tud főzni. Vagyis prózát írni elvileg a költő is tud, míg a prózaíró nem feltétlenül tud verselni. Ha csupán külformai jegyek felől nézzük a dolgot, arra, hogy egy író mennyire jöhet bele a versbe, mármint a versformában való fogalmazásba, Závada Pál *Apfelbaumja* a legutóbbi példa. (Azt pedig, hogy mennyire tud még jobban belejönni, bizonyára a könyvnek a hírek szerint éppen készülő új kiadása fogja megmutatni.)

Persze mi az, hogy próza, mi az, hogy vers? A kérdés költőinek hangzik, vagy rosszabb esetben semmire sem kötelező – e sorok írójának a Tamás Gáspár Miklós által más összefüggésben az „ó-hát-mittudoméntrallala” futammal szemléltetett modorára jellemző – olcsó szellemeskedésnek. Pedig komoly írók és komoly költők is komolyan vették a problémát. „Próza az, amit kinyomtatnak” – írta például Ottlik. „Vers az, amit mondani kell” – ezt meg Kányádi fogalmazta meg, hozzátéve, hogy a definíció tulajdonképpen idézet, és egy iskolás gyerektől származik. Eszerint a válasz attól függ, milyen közvetítő közegen át jut el hozzánk a legautentikusabban a mű, vagyis ez a szemlélet voltaképpen mediális. Emellett van a kérdésnek a befogadó szempontjából talán testpoétikainak nevezhető megközelítése is: épp Tóth Krisztina egyik tárcanovellájából, sőt annak mindjárt

a címéből tudjuk, hogy egyes kompetenciaszinteken a különbség már a befogadó fizikai testhelyzetében is megjelenik – *Verset állva*. Mármint „...kell olvasni”. Prózát nyilván még a nevezetes iskolaigazgató szerint is lehet ülvé.

A költő Tóth Krisztina első novelláskötete, a *Vonalkód* nagy meglepetést okozott: nini, egy költő, aki tud prózát írni! A *Nyugat* első nemzedékének idején ez még teljesen természetes volt: Ady előbb volt kora legjobb publicistája, mint jó költő, de Füst Milán, Kaffka Margit, Karinthy, Kosztolányi és Szép Ernő életműve is csonka volna mind a próza-, mind a versesköteteik nélkül, a későbbi nemzedékek közül pedig e tekintetben elég Vas Istvánra vagy Ilyésre, majd Oraveczre, Kukorellyre, Garaczira és Borbély Szilárdra gondolni. Érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy a határok az utóbbi fél évszázadban elmosódhatnak: ha csakugyan nem kinyomtatva, hanem hallás után fogadjuk be őket, akkor Kálnoky Homálynok, Szaniszló vagy Oravecz *Halászóember*-versei prózának hatnak, miközben bizonyos olvasók emlékezetében Garaczi *Plasztik* című prózakötetének egyes darabjai, például a *Szmrtty*, versként élnek.

Tóth Krisztinának egyébként nem is az öt verseskötet után 2006-ban megjelent *Vonalkód* az első prózakötete, hanem a két évvel korábban kiadott és ma már beszerezhetetlen *Fény, viszony*, amelynek szövegei Csontos Szabó Sándor képeinek ih-

letésére íródtak. Ennek a fényképekkel asszociatív viszonyban álló kisprózasorozatnak van ugyan egy pointilistán epikus íve, de a szövegek stílusára, képalkotására mégis a költőiség képzetei a jellemzők: „Sűrű árnyékok ömlenek végig az úttest zaccán”, „a kerítést tartó oszlopok mintha hegedűszárat formáznának: feszülnek rajtuk a szögesdrót húrjai, mögöttük pedig az ég zengése”. Ezekben az idézetekben is megfigyelhető az a vonás, amely Tóth Krisztina verses és prózai műveiben egyaránt jellegadó mértékben mutatkozik meg: a látvány rendkívül pontos, érzékletes, akár rögtön ismerősnek érezhető, az olvasót mégis valami új perspektívával meglepő leírása. A látás és a leírás ebben a világban valami sajátos kölcsönhatásban vannak egymással: nemcsak a látvány tud szavakká alakulni, hanem az első jelentésüktől függetlenül olyan szavak is sajátos költői képek kibontakozásának lesznek kiváltó ingerei, mint a „küllőgyöngy”, a „világadapter”, a „pillanatragasztó” vagy akár a cégbírósági adatok szerint 1998-ban alapított, de tavaly kényszertörlési eljárás alá vont Síró Ponyva Bt. neve.

Legújabb kötetének, *A majom szeme* című regénynek a könyvheti megjelenése idején Tóth Krisztinának már nemcsak kilenc önálló, illetve részben vagy egészében válogatott verseskönyve volt, hanem maga mögött tudhatott hét prózakötetet is, köztük mindjárt a hagyományos novellákkal debütáló *Vonalkódot*. Ebből rögtön kiderült, hogy a költő prózaíróként is tud hangulatokat és figurákat teremteni, történetben gondolkodni: a szakítás utáni gyász feldolgozását nagyon érzékletesen

bemutató *Hideg padló* című darab például az egyik kedvenc novellám, és nem csupán Tóth Krisztina életművéből, hanem általában.

Eredetileg a kötetként 2011-ben kiadott *Pixel* legelső, a sajtóban 2009-ben megjelent fejezetei is alighanem önálló novelláknak íródtak, amelyeket aztán némi utólagos retusálás révén motívikus összefüggések szerveztek bele a később tudatosan fűzéresen írt darabokba, és lett a novellákból pixeles, puzzle-szerű sorozat vagy erősen kihagyásos regény. A prózai életmű később tárcákkal is bővült. Ezek valahogy kevésbé egyenletesek, az állatok iránti vonzalom megjelenítése olykor a giccs-határt is átlépi, míg az emberek esetében máskor elég némi túlsúly vagy az átlagnál erősebb hajlam a verejtékezésre, hogy az elbeszélő egy-egy undok figurát testi jegyekkel is ellenszenvenné tegyen: az a benyomásom, hogy egy kövér, izzadó vagy kopaszodó szereplő Tóth Krisztina könyveiben nem sok megértésre számíthat. Persze az ő életművében a tárca – egyébként széles körben olykor a sorozatgyártás igénytelenségével művelt – műfajának is megvannak a bravúros darabjai: ilyen például a mindeddig csak a *Nők Lapjában* megjelent, de szerencsére a szerző Facebook-oldalán is olvasható *Szerzetesek*, amely a Jelen kávézó nevében és egy félreolvasásban (szerzetesek/szemeteszsák) találja meg az epikus potenciált, és amelyet szerintem műfajának – ismét: történeti távlatban is – a legemlékezetesebb darabjai közé tartozik.

A majom szeme még csak nem is első regénye a szerzőnek, akinek pályáján az új kötetet ebbéli minőségében megelőzi az *Akvárium*.

A 2013-ban megjelent könyv valamivel rövidebb, mint az új, mégis hosszabbnak éreztem: bonyolultabb a cselekménye, több a szereplője, részletesebb a környezetrajza, az ötvenes évektől – utalásokban még korábbi időktől – a Kádár-korszak végéig tartó regényideje hosszabb. A *majom szemének* ehhez képest már-már kamaradarab-jellege van, aminek talán az is oka, hogy a környezet ábrázolására, amely elvontabb, sejtetőbb, sokkal kevésbé jellemző a költői mikrorealizmus, és a szereplők közötti konfliktusok is – bár nyilvánvalóan megvannak a múltbeli gyökereik – a jelenben játszódnak.

Illetve kit tudja, mikor, sőt, hol. A könyvvel kapcsolatban emlékezetem szerint maga a szerző használta a disztópia szót, de úgy érzem, a regény abból a szempontból mégsem tekinthető klasszikus disztópiának, hogy elsősorban nem keserű társadalomkritikai parabola. Inkább arról van szó, hogy nem derül ki, pontosan hol és mikor játszódik a cselekmény. A nevek és a nyelv kevésbé, a társadalmi, illetve földrajzi valóság jócskán el van mozdítva a jelenlegi magyar valóságtól: a szerző itt-ott mintha kimondottan bújócskát játszana a szereplőkkel és az olvasókkal. A helyszínek nem azonosíthatók Budapest térképén, de fontos, hogy a cselekmény helyszínét képező városban van egy Gizella és egy Hermina nevű utca, és a magyar nevet viselő szereplők (például Tünde, Zsuzsa) magyarul beszélnek: az „osztálytársak” szó végén k betű van, valaki a „szájba rágás” kifejezés eredetén töpreng, és a cselekmény egy pontján magyar szójáték is elhangzik (ami nem új, az „újatlan”). Kíváncsi vagyok, hogy a remélhetőleg kül-

földön, fordításokban is megjelenő könyv kritikusai hogyan viszonyulnak majd ezekhez a mozzanatokhoz.

A miliő egészen más, mint ami a mai Magyarországra jellemző, bár bizonyos társadalmi és politikai tendenciákat képzeletben meghosszabbítva a borzalmas ország egyes vonásai sajnos nem minden részletükben tűnnek teljesen irreálisnak. A *majom szeme* világában például gondok vannak a fűtéssel és az áramellátással. De ez a legkevesebb. A társadalom súlyos polgárháborún van túl, amelyet az Egységnek, illetve EÖK-nek nevezett rendszer létrejötte zárt le. A rövidítés csak a könyv vége felé van ugyan feloldva – Egységes Össznmzeti Kormányosság –, az első és a harmadik szót már korábban is ki lehet találni, mert a rendszer Egység néven is szerepel, az állam élén pedig kormányzó áll. A társadalom végzetesen szétszakadt, a szegények szegregátumokban élnek, bár nem lehet teljesen elszigetelni őket az őrzött negyedekben lakó és kijelölt boltokban vásárló, állami autókkal járó uralkodó osztálytól. A sugárutakat leszakadt portálok, hámló propagandaplakátok szegélyezik, a járdákon olajshordókban égetik az autógumit, fosztogatók portyáznak, virágzik a cserekereskedelem. A független lapokat betiltották, az egyetemi szobákat bekamerázták, a gyűlölködő kommenteket a közösségi médiában külön alkalmazottak serege írja, az iskolákban bevezették a „Hazafi leszek” nevű tantárgyat, újra van halálbüntetés, a családfakutatást és a DNS-vizsgálatokat állami monopóliummá tették, a határokat lezárták, és olyan bornírt szlogenek járnak, mint például ez: „A küzdelem a jövő jövője!”

Egy darabig az volt az érzésem, mintha két könyv lenne egymása írva: az egyik a társadalom állapotról szól, a másik pedig a szereplők ettől éppen nem teljesen független, de minden lényegesen ponton nem is ezáltal meghatározott magánéletéről, hogy a végén aztán – némileg váratlanul, bár nem előkészítetlenül – három-négy szereplő sorsában a magánélet és a társadalmi történések végzetesen összekapcsolódnak.

A könyv negyvenhárom, átlagosan nyolcoldalas fejezete nem kezdődik új oldalakon, hanem két üresen hagyott sor után, folytatólag következnek egymásra. Az élükön vastag betűs címek állnak, amelyek, mint idővel kiderül, más fejezetekből származó idézetek, az „esőtől nedves úttest”-től a „szinte félszegen várakozott”-ig.

Kevés regény kezdődött olyan jól az utóbbi időben, mint *A majom szeme* az első, sőt második fejezetével. Az egyik fő cselekményszálba rögtön a kellős közepén kapcsolódunk be, amelynek helyszíne ráadásul a metró, amely Tóth Krisztina több emlékezetes versének és novellájának is helyszíne. A felütése éppoly váratlan, mint a befejezése, a feszültséget pedig még a következő rész első mondatai is képesek fokozni, egyben magyarázatul szolgálva az első fejezet egyes szám első személyű elbeszélőjére.

A könyv főszereplői sajátos háromszögbe rendeződnek: van egy pszichiáterünk és egy páciense – a pszichiáternek felsége és gyerekei, a nőnek férje –, illetve van egy fiatalember is, aki egy titokzatos szálon kötődik a nőhöz. Később szövevényesebbek lesznek a viszonyok. A többi szereplő kivétel nélkül a három fő

figurához kapcsolódik, illetve vannak fontos mellékszereplők is, mint például a fiú barátnője, a nő édesapja és nővére, valamint a pszichiáter édesanyja. (Egy helyütt az olvasható, hogy a pszichiáter harmincöt éve, még kezdő orvos korából ismer valakit – de ehhez mintha nem lenne elég öregnek ábrázolva a karakter.)

A regény a figurák magánéletének eseményei mentén bontakozik ki, és sokáig úgy tűnik, hogy a pszichiáter alakja ágyazódik be a legjobban a regény disztópikus társadalmi dimenzióiba, amelyek egy atomerőműben bekövetkezett baleset következményeinek elhárítására tett szervezett erőfeszítéssel a könyv végén lesznek igazán hangsúlyosak, és több másik szereplő sorsát is érintik. A regény befejezésének előkészítése már jó előre elkezdődik – persze csak a vége felé derül ki, hogy mire is megy ki a játék –, valamelyest mégis úgy érzem, hogy a két vetület, a magánélet és a társadalmi háttér nincs egymással szükségszerű kapcsolatban. Bár talán épp ez az elnyomó társadalom egyik lényegi vonása, hogy ott is kifejti a hatását, ahol ezt nem várnánk, és a regény címébe emelt, fejtájtűtetésen átesett majom pillantása is mintha ezt a végsőkéig elcsigázott, kifosztott tanácstalanságot jelenítené meg.

Anélkül, hogy túlságosan sokat árulnék el az izgalmas cselekmény kudarccokkal, csalódásokkal és halálesetekkel szegélyezett menetéből, annyit talán elmondhatok, hogy boldogtalan kapcsolatok sora bontakozik ki a kötet lapjain, amelyek érdekesen, helyenként egy krimi izgalmát mutatva függenek össze egymással. Csupán néhány olyan fejezet van, amely nem járul hozzá

a cselekményvezetéshez vagy a jellemábrázoláshoz, mint amilyen a motorházba fialó macskáról vagy a fotelágy összeszereléséről szóló rész. Az utóbbit a szerkesztő helyében alighanem egyenesen elhagyni javasoltam volna, már csak a látványos befejezése miatt is: az oldalára fordított, végül minden erőlködés és felfang ellenére összeszereletlenül maradó fotelágy, a tetejére rakott kör alakú dohányzóasztallal és a fentről két oldalt lelógó rugóival olyan, „mint egy szomorú, tekintélyét veszített, sértett rabbi, akitől senki sem kér tanácsot”. A fejezetet lezáró kép, ahogy egy látványban hirtelen megpillantunk valami mást, egyike Tóth Kriszta bravúros megoldásainak, de a maga helyén valahogy nem szervül: mintha az író túlságosan ragaszkodott volna egy kitűnő ötlethez, amelynek azonban azon a helyen nincs strukturális szerepe, inkább csak pazar, de funkciótlan díszítésnek hat. Éppen ilyen az is, amikor az elbeszélő egy nehezen kezelhető, félig-meddig összekötözött műfenyőt ugyanazon az oldalon előbb egy táncos részeg partneréhez, majd egy gézpólyából kibontakozó, foszladozó múmiához, végül egy falnak döntött csontvázhhoz hasonlít. Egyik hasonlat jobb, mint a másik, de az olvasó esetleg úgy érezheti, mintha az író a történetben való előrehaladás közben a maga és olvasói szórakoztatására bemutatna néhány könnyed, akrobatikus tánclépést is.

Ez annál is érdekesebb, mert Tóth Krisztina ebben a regényében a megszokottnál sokkal szikárabb stílusú, helyenként már-már cinizmusra hajló narrátort teremtett. Amikor néhány hónap után másodszor is elolvastam a könyvet, nem emlékez-

tem rögtön, mit jelentett az a H betű, amit itt-ott a margóra írtam. „A magánrendelők tele vannak negyven körüli, kétségbeesett nőekkel, akik most eszmélnék rá életük fullasztó céltalanságára.” „Petrának soha semmilyen pillanat nem volt megfelelő, de hát az ember nem dönthet szabadon róla, hogy mikor hal meg az anyja.” Egy épp pelenkázásra váró, „határozottan csúnya, puffedt gyerek”-ről: „A bőre taszítóan sápadt, mintha műanyagból öntötték volna. Csak a szaga árulta el, hogy igazi.” Ezeknek a mondatoknak az olvastán aztán rájöttem, hogy sprőd hangütésük nekem a mostanában már a Nobel-díj közvetlen közelében emlegetett Houellebecq hangját idézi.

Tóth Krisztina elbeszélőitől érzésem szerint eddig idegen volt az efféle illúziótlan cinizmus: prózáinak hangját egy sajátos, váratlan összefüggések felismerésére mindig kész, költőileg sűrítő, figyelmes okosság határozta meg. Az új regény mintha eszköztelenebb lenne, aminek apró, de fontos jele a gondolatjelek elhagyása is. Az *Akvárium*ban a megszólalások gyakran ilyen formájúak: „– Nem kell az ördögöt a falra festeni – válaszolta Gabi bácsi a rémült fiúnak.” Ezzel szemben *A majom szemében* inkább olyanok a párbeszéddek, mint az a két sor, amellyel az ötödik fejezet kezdődik: „Miért kerested Vilmost? // Meghalt az anyám.” Úgy érzem, Tóth Krisztinában, aki már eddig is jó néhány fontos és érdekes prózai művet írt, *A majom szemével* emancipálódott végleg a költőtől a prózaíró.

Az evolúció csele

Az élő szervezetek evolúciós kalandtúrájának eddig ismert végső állomására érkező ember elvesztette a korábbi állomásokon maradt lények genetikailag adott biztonságát, de cserébe páratlan szabadságot nyert. Teste átalakult, két végtagja mozgásra, másik két végtagja manipulációra tette képessé, agyának térfogata megnőtt, s ami a legfontosabb, nyelvre tett szert, hangképző szervei átalakulván beszélni kezdett, ami nélkül sosem jött volna létre az emberi faj túlélését biztosító egyedek közötti kooperáció. A felsorolt jól ismert evolúciós vívmányok árnyékában kevéssé figyelünk az emberré válás egy másik sorsfordító körülményére, melynek előzményei már az emberhez közel álló bonobó majmok életében is megjelennek. A bonobók és az emberek szexuális élete mentes a korlátozásoktól, mindenki mindenkivel mindenütt mindenkor átélheti testében a szexuális aktus által kiváltott, semmihez nem hasonlítható jó érzést, melyet ha egyszer megtapasztalt, megismétlésére újra meg újra kényszer hajtja, míg csak él.

A bonobók és az emberek közötti analógia azonban felszínes, mert a bonobók az emberekkel szemben mindig ugyanazt ugyanúgy csinálják, ugyanott. Az emberek szexuális életének zajlása ott kezdődik, ahol a bonobó majmoké végződik. A bonobók szexuális szabadossága az evolúciótól való, mely nem engedi meg a gének által meghatározott viselkedésektől való eltérést. Az evolúció kicselezte az embert, amikor megszabadította testét a szexuális viselkedést kímélet-

lenül meghatározó biológiai korlátoktól, de a szabadulás ára az volt, hogy a szexualitásban rejlő iszonyatos hajtóerőt a személynek magának kellett korlátoznia. Az emberek szexuális életét a maguk által teremtett kulturális szabályok korlátozzák, megszabva, hogy a lehetséges szexuális aktusok végtelenhez közeli kombinációi közül mi az a kevés lehetőség, ami megengedett. A szabályokat az egyének minden korban és minden kultúrában áthághatták, de a szabálysértésért, ha kiderült, minden esetben súlyos árat kellett fizetniük.

Hosszú időn át úgy tűnt, hogy a nemi viselkedés nemek közötti különbségének természetes oka van, hiszen közismert tapasztalati tény, hogy a férfiak esetében a nemi öröm a kamaszkori első bekövetkezés után kényszeresen úzi-hajtja a férfinembe születetteket az ismétlésre, ha akarják, ha nem. A nők nemi öröme ugyan nem kisebb, mint a férfiaké, de az örömszerzés képessége számukra csak lehetőség, melynek megvalósulásához sok körülmény együttállása szükséges. Ráadásul a nemi viselkedés szabályai minden kultúrában jellegzetesen különböznek nemek szerint. Mások a férfiakra és mások a nőkre érvényes szabályok. A nyugati kultúrában a férfiak előnybe kerültek a nőkkel szemben, akikre hárult a férfiak örömszerzésének kötelem, majd a nemi aktusok tartós, ismétlődő következményeként a szülés és a gyermeknevelés gondja. A nőkben rejlő szexuális hajtóerőket férfi írók félrevezető írásaiból ismerjük, melyek a

szexualitás tobzódását a női testben lázadásként jelenítik meg, melynek törvényszerű következménye a bukkás, mint azt Anna Karenina, Effi Briest, Bovaryné és annyi más sors-társuk történeteiben látjuk. A férfiakat a nők hátrányára megkülönböztető nemi szereposztás azonban korunkban már megváltozott. Don Giovanni, Szindbád és társaik a mai világban idegenül téblábolnak a nők körül, akik már nem is értik a jelzéseket, melyek egykor valósággal megbolondították Donna Annát vagy Majmunkát.

A 21. században a nyugati féltekén eljött a nők ideje. Nemcsak a gazdaságban és a politikában, hanem az ágyban is radikálisan megváltoztak a nemek közötti viszonyok. Az átalakulások következménye a női szexualitás hagyományos férfiszerepből nézve észrevehetően magára találása. Megfordult a kocka. A nő már nem hajlandó arra, hogy a férfiak örömszerzésének eszköze legyen, hanem ő lesz az, aki a maga szabta módon a férfi testét használja a teljes, többszörös kielégülésig, újra meg újra.

E lap ez év márciusi számában számoltam be Marie Schrader filmjéről, amelyben egy nő egy férfi robotba lesz szerelmes, melynek gép lévén nincs más választása, mint hogy maga is vizsontszeressen. Most egy olyan filmről írok, mely jóval mélyebben és bátrabban tekint be az újjászületett női szexualitás feneketlen kútjába. Sophie Hyde rendező Katy Brand forgatókönyve alapján forgatott filmet, melynek abszolút főszereplője Emma Thompson. A három nő együttműködése semmihez nem hasonlítható, elképesztő erejű filmet eredményezett, a hagyományos nemi szereposztás által megnyomorított női lélek férfi-

ak számára beláthatatlan mélységeit nyitja meg, szórakoztató formában, de halálosan komolyan megmutatva egyben a lehetséges kiutak egyikét.

Emma Thompson középkorú, özvegyen maradt, a szexuális örömet csak hírből ismerő nőt alakít, aki egy szexmunkás segítségével szeretné bepótolni, amit férje unalmas, a szexuális aktust halála órájáig negyven éven át úzött tornagyakorlatai alatt elveszített. Thompson négy leckét vesz a szexuális szolgáltatásokra szakosodott ügynökség által küldött rendkívül vonzó, szimpatikus fiatalembertől, akinek szerepét Daryl McCormack játssza. A két szereplő álnevet használ, a nő Nancy, a fiú Leo. A filmidő múlásával Thompsonnak elhisszük, hogy ő tényleg Nancy, akikről a lekek hatására leolvad az örömtelen élete során ráfagyott jégpáncél. A lekek során a testéből csiholt, korábban meg nem tapasztalt primer örömek hatására gyűrött arca kisimul, mosolytalan szája mosolyra nyílik, fakón hunyorgó szemei ragyogni kezdenek, testtartása kiegyenesedik, mozdulatai felszabadulnak. Thompsonban mint színészen nincs szemérem, bátran megmutatja idős teste esendő meztelenségét, szabadon hagyott lógó melleit, a frissen felfedezett testi öröm fészkében matató ujjait.

Méltó partnere a Leót játszó színes bőrű Daryl McCormick, akinek sármja, csodálatosan kigyúrt teste és bevetésre mindig kész merev nemi szerve munkaeszköz, mellyel változó ügyfelei megelégedését keresve dolgozik. Sophie Hyde és Katy Brand azonban gondoskodnak arról, hogy a filmben több történjen annál, hogy Nancyt Leo bevezesse az orgazmus elérésének titkaiba. Bár a film fókuszában Nancy szexualitásának

megszületése áll, a rendező és a forgatókönyvíró tudatában volt annak, hogy a történet csak akkor lesz igazán érdekes, ha a néző valamit, ha nem is mindent, megtud Leóról is, aki bár büszke a munkájára, anyjának és testvérének csak annyit mond, hogy olajfúróként dolgozik. Később derül ki, hogy Leónak se az anyja, se a testvére nincs jelen az életében, a fiú magányos, szeretetlen és szeretet-éhes. A film alkotói jó érzékkel ezen a ponton megállították a történetet, mely óhatatlanul giccsbe fordult volna, ha Nancy és Leo áttörték volna a különös helyzetük által teremtett falat. Elválnak útjaik, Leót várják a megrendelők, Nancy meg rátalálva testére, végre élni kezdhet.

Freud nem szerette volna ezt a filmet, de volt egy kitagadott tanítványa, Wilhelm Reich, aki megbotránkozottatta a korabeli szexológusokat azt hirdelve, hogy a testben újra meg újra kirobbanó nemi élvezet, az orgazmus az emberi szabadság alapja. Reich szerint az orgazmus, mint ahogyan a filmben is láttuk, energiát szabadít fel, amely a teljes, stresszmentes, boldog élet fenntartó ereje. Ezt nevezte Reich orgasztikus

potenciának, melyet ha a kultúra nem enged csillapulni, akkor annak következménye a kollektív neurózis, a szorongás, az érzelmi ridegség, a gyűlölet, melynek céltáblái a zsidók, az idegenek, a kirekesztettek. Reich, mint az őt mélyen megértő, nemrég elhunyt kiváló szociálpszichológus, Erős Ferenc írja, „elsőnek vette a bátorságot ahhoz, hogy az eseteinek nagy részében olyannyira feltűnő szexuális mizéria társadalmi okait és következményeit szisztematikus módon körüljárja és feltérképezze”, egyesítve az egyéni elfojtásról szóló freudi pszichológiát és a társadalmi elnyomásról szóló marxista szociológiát.

Reich zseniális elmélete nem talált befogadásra. A nemzetiszocializmus elől menekülve sorsa a megbélyegzés, kirekesztés, stigmatizálás lett. Elméletébe beleőrülve, önjelölt próféta-ként 1959-ben egy pennsylvaniai börtönben halt meg. Sophie Hyde, Katy Brand és Emma Thompson filmjükkel csodálatos emlékművet állítottak neki.

Minden jót, Leo Grande. Angol vígjáték, 2022, 97 perc. Rendező: **Sophie Hyde**, forgatókönyvíró: **Katy Brand**, szereplők: **Emma Thompson, Daryl McCormack**.

111

Csengery Kristóf

Hangzó összkiadás

Idén 140 éve született Kodály Zoltán. Az évfordulók értelmezése terén a szemlélet átalakulását figyelhetjük meg az elmúlt évtizedek magyar nyilvánosságában. Korábban más-képp gondolkodott közvélemény, intézményrendszer és politika. Száz,

százötven, kétszáz – ezek az izmos, tömör és valóban kerek számok voltak a jubileumok, és többnyire olyankor emlékeztünk meg egy-egy nagy alkotó vagy történelmi személy születésének vagy halálának évfordulójáról, ha egy effajta mérföldkő-

höz érkezett a múlt idő. Mostanában azonban elharapóztak a legkülönbébb ünnepek. Az még hagyján, hogy a kultúra megünnepli egy-egy művész világra jöttének vagy távozásának 125. évfordulóját, de volt már olyan alkalom is, hogy szemrebbenés nélkül tisztelegtek egy-egy 120. vagy 130. évforduló előtt. A kultúra átalakulása ez, amelyet kevesebb tapintattal devalválódásnak is nevezhetnénk. Olyan ez, mint a *hagyomány* szóval való dobálózás. Manapság ha valamilyen kezdeményezés mögött van már öt-hat év, máris hagyományról beszélnek az újságírók. Egy hajdani professzor azonban negyvenöt éve azt mondta: kedves kollégák, kérem, száz évnél fiatalabb praxisra ne használják a *hagyomány* szót.

De ki kifogásolná, hogy Kodályt ünnepeljük? Más kérdés, hogy a *hagyományos* kultúraszemléletnek éppen ő volt az egyik legszíkárabb öre. Mégis inkább örülünk annak, hogy a Magyar Rádió Énekkara megünnepli a zeneszerző születésének 140. évfordulóját, mégpedig azzal, hogy egyetlen évadon belül hangversenyen szólaltatja meg Kodály *valamennyi* kórusművét. Ilyen vállalkozásra, úgy hírlík, mindedig soha nem volt példa. Pad Zoltán karigazgató vezényletével az első koncert szeptember 9-én zajlott le a budapesti Mária utcában, a Jézus Szíve jezsuita templomban. A helyszínhez híven olyan művek szólaltak meg (Horváth Márton Levente orgonaművész, valamint szólistaként a kórus néhány tagja: Göndöcs Petra, Tillai Csilla, Zámbo Szilvia, Thurnay Viola, Ress Tamás és Rezsnyák Róbert közreműködésével), amelyek illenek ebbe a környezetbe: az oltá-

riszentséget dicsőítő (Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított) szövegre írt *Pange lingua*, a Horatius sorainak ihletéséről tanúskodó, 18. század végi magyar diákdal dallamát felhasználó *Horatii carmen*, a régi magyar diákköszöntők hagyományát felelevenítő *Cohors generosa*, a 18. századi francia misekönyvből fennmaradt gregorián dallamot magába olvasztó *Adventi ének*, a *Veni, veni Emmanuel*, a zeneszerző elhunyt felesége, Sándor Emma emlékére komponált *I will go look for Death*, a kettős kórust foglalkoztató, korai *Miserere*, a mátrai nyaralás alatt megfogant *Missa brevis*, a még a *Misererénél* is zsengebb, eredeti alakjában mindössze tizenhat évesen kottapapírra vetett *Stabat Mater*, amelyet Kodály hatvan évvel később dolgozott át – befejezésül pedig a megindító *Sirató ének* és a nagyszabású *Laudes organi*.

A műveket hallgatva elgondolkodhattunk: hányféle rétege és inspirációforrása is van Kodály kórusművészetének? Azok a kompozíciók, amelyekkel most találkozunk, részben vallásos-liturgikus darabok, részben valamilyen értelemben a zenetörténeti múlt adósai: hol a gregorián, hol a reneszánsz vokálpolyfónia, hol a magyar zenetörténet kéziratok kottadokumentumai állnak a kompozíciók háttérében. De ezenkívül persze Kodály énekkari termésének még sok más ihletője is van. Mindenekelőtt persze a folklór, amely számos nagyszerű népdalfeldolgozás megszületését ösztönözte (*Túrót eszik a cigány*, *Mátrai képek*, *Esti dal*), de fontos árnyalat Kodály kórusművészetében a veretes bibliai dikció (*Jézus és a kufárok*), a 19. század magyar nemzeti pátoszának

visszhangja (*Liszt Ferenchez, A magyarokhoz*), a magyar népszokások, népi játékok énekkari megjelenítése (*Gergelyjárás, Lengyel László, Pünkösddőlő*) vagy a 20. század költészetének finoman érvényesülő hatása Adytól (*Fölszállott a páva, Akik mindig elkésnek*) Weöres Sándoron át (*Norvég leányok, Öregek*) Gazdag Erziig (*Balassi Bálint elfelejtett éneke, Űrgeöntés, Házasodik a vakond*) – hogy csak néhány példát ragadjunk ki, szinte taláalomra, a rendkívüli gazdagságú kodályi kórustermből.

Pad Zoltán vezényletével a Magyar Rádió Énekkara Kodály iránti sok évtizedes elkötelezettségéhez illő színvonalon és stílusértéssel szóltatta meg a zeneszerző műveit. Horváth Márton Levente több műben is szerepet kapó orgonajátékával átszínezve ezek az előadások Kodály múltidéző és vallásos hangjának sajátos keverékét nyújtották. Izgalmas hallani, ahogyan a zeneszerző műhelyében megszületik a semmi más-hoz nem hasonlítható stíluselegy, amelyben ott a gregorián dallamvilágának átszellemült tisztasága és lapidáris egyszerűsége, a reneszánsz vokálpolyfónia szerkesztésmódjának ellenpontos logikája, az elmúlt évszázadok magyar dallamainak historikus patinája, a modális harmóniak különös színvilága, a századelő francia zeneszerzőitől (leginkább persze Debussytól) tanult pasztelles-fátyolos disszonanciakezelés, amelynek eredményeként a koncert műsorának legkülönbözőbb műveiben, még a *Missa brevis*ben vagy a *Laudes organiban* is az érzékeny hallás számára páratlan gyönyörűséget kínáló hangközsúrlódások jönnek létre, máskor pedig olyan harmóniaváltásokra csodálkozhatunk rá, ame-

lyekben a szemérmesen mértéktartó modernség a jellegzetes kodályi borúval találkozik. A kórus régóta érzi és érti ezt a világot, otthonos benne, nem csoda tehát, ha Pad Zoltán vezényletével a koncerten egyszerre mutatta fel a kodályi kórustermből ezúttal kiválasztott fejezetének sokszínűségét, és a változatos forrásokból táplálkozó stíluskonglomerátum mindezek ellenére megnyilvánuló, lefegyverező egységét, amely mögött a titok nyitjaként a kivételes személyiség hitelesítő ereje rejlik. Ha egy zeneszerzőt (minden korban) a *saját hang* tesz naggyá, Kodályról elmondható, hogy kétségkívül rendelkezett a senki máséval össze nem téveszthető megszólalásmód különleges kincsével. Ebben: a saját hang kiváltságának birtoklásában nagyon is hasonlított az általa ridegen elutasított Stravinskyhoz.

Ha már Kodály, ha már évforduló, ha már összkiadás, ne hallgassuk el, milyen megváltozott közegben szólnak meg Kodály kórusművei a mai Magyarországon, a 2020-as években, s mennyire megnehezíti ez a művek ethoszának érvényesülését. Kodály számára megkerülhetetlen, központi kategória volt a magyarság, az ország történelme, a hányatott múlt, a nép és a nemzet, a magyarság szerepe Európában. Mindezek a kategóriák ma jelen vannak a tudományos és politikai diskurzusban – de ismeretlenek az átlagember életében és gondolkodásmódjában. A közvélemény számára maguk a kategóriák is anakronisztikussá váltak, és félig-meddig érvényüket veszítették. Magyar történelem? Az utca embere könnyen rábólint, ha azt hallja, hogy Kossuth az 1956-os forradalom hőse volt. Nép, nemzet:

létező kategóriák? Létező kategória az infláció, az Aldi, a kormányablak, ahol a jogsit megújítják, létező kategória a megdrágult strandbelépő és a pontatlanul közlekedő vonat, a sör és a foci. Ez itt a fogyasztói társadalom. Itt nincsenek többé úgynevezett „eszmék”. Kodályt viszont lehetetlen eszmék nélkül befogadni és megérteni. Nehéz ügy.

Azok a fogalmak, amelyek Kodály nem kevés pátosztól fűtött és hitteli teli művészetének gondolati közegét alkották, mára szertefoszlóban vannak, ha ugyan nem foszlottak már szét végérvényesen. A felsoroltakhoz hasonlóan a kodályi szemlélet része volt a nyelv jelentősége, a (kétségkívül bizonyos merev purizmust követő) nyelv művelői szellem és a tudatos nyelvhasználat. Ma a nyelv csökevényesedése, a szótörzökben kommunikáló sms-ek korát éljük. Kodály számára az *élő zene* is döntő fontosságú volt. Az, hogy az emberek ne „gépzenét” (rádiót, hanglemezt) hallgassanak, hanem valós időben és térben megszólaló muzsikát, ideális esetben olyat, amelyet maguk adnak elő. Ezért akart éneklő Magyarországot. Ma Magyarország nem énekel: YouTube-ot és Spotifyt hallgat számítógépen és mobilon, és az *X-faktort* meg a *Sztárban sztár* nézi.

Száznegyven éve született, ötvenöt éve halt meg, és halála óta a művei számára közeget adó valóság teljességgel átlépett korábbi önmagán. Rosszul gondolkodott? Rossz lóra tett? Mert kortársa, Bartók zenéje a Kodályéval ellentétben a mai, zak-

latott-tépett modern világgal kétségkívül százszorta több érintkezési pontot talál. A *Mandarin* „maibb” mű, mint a *Psalmus*. Nem: Kodály nem tévedett, hanem – mint méltatói, Szabolcsi és mások sokszor leírták – áldozatot vállalt: egész élete és tevékenysége többszörösen is az áldozatról szól. Azon túl, hogy pedagógusi és tudományos munkájával lényegében önként feszítette keresztre zeneszerzői énjét, tetejébe még a múltat is „bepótolta”, megírva a magyar zenetörténet néhány fontos, hiányzó részét, azokat a „megkésztet melódiákat”, amelyek zenéjének olyan hasonlíthatatlan színt, hangulatot, érzés- és gondolatvilágot adnak. „Közszolgálati zeneszerző” volt. Bartók nem. Ha valamikor, hát most valóban fontos, hogy legyenek olyan kezdeményezések, amelyek összekovácsolják fel kórusműveit. Mert a ma is élő és működő kórusközösség, ha lelkes is, és ha több ezer tagot számlál is, a társadalom egészében mégis zárvány, elkülönülő buborék, és mindennél fontosabb, hogy Kodály zenéjének leginkább emberközpontú része, a kórusrepertoár ezen a buborékon kívül, a nagyközönséggel kapcsolatot találva is újra és újra, hatást keltve szólaljon meg.

A Magyar Rádió Énekkarának hangversenye Kodály Zoltán műveiből, vezényelt **Pad Zoltán**. Jézus Szíve jezsuita templom, Budapest, szeptember 9.

Szívnek dobogni, meg nem repedni

Az író ír. Ennek köszönhetően jelentős szépirodalmi lenyomata van a magyar történelem sötét korszakának, 1944–45-nek. Emlékiratok, naplók őrizték meg az írók tapasztalatait ezekből az évekből. Márai Sándor naplójától és *Föld! Föld!...* című kötetétől kezdve Ottlik Géza *Prózáján* át Nagy Lajos és Illyés Gyula naplójáig sorolhatnánk az idevágó műveket. Ezeknél is meg-
 rázóbbak azonban ama magyar írók memoárjai ebből az időszakból, akiknek származásuk miatt kirekesztés, üldöztetés lett az osztályrészük. Mint például a bujkáló Fenyő Miksa, Vas István, Heltai Jenő vagy a gettóba szorított Szép Ernő, Zsolt Béla.

Meglehet, nem olvastam mindent e tárgyban, de az általam ismert írások közül Zsolt Béla *Kilenc koffer* című könyve hatott a legmegdöbentőbbnek. Talán azért is, mert Zsolt Béla meglepően tájékozottan és tisztán látva élte meg és írta le a történeteket, fekve a gettókorháznak kinevezett nagyváradi haszid zsinagógában a frigszekrény alatt, várva a nehezen érkező marhavagonokat, amelyekkel a váradi zsidókat koncentrációs táborba szállították. (Zsolt Béla megmenekült; barátai már korábban is trükköztek, segítették, szöktették, s még elérte a Kasztnervonatot.) Heltai Jenő naplójában egy idős, bölcs ember dokumentálja egyrészt a mindennapjait – a központi kérdéssel, hogy honnan szerezze meg a napi betevő szivart –, másrészt a külvilágot, il-

lúziótlanul. Szép Ernő *Emberszag* című regénye pedig attól is különleges, hogy elűt a szerző korábról ismert irányától. Az áradóban szép szavú, sóhajos-könnyes-mosolyos, impresszionisztikus Szép Ernő-stilusnak itt szinte nem is lehet nyomára akadni. (Kicsit azért igen. Amikor például csak egy kis szívet keres az emberek szívében. Vagy amikor pillangót emleget. „De jó nekik, pillangóknak, jegenyének, nyírfának, legelő tehénnek, nekik nem kell zsidónak lenni.”) Az *Emberszag* már-már szenttelen próza, amelyből ugyanakkor kiviláglik a szerző éleslátásán túl az alapvetően gyermeki lénye is. („Mindenki tudja rólam, hogy zsidó vagyok, csak én nem.”) Mintha egy szófogadó kisfiú látogatná a szomszédokat a csillagos házban, majd menetelne, ásna árkot figyelve és csodálkozva. Ezek olyan idők voltak, amikor a könnyű út és a helyes út távol esett egymástól. Naplóíróinknak nem sok választás jutott, de abban a tisztesség volt az iránytűjük.

Szép Ernő *Emberszag* című vékony kis regényét egyszer már felfedezték a színháziak. 2015-ben a Vádli Társulás mutatta be a Szkénében, Szikszai Rémusz rendezésében. Fodor Tamás, Tóth József és Kovács Krisztián hárman játszották Szép Ernőt, de a legemlékezetesebb szereplőnek Simkó Katalin bizonyult, aki hol konferansziéként, hol dívaként, hol áldozatként, hol keretlegényként vitte előre a cselekményt.

Az *Emberszag* legfrissebb változatával a Madách Színház állt elő. Maga a gondolat, a feldolgozás módja a Covid speciális utóhatásával függ össze. Két évvel ezelőtt ugyanis számos bezárt színházban felkészültek arra, hogy műhelyjelleggel dolgozzanak a társulatok, helyszíni publikum nélkül. Több helyütt korszerű stúdiókat rendeztek be, megteremtették a felvétel, illetve a közvetítés technikai lehetőségét. S evvel azóta is élnek, hogy a közönség visszatérhetett a színházak zsöllyéjébe. A Madách Színház még 2020-ban elindította a Madách SzínpadON programozatát, amelynek jegyében „film-szín-játékokat” kínál távnézőiknek. Ez a műfaj úgy ötvözi a színházat és a filmet, hogy leginkább talán a Magyar Televízió korábbi korszakai-ból ismert mives tévéjátékokra hasonlít. A Madách Színház és nézőiknek szempontjából fontos előnye a vállalkozásnak, hogy ezekbe a produkciókba olyan alkotók is becsatlakoznak, akik egyébként nem igen fordulnak meg a Teréz körüti zenés színházban.

Az első online bemutató Ady szerelmeit taglalta Nyáry Krisztián forgatókönyve alapján, Horgas Ádám rendezésében, Nagy Sándorral, Botos Évával, Kelemen Hannával és Kakasy Dórával. A másodikat, *A két egyetlen* címűt Fráter Zoltán írta s a színház igazgatója, Szirtes Tamás rendezte. A direktor a főszerepekre meghívta (úgy képelem: kéjjel) a Katona kiválóságait: Fekete Ernőt Karinthy Frigyesnek, Jordán Adélt pedig Böhm Arankának. Judik Etelt Fekete Réka Thália alakította. Ez a munka elnyerte a New York-i ONIROS Film Awards

egyik díját, ami bizonyára buzdítóan hatott a teátrumra. A legújabb darabot, az *Emberszagot* Ferencz Győző adaptálta, még hozzá oly módon, hogy Szép Ernő-verseket applikált az író monológ jellegű regényfolyamába. A rendező Harangi Mária Pálos Gyula operatőrrel, társrendezővel dolgozott össze, de egyenlő rangú alkotótársnak tekinthetjük Romvári Gergely díszlettervezőt és Lázár Zsigmond zeneszerzőt is. Együtt teremtettek világot a vásznonra a Gyabronka József alakította Szép Ernő köré.

Furcsa kaland volt színházba menni, leülni egy zsúfolt nézőtér szélére, előre meredni, és a színpadon nem élő színészeket látni, hanem filmvetítést. Különös, abszurd vegyülete volt ez a „nem itt, nem most”-nak és a közösségi együttlétnek. Körülményeit tekintve nem mozi, lényegét tekintve nem színházi este. Mindazonáltal tökéletesen kiemelte, fókuszba állította magát az alkotást, ezt az igen magas művészi színvonalon megvalósított film-szín-játékot.

A képi világ szürke, fekete, fehér és zárt. A helyszín azonosítatlan. Megkopott polgári lakásnak látszik, mázolásra érett ablakokkal, régi kilincsekkel. A homályos ablaküveget olykor eső mossa, máskor Duna-híd sejlik mögötte. Néha különös módon felfelé halad valami, mintha egy lift belsejében lennénk. Itt járkal, motoz, tesz-vesz Gyabronka József kócos Szép Ernőként. Csikos inget, kigombolt mellényt, szemüveget visel. Gyakran látjuk egészen közelről, ilyenkor ránk néz, hozzánk beszél, mintha a fülünkbe súgna valamit. De akkor is értjük, amikor csak int felénk a huncut csillogás-

ra hajlamos szürkés-kék szemével. Míg beszél – tárgyilagosan, önsajnálattól mentesen, sőt már-már önmagával szembeni kajánsággal –, egyúttal cipőt tisztít. Gombot varr fel az ingére, s közben megszúrja az ujját. A vércsepp épp abban a pillanatban bukkan elő, amikor az elhajtott zsidók a menetoszlop végéről először hallanak pisztolylövést. Hetvenéves, cukorbeteg ember volt az ott hátul, aki lemaradt. Aztán Gyabronka kivasalja a nadrágját, miután kivette a szekrényből a sötét öltönyt, amelynek zakóján sárga csillag virít. Ekkor úgy vélhetjük, hogy a gettóban vagyunk vele, és az egyidejű elbeszélését hallgatjuk. Nem emlékezést, nem ítéletet, hanem tárgyilagos leírást az eseményekről. Később Gyabronka József lefejt, levágja a ruháról a sárga csillagot, s ez óhatatlanul bizonyos megkönnyebbülést hoz: túléltek a borzalmakat.

De Szép Ernőnk valamire készül. A csap alatt arcot-fület mos. Lassú mozdulatokkal megfeni a borotvakést. Ecsettel vizezi és szappanozza az arcát, s szakszerűen megborotválkozik. Hallani a sercegést, ahogy húzza le a borostát. (Minden egyes tárgy odaillo, szép, régi.) A borotválkozótükre törött, a közepén kirajzolódó repedés megtöri, elrajzolja a képet. Időről időre leül az asztalhoz, régi fényképeket nézeget nagyítóval. Az egyikben mintha Dunai Tamás ágyazódna be egy családi fotóba. A másik Lázár Kati régies igazolványképe, Kertész Béláné svéd menlevelén. A harmadikon nem Kerekes Éva az az elegáns asszony?

Az archívnaak ható fekete-fehér kép- és szövegfolyamba ugyanis színes, mai betétek ékelődtek. Balla Eszter egy zebrán átsietve a *De szégyen élni* című verset mondja el. Tóth Ildikó a Duna-parti cipőknél a *Ne hiddet*. Dunai Tamás valahol egy budai utcán, kötött sapkában a *Sötét lesz a Duna háta* című költeményt szavalja lehengetlő svunggal. Kerekes Éva bundában egy szikla előtt, a *Homlokom lassan leáldozzal*. Fillár István a járda szélén nézi és kérdezi a gyalogosokat, a *Mondd* szavaival. Csupa egyes szám első személyű vers, csupa lírai alany. Mind Szép Ernők. (Köztük is a Legszebb Ernő Lázár Kati, aki a *Ha én ezt tudnámot* és az *Esőt* mondja.) Mi magunk is Szép Ernők vagyunk pillanatnyilag, nem kétséges.

Gyabronka József Szép Ernője végül megköti a nyakkendőjét, haját hátrasimítja. Bevillant egyszer-kétszer vaságyon hanyatt, felszegett fejjel, lehunyt szemmel. A hosszú, precíz, gondos készülődésével talán a ravatalra fekvést célozta. Az utolsó képen megáll egy nagy halom levetett ruha, cipő, elhagyott szerény javak közepén, és felnéz a kamerába, ránk. Ott van körülötte az egész. A világ, amire, mint írja, nem figyelt oda, leejtette, eltört. Ki tudja, összeforrhat-e még valaha.

Emberszag. A Madách Színház produkciója. Szereplők: Gyabronka József, Balla Eszter, Dunai Tamás, Fillár István, Kerekes Éva, László Zsolt, Lázár Kati, Tóth Ildikó. Dramaturg: Ferencz Győző. Zeneszerző: Lázár Zsigmond. Diszlettervező: Romvári Gergely. Jelmez: Kárpáti Enikő. Operatőr, vágó, társrendező: Pálos Gyula. Rendező: Harangi Mária.

Matisse ellenszélben

A cím magyarázatra szorul. Merthogy – személyes vélemény – a múlt század egyik legnagyobb avantgárd művészenek, a fauvizmusnak (a francia expresszionizmusnak) és az École de Paris-nak (az elegáns posztexpresszionizmusnak) régen várt főszereplője a Szépművészeti Múzeum idei vendégeként mégsem okozta azt a katartikus élményt, amelyet megérdemelne, és amelyet más körülmények között talán meg is kapott volna. Ellenszélben nehéz. Ez a beszámoló erről szól, és meg sem kísérli, hogy Henri Matisse géniuszát érdemben méltassa.

1. Rossz időben volt rossz helyen nálunk ez a mustra. Hieronymus Bosch méltán nagy sikerű tárlata *után* csak akkor lehetett volna a figyelmet feljebb srófolni a Hősök terén, ha az oly sokszor lenézett és mellékesnek tartott ürügy, a művek TÉMÁJA azt kiköveteli. Ha a világvége késő középkori – manapság kitüntetten aktuális – érzetét le tudta volna győzni a modernitás tegnapelőtti hangulata. Ha vér és arany, szex és misztika nem lenne eleve esélyesebb, mint a l'art pour l'art bármennyire is kifinomodott látványa. Aktok, ablakok, vázák, virágok, szépen kivágott mintázatok – ezeknek a Matisse-motívumoknak kellene versenyezni a száraz tónak nedves partján szaladgáló unhatatlanul vicces lábasfejűekkel és a lóháton önkielégítő, ártatlanul romlott, szereleméhes hordákkal. Azokkal a Bosch-víziókkal, amelyek szemfogók és érdekfeszítők, mert hát a tiszta festészet nyelvét még és már nem (mindig) érti a mai közönség. A

sznobok nem akarnak tudni erről, pedig népművelőktől kurátorokig sok keserű tapasztalatot oszthatnának meg a kiállításszervezők velünk, a „kinnfentesekkel”. Mesélhetnének, hogy a civilizációtól elzsibbadt szemeket mennyi trükkel, ravaszsággal, blikkfanggal kell(ene) rávezetni a „modern művészet” befogadására, annak az üzenetnek az élvezetére, amikor a festészet elérkezik a nem is absztrakt, de nem is mesélő kedvű TÉMÁTLANSÁG paradicsomi mezejére. A CSAK művészet érdekek nélküli világába.

2. A párizsi Pompidou, mint ennek az életmű-kiállításnak az egyedüli kölcsönzője, noha gazdagságában, minőségben, intelligenciájában a saját nemében páratlan gyűjtemény – bármennyire furcsa – a Matissemű hiteles bemutatására mégsem alkalmas és elégséges háttérintézmény. (Kerülendő a kiigazítást: saját múzeumunk korán szerzeményezett grafikai is szerepeltek a kiállításon.) Pláne, ha nincs itt az egyik fő mű büszkeségük, a *Dekoratív nőalak ornamentika előtt* (1927) a maga keleties extravaganciájával vagy a joggal elhíresült *Román blúz* (1940) a maga frivolán rajzos folklórparafrázisával. A távolmaradókért nem igazi kárpótlás a matisse-i életmű periferiális és itt túlreprezentált műfajai: a plasztikák és a vázlatok, a tervek és a művészkönyvek. Párizs Matisse esetében akkor is kevés, ha hozzácsapták volna Nizzát (és Vence-ot), New Yorkot (és Washington), de még a Philadelphiába költöztetett és párat-

lanul gazdag Barnes-gyűjtemény idecsábításával se lett volna a probléma igazán megoldva.

Ezek a csúcskollekciók ugyanis csak a glóbusz nyugati feléről hoznak hírt, pedig a Föld keleti felének is lett volna hozzátennivalója ahhoz, hogy érteni lehessen: ez a teljesítmény a világ-képzőművészet autonóm fejlődésének egyik utolérhetetlen minősége. Matisse az orosz gyűjtemények nélkül olyan, mint Botticelli Firenze nélkül. A szentpétervári Ermitázsban és a moszkvai Puskin Múzeumban tartózkodó – és mostanában nyilván bojkottal szankcionált – művekről lenne szó, pontosabban a századelőn élt két legendás műgyűjtőnek, Szergej Scsukinnak és Ivan Morozovnak a köztulajdonba „kommunizált” javairól. (Például az arabeszk motívumokból megszótt *Harmónia vörösben* és a *Csendélet két asztalterítőn* vásznanakról [1909], például a modernitás zászlóvivő kompozícióiról, a *Táncról* és a *Zenéről* [1910], de én speciálisan a moszkvai *Aranyhalaktól* [1911] számítom az új festészet eljövételét.) Az életmű kronológiájából kiderül, hogy miután a keresgélő Matisse-ből igazi Matisse lett (1904/5), majd miután kiérlelt fauvizmusához hozzátette mediterrán inspirációit (1905/6), miután az akkori „kultur-Európa”, sőt Amerika is megismerte munkásságát (1907/8), a nagy presztízs és vele együtt a „nagy pénz” – köszönhetően a túlfinomult orosz mágnáskasztanak – éppenséggel keletről jött. Volt pár év az első világháború kitöréséig, amikor a főszereplőnek előlépő avantgárd mester gyakorlatilag úgy dolgozott értő felvásárlóinak, mint hajdan a már szóba hozott Botticelli a Medicieknek. Festett és szállított,

festett és szállított. Nem mellesleg, ezért – is – válhatott olyan szabaddá, mint Cézanne az apai örökséggel a háta mögött, vagy mint Van Gogh, aki összeroppanó lelke által semmitől és senkitől nem zavartatta már magát.

3. Matisse 1906-tól a világ haladás-párti képzőművészetének vezéralakja lett. (Még nem Picasso vagy Kandinszkij áll az élen, és főként nem a többiek, a később felbukkanó izmus-sztárok.) Így ment ez 1914-ig, az első világháború kitöréséig. Tehát addig, ameddig az európai intelligencia ott gyűlt össze, ahol akart, ameddig sován határok nem szabdalták össze a földrész egységesülő kultúráját, ameddig útlevelek nélkül követhették a mestert kiállításól kiállításra. Ha kellett, Berlinbe vagy Nizzába, ha a pénz engedte, New Yorkba vagy Moszkvába. Seholy egy lövészárk vagy őrtorony. Ha ennek a külső szabadságnak a szó legjobb értelmében voltak haszonélvezői, akkor mi voltunk azok. Az „új idők új dalaira” fogékony Ady-követő magyar festők. Nemcsak hogy tud erről a vitathatatlan tényről a bírálható tárlat mellékleteként megjelent nagyszerű katalógus (szerkesztők: Aurélie Verdier és Fehér Dávid), de Gosztonyi Ferenc alapvető tanulmánya („Szemüveges professzor-forradalmár” – Matisse a magyar sajtóban 1910 körül) ki is mondja – Popper Leót megidézve –, hogy mit jelentett „nekünk, hunoknak” ez a párizsi rebellió. „A szalonművészet célja a szórakoztatás, és elalszunk tőle, Matisse-é a béke, és megvadulunk tőle.” Meg is történt ez a varázslat a naprakész, nagy reményű, szabadon gondolkodó fiatalokkal, mindenekelőtt Berény Róberttel és Czóbel Bélával, de hamarosan

követte őket a későbbi Nyolcak többi tagja is: Kernstok és Márffy, Orbán és Czigány. Mind megvadultak, hála a nagyszerű francia inspirátornak.

Volt egyszer, 2006-ban egy nagyszerű kiállítás *Magyar vadak* címmel a Nemzeti Galériában. Passuth Krisztina alkotta meg akkor azt a koncepciót, amely a századvég és a századelő közötti hiányzó láncszemmel ajándékozta meg művészettörténet-írásunkat. A hangos szakmai visszhangot kiváltó tárlat óta tudjuk, hogy ez a magyar „pre-modern csoport” mi mindent köszönhetett Dufynek, Marquet-nak, Derainnek, Vlamincknak, (a „kis” fuave-oknak), de főként, elsősorban és mindenekfelelt Matisse-nak. (Tizenhét vendégművel szerepelt akkor nálunk ő, ebből, igaz, csak egyetlen festménnyel, de a litográfiák is jelezték a különleges kötődést. A többiektől volt azért vagy másfél tucat mű.) Mi lett volna, ha visszaadjuk e nagyszerű randevút, és ezúttal a protagonista mellé behívjuk a magyar tanítványokat? Mi lett volna, ha követjük a múzeum idej évadának legfigyelemreméltóbb – Geskó Judit tudományos asszociációkra építő – monstre kiállításának (Cezanne-től Malevicsig) a technikáját, és most is idecitáljuk a távoli „tettetársakat”? Azokat a remek ifjakat, akik számára – Gelett Burgess akkori kortárs festő-költő szavaival – „a szín leírhatatlan... akik ilyen képeket festenek, minden disszonanciát meg fognak engedni maguknak. Elrabolták a naplementét és a szivárványt, négyszögekké és körökké aprították őket, és odahajították őket úgy nyersen és vérezve a vásznaikra.”

4. Mi lett volna a mostani kiállításon prezentált közegben a hajdani magyarokkal? Az abszurd szembesí-

tésből, féltől, nem sülné ki sok jó, és erről nem a mellőzött magyar tanítványok tehetnek, hanem sokkal inkább az aránytalanra sikeredett kiállítás. De azért játsszuk le a szembesítés képzelte jelenetét. Már az előtérbe érve is valószínű, hogy alig értenék saját egykori lelkesültségüket, szerelmüket, a karizmatikus vezér iránt a szabadiskolában érzett olthatatlan bizalmukat. Talán elfogadnák a késői kezdés gyötrelmes próbálkozásait, az *Olvadó nő* (1895) már-már régimódi szentimentalizmusát, az *Önarckép* (1900) félszeg pesszimizmusát és a *Pont Saint Michel* (1900) maszatolt pontokká málló, félig sejtetett távlatát, azután viszont meg kellene torpanniuk a nem mindig meggyőző – és persze félszáz évvel később kiöntött – bronzszobrok előtt. Amelyekből érdemük szerint túlságosan sok van a Szépművészetiben, képből viszont kevés. Tényleg érdekesek – gondolhatnák a képzeletbeli magyarok –, a felület Rodint is leghagyó rücskössége, az aktok szemérmetlen csavarodása meg a rángó, ideges körvonalak miatt. De hol van ez a szenvedély a tubusból kinyomott nyers színek vad vágójától, a „lapos festés” provokatív térfelfogásától és az izzó színeket lehatároló feketék brutális erejétől? Ha megbocsátók lennének, azt mondhatnák: mikor ló nincs, a szamar is jó, a nagy mesterek különben is „összes művet” alkotnak, azaz remeket és műtermi forgácsot egyaránt készítenek. Ha viszont ingerültek lennének, ki kellene mondaniuk: ez van, ezt kell szeretni, bőkezűbb is lehetett volna a világhíres múzeum.

Matisse Nagy Korszakával a magyarok tehát itt aligha találkoztak volna. Talán ha két emblematisz festmény, egy híres és egy nagyon

gyönyörű, kissé sápatagra sikerült *Fényűzés* (első változat [1907] a koppenhágai második sokkal elevenebb) és egy billenő statikájú, erotikusan hetyke és henye *Algíri nő* (1909) idéz valamennyit abból a szent tűzből, amelynél a művészetforradalmárok annak idején rendre megmelegedtek. Bár mintha látnám Berény Róbertet, aki megáll egy kicsi grafikánál, a kuporgó görcsös aktot ábrázoló *Kis világos fametszet* (1906) előtt, és azt morogja: „Igen, ilyenféle kis utcanőkből fogok majd egy egész sor képet festeni, őrzöngjenek csak a műcsarnokiak.” Így is történt szerencsére. (A katalógus Gosztonyi-tanulmánya egy-kettőt be is idéz ebből a sorozatból.)

5. Legyünk azért igazságosak. És nem csak azért, mert a kurátorok mindent megtettek, miközben csodát ők se tudtak csinálni. Ha ezt adták a franciák, hát akkor ebből kellett főzniük. De volt kettő + egy mű, ami miatt minden fanyalgás törlendő és minden fenntartás felejtendő.

Itt van az *Üvegajtó Collioure-ben* (1914). Ez a rejtélyes, hosszú művészettörténeti árnyékot vető, már-már a fekete monokromiájával kacérkodó festmény, amely Fehér Dávid találó jellemzése szerint „egy általános közérzet és léthelyzet metaforájaként is értelmezhető”. Magyar jelenünk anyagi és erkölcsi, pszichikai és borúlátó évadján találni se lehetne hangulatosabb festményt...

Azután itt van az *Ülő rózsaszínű akt* (1935/36). Ez a minimalizmust előre sejtő, aszketikus szikár színekkel derengő nőalak, a kedvenc modell, Delectorskaya kísértetével, akiről még azt sem árulja el az irodalom, hogy miféle érzelmek is fűzték munkaadójához. (Matisse-

ról nem szól a bulvár. Ő nem volt egy Picasso.) Csak az látszik – mint Marjolaine Beuzard írja –, hogy „a festmény felülete ezúttal is őrzi a művész kísérletezéseinek, a vonal többszörös visszatörlésének és egyszerűsítésének nyomait”. Magyar jelenünk szempontjából az a tanulság, hogy a belső rend és a külső káosz megfér egyetlen kompozícióban.

És végül a néző részesül valamennyire a plusz élményből is. Ha annyira nem is, mint nekem volt szerencsém másfél évtizeddel korábban és „élőben” találkozni a művel, valamint az élményről beszámolni a *Mozgó Világ* 2008/10-es számában, de azért a terem sor apszissá alakított végében papír-kivágatok, üveglakvázlatok és fotók révén mégiscsak fölsejlik a huszadik században oly ritkán és oly kivételes minőségben megvalósított Gesamtkunstwerk. A vence-i *Rózsafűzér-kápolna* (1948/51). Ez a spirituális emlékmű, amelybe belépve mindannyiunk válik, hogy ki keresztény (noha van benne Krisztus), ki mohamedán (noha arabeszkekkel teli a dekoráció), ki más vallású, mert úgy van megcsinálva, hogy istentelenül is lehessen benne fohászkodni. Annyian írták le és élték meg, hogy a modern kor létrehozta a művészet válságát. De csak a legnagyobbaknak adatott meg, hogy életük végén bizonyítsák: létre lehet hozni a válság művészetét is. Elsősorban e titkos recept megértése miatt érdemes itt és most Budapest Matisse-t nézni.

Henri Matisse. A gondolatok színe. Remekművek a párizsi Centre Pompidou-ból). Szépművészeti Múzeum, 2022. június 30. – október 16. Társkurátor **Fehér Dávid**, a katalógus szerkesztői: **Aurélie Verdier** és **Fehér Dávid**.

Katafalk a Panteonban

Akinek látását nem homályosította el magyarságának amúgy természetes tudata, tisztában lehet azzal, hogy honfoglaló eleink korántsem üres Kárpát-medencébe érkeztek. A Dunától nyugatra avarok, frankok, pannonok, szlávok, illetve ezek leszármazottai éltek. Árpád népe, amely kezdetben a gyéren lakott Felső-Tisza vidékén vert sátrat, a kalandozásokat követően végül a bennszülöttekkel keveredve alapított hazát. A tisztán látóknak a fentieket megerősítő igazolás, mindannyiunknak becses különlegesség az úgynevezett pátyi (horribile dictu: dunántúli) lelet. A két ezüst tarsolylemezt, amely az év elején került elő egy nagyberuházás ipari parkjának előkészítéskor végzett honfoglalás kori temető régészeti feltárásán, az elmúlt hónapokban kiállításon mutatták be a Magyar Nemzeti Múzeumban. Nyolc intézménnyel összefogva, a tizenkilencedik század dereka óta meglelt valamennyi (a negyvenből ránk maradt harminchat) hasonló darab társaságában, amelyek viszont mind a keleti régióból származnak. Mindennapi használati eszközöket, többek között tűzcsiholáshoz használatos vasat és kovakövet tartottak ezekben a bőrből vagy nemezéből készült, mindössze tenyérnyi méretű tasakokban, amelyeket a hadviselő férfiak jobb oldalon az övükre csatolva hordtak. Olykor fémllemezrel merevítették meg őket (anyaga általában ezüst, ritkábban réz vagy bronz, esetleg ón és vas volt), tulajdonosának a törzsi

társadalomban elfoglalt előkelő helyét jelölve.

Művészetkritikusként nem volna helyénvaló, ha többet mondanék az együttesről; a fentiekhez tényszerűen annyi kívánczodik még, hogy a lemezek díszítésmódja független egykori tulajdonosának státuszától. Azt sem árt hangsúlyozni, hogy a két pátyi darab közül az egyik különösképp figyelemre méltó. A tarsolylemez virágornamens ezüstvereteit ugyanis nem a nomád népek kézművességében honos színes kövekkel, hanem rózsabogár zöld kitinpáncéljával díszítették. (Sok száz évvel később majd Boulle mester használ teknőchéjat bútorainak berakásaihoz.) Az ötvösmunkák szakmai jelentőségének méltatását a továbbiakban meghagynám a korral foglalkozó régész- és történelemspecialistáknak. Bizonyára érdemben tudnának kapcsolódni a múzeum főigazgatójának, a magát főkurátorként jegyző L. Simon Lászlónak a megnyitót követően a *Mandiner* számára adott megállapításaihoz, miszerint „ez a magyarság szempontjából kiemelkedő értéket képviselő” kitinpáncélos darab „világszenzációnak számít”.

Azt viszont már a látottak alapján magam is biztosan állíthatom: eminens tálalásuk tökéletes összhangban van e magas minősítéssel. A rendezők jókora bokszot – külön bejárattal szinte önálló kuckót – építettek magas panelekből, belül pedig kétoldalt egy-egy asztali tárlósorban helyezték el a korábban feltárt da-

rabokat, spotlámpákkal egyenként megvilágítva őket. A helyiség középe – amolyan miniobeliszként – üvegezett vitrinben állították ki a nyilvánosság előtt még soha nem szerepelt két pátyi leletet. Az egész installáció fekete; a falak kívül és belül, az álmennyezettel egyetemben. Ennek az elegánsnak is mondható és a sírleletek világához ugyancsak igazodó katafalknak a monotóniáját decens körítés oldja. A legdíszesebb darabokról a hetvenes években készült rajzok sora a tárlók fölött, illetve a pátyi ornamensek fényes sziluettje a matt kárpitokon, mintha csak damasztból volnának. Nincs az építményben semmi különösebben zavaró, hacsak az nem, hogy hangsúlyos megjelenésével talán némiképp többet sejtet, mint amit a téma érdemel.

Csakhogy hogy ez a *black cube* – a festők fehér szobáinak pandanjaként – történetesen a legkevésbé sem helyénvaló a szóban forgó térben. A Magyar Nemzeti Múzeum ugyanis nem vagy nem csupán *egy* a sok hasonló magyarországi vagy vele egykorú külföldi intézmény között, hanem jelkép is egyben. Ahogy a korszak és abban az épület tervezőjének mindmáig legjelentősebb kutatója, Zádor Anna írta róla: „a nemzeti felemelkedés, a (fejlett világgal való) kulturális egyenrangúság” szimbóluma. Művészi megformálásában ugyancsak nem mindennapi minőség: a magyar klasszicista építészet talán legjelentősebb emléke, a stílus vezető hazai mesterének, Pollack Mihálynak a fő műve, amely „felépítésének ünnepélyes méltóságával, fejlett érzékre való arányainak jóleső nyugalomával, zárt tömbjével és finoman változatos

tagolásával kiemelkedik a kor európai építészetéből”. E csúcstermék talán legparádésabb enteriőrje pedig a római Pantheon ihletésében fogant első emeleti kis kerek terem. Olyan tudatosan átgondolt, összetett rendszerbe illeszkedik, amely „a magyar építészetben egyedülálló, s Európa építészetében is ritka”. Zádor Anna még fiatal kutatóként találta meg az építész húsz évvel idősebb féltestvérének hagyatékában azt az 1794-es tervrajzot, amely szerint már a pályakezdő alkotót foglalkoztatta az akkor még *tempietto* részeként felvázolt kupolás tér. Hogy aztán az életmű hangsúlyosan visszatérő elemeként – többek között – a Festetics-palota és a Ludovika kör alakú fogadócsarnokain át érkezzünk a múzeum virtuóz kialakítású helyiségébe. Ezt a nemzeti örökség szerves részét képező (belső)építészeti produkciót fenyegeti most a tarsolyelemek kiállításához készült szimpla installáció. Oly módon takarja körben a falakat és harap a félkupola palástjának kazettás mintázatába, hogy ellehetetleníti a vizuális kapcsolatot a szomszédos helyiségekkel, amelyek együttese így láthatatlanná és élvezhetetlenné válik.

Nem könnyű dolog műemlékeinkkel értő módon bánni. Ez az egyik legfőbb tanulsága annak a kiállításnak is, amelyet a szakma 150 éves jubileuma alkalmából rendeztek a Vigadóban. Ismerteti mind az építészeti örökség, mind védelmének fogalmát, bemutatja variánsait és utal az értelmezésükben időközben bekövetkezett legfontosabb változásokra. Tekintélyes múltjára visszatekintve részletesen dokumentálja azokat a fejleményeket, amelyek szervezeti-intézményi struktúrájára

ban, illetve a gyakorlásának hátterét megeremtő jogi környezetben történetek azóta, hogy 1872. április 7-én létrejött a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága. E másfél évszázad során nemritkán került méltatlan helyzetbe a regnáló hatalomnak pénzügyileg kiszolgáltatva; s ez alól az elmúlt évtized sem tekinthető kivételnek. Gondoljunk csak a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal átalakítására 2012-ben, majd azokra a szervezeti változásokra, amelyek az utód Forster Központ 2017-es megszűntével a tevékenység hosszú évtizedek során kialakult gyakorlatának zökkenőmentes folytatásán túl már-már a szakma létét is veszélybe sodorták. Művelőinek ezért bőven volna okuk panaszra, sőt szemrehányásra. Az ünnep alkalmából azonban a rendezvény békét hirdet: a tényekre szorítkozva célja mindenekelőtt a dokumentálás. Nem gyönyörködtetni kíván, a publikum minél alaposabb tájékoztatására vállalkozik. Ekként mutatja be tudományos módszereit és eszközeit, egyúttal a hajdani apparátus meghatározó szereplőinek és professzionális kutatóinak emléket állítva. Nem feledkezik meg a társadalom szélesebb körét mozgósító civilekről sem, amilyen a városvédő mozgalom vagy az Óvás Egyesület. Konzerválni vagy rekonstruálni – fogalmazódik meg az egyik legérzékenyebb probléma; régi és/vagy új társításának látványos vízióiból ugyancsak szemlész néhányat a tárlat. A szaporodó replikák ellenére sem feszíti túl a hűrt kérdéseivel; még a várak kapcsán is beéri az elvi rekonstrukciók felvontatásával, holott folyamatosan zajlanak az értelmetlen újraépítések. Számos ismert emlék – a viseg-

rádi Salamon-torony, a diósgyőri vár vagy a pannonhalmi bencés apátság – példáján éppenséggel szemléletesen illusztrálja, hogy az építészeti örökség gondozása több mint nehéz – sok szempont megfontolt mérlegelését kívánó – összehangolt tevékenység. Nem elég a történelmi felkészültség és az építészeti kreativitás. Némi jövőbe látó képesség sem árt hozzá, miként a kiállításon a pécsi székesegyház színes látványterve emlékeztet a patinás épület megpróbáltatásaira.

Vele visszatérünk Pollack Mihályhoz. Első sikeres munkái (többek között a Deák téri evangélikus templom és a Johann Amannal közös Sándor-palota) nyomán ugyanis 1805-ben a pécsi káptalan őt bízta meg a templom helyrehozatalával. A kifelé hajló főfalak miatt a feladat többé-kevésbé műszaki kihívást jelentett; a tervező azonban nem érte be a szerkezet megerősítésével. Így kapott erősen vitatható – az életműbe is csak nehezen illeszthető – neogótikus külsőt, amelyről szerencsére ma már csak korabeli metszetek tanúskodnak. (Mivel a bazilika a század végén egy osztrák mester közreműködésével nyerte el jelenlegi neoromán formáját.) Pollack mentségére szolgáljon, hogy a történelmi szempontokat érvényesítő gondolkodás első jeleivel hazánkban csak évtizedekkel később, az Orvosok és Természetvizsgálók 1846-os kassai–eperjesi vándorgyűlésén találkozunk. Az viszont már utódai számlájára írható, hogy ők meg a Nemzeti Múzeummal szemben vétkeztek azzal, hogy a Pollack által puritánnak elképzelt belsőt és abban az impozáns lépcsőházat a magyar történelem meghatározó eseményeit

megidézõ színes falképekkel látták el 1867 és 1876 között. Igaz, akkor még kizárólag a régészeti leleteket és a középkori emlékeket tekintették műemléknek; az első műemléki törvényt csupán a freskók elkészülését követően, 1881-ben fogadták el. Az évben alakult és kezdte meg tényleges szakmai tevékenységét az ideiglenes testület utódaként a Műemlékek Országos Bizottsága.

Nem a mi dolgunk, hogy a magyar műemlékvédelem kálváriáján végigkísérjük az olvasót; nem is lenne rá helyünk. Maradjunk csak továbbra is a Nemzeti Múzeumnál, amelyet a múlt század elején még nem tekintettek műemléknek. Nemzeti emlékhelyként Kismarty-Lechner Jenő, a szakma egyik első jelentős személyisége restaurálta a húszas évek derekán. Erről ő maga számolt be abban a könyvben, amelyet 1927-ben publikált a ház történetéről. A korábbi és az új állapotot szembeesítő fényképek kíséretében megelégedéssel nyugtázza, hogy „a romantikus korszak iskolázatlan ízlése és a szecesszió türelmetlen újító vágya végre elszállottak”. S a Pollack klasszicizáló minimalizmusától idegen – művészi értéket nem képviselő – utólagos beavatkozások kiiktatása révén „a Nemzeti Múzeum gyönyörű termei megint eredeti fényükben ragyognak [...] a főlépcsőházban eltávolíttatnak a reneszánsz ízlésű és a terem neoklasszikus jellegét sértő színes üvegablakok [...] Úgy a lépcsőház, mint a kupolaterem és a díszterem már-

ványburkolatának megtisztításáról is most történt gondoskodás.” Mivel művészi értékekhez nem nyúlt, munkája mai megítélés szerint is helytálló. Az általa helyreállított kupolaterem reprodukciója méltán kapott a magyar belsőépítészet remekéeként teljes féloldalt 1934-ben Rados Jenőnek a magyar építészet történetét áttekintő klasszikus feldolgozásában. (Kismarty-Lechner és Rados is szerepel a vigadóbeli fényképes panteonban.)

Más kérdés, hogy ez az alapos és gondos rendezvény nem egészen híven tükrözi a mindennapi valóságot. A hétköznapiakban ugyanis – főként a nagy volumenű építkezések között – egyre több az úgynevezett kiemelt beruházás. 2010-ben még csak huszonnégy volt, ma már több mint háromezer – hangzott el nemrégiben a Klubrádióban. Óriási szám, mint-hogy ezek engedélyeztetéséhez – sok más mellett – műemlékes szakvélemény sem szükséges. Ez is van olyan elszomorító paradoxon, ha nem nagyobb, mint egy túldimenzionált ravatal, amely legfeljebb a múzeum szentélyét fosztja meg nemes harmóniájának illúziójától. Remélhetően átmenetileg.

Tarsolylemezek. A honfoglaló elit kincsei. Magyar Nemzeti Múzeum. Főkurátor: **L. Simon László**, a kiállítás kurátora: **dr. Virágos Gábor**, gyűjteményi kurátora: **dr. Révész László**. Évszázadok öröksége. A magyar műemlékvédelem 150 éve. Vigadó. Kurátorok: **F. Dóczy Erika, Kádár Zsófia, Kovács Gergely**.

A Rózsa neve

Szabálytalan nekrológ egy műkritikus halálára

2022. szeptember 1-jén, életének 81. évében elhunyt Rózsa Gyula. A neve mögé ma – és ezeken a hasábokon – tán még nem kell odaírni, hogy „műkritikus, művészettörténész”. Vannak nevek, amelyek egy-egy korszakban, kultúrában, szellemi területen hívószavakká avanszálnak: életművek és teljesítmények, amelyek jelentékenységet épp névértékük mutatja meg a legjobban. A Rózsáé ilyen volt: akik a 60-as évektől művelték, figyelték vagy tanulmányozták a magyar képzőművészetet, a kritikairás, a kultúrpolitika és a művészeti viták alakulását, akár kedvelték őt, akár nem, megkerülni nem tudták. De a korszak, amelyben fémjelzőnek számított, rég letűnt. Az országban vészesen terjedő társadalmi amnézia őt is elérte – mondhatni, még életében maga alá temette. Egy az 1956–80 közötti magyar művészetről és a „kettős beszéd” innen-és-túljáról nemrég megjelent vastkos, sokszereplős tanulmánykötetben a Rózsa neve már egyszer sem, egyetlen lábjegyzet erejéig sem fordul elő. A rendszerváltás után is konok következetességgel, rendszeresen írott-közvetett kritikái, közéleti szöszsenetei, kisonográfái a szakmai nyilvánosságban lényegében visszhangtalanok maradtak. Önérzetes ember révén nem tola-kodott oda, ahova nem hívták – és nemigen hívták. Pedig mindent látott, mindenről volt véleménye – és ami még jellemzőbb volt rá: azt meg is írta. De hiába írt lapoknak, amíg lehetett, rendszeres szemléit hiába

publikálta blogján, amíg bírta: az utolsó két évtizedben egyre ritkult körülötte a levegő, mindinkább éltető szellemi közeg híján, a végén egészen elszigetelve és elszigetelődve dolgozott. Rózsa Gyula, aki egykori hírért s nevét heves szócsatákban, a legszélesebb kritikai nyilvánosság harci arénáiban forgolódva szerezte, egyre magányosabbá vált, már szinte csak magának írt. De írt és újra írt – sohasem hagyta abba.

Most, hogy mégis abbahagyni kényszerült, és búcsúzunk tőle, még aligha vonhatjuk meg életműve mérlegét. E sorokat nem is szakmabeliként, inkább ifjúkori jóbarátként kellene jegyezni, mint aki – az utóbbi évtizedekben ugyan némi távolságból – végig követtem a pályáját. A nekrológ amúgy sem a higgadt és objektív történeti értékelés, az egyrészt-másrészt műfaja. Helyénvalóbb és talán méltóbb is hozzá, ha itt és most csak azt kérdezzük magunktól: miféle szenvedély, miféle elkötelezettség fűtötte még nyolcvan felé közeledve is? Illúzióit, olvasótáborát, baráti közösségeit fokozatosan el-elveszítve, miért is nem hagyta Rózsa Gyula abba?

A válasz a kérdésre, úgy hiszem, részben az eredettörténetből, részben a karakterből fakadhat.

Rózsa Gyula annak a nagy művészettörténész-generációnak a tagja volt, amely budapesti egyetemi tanulmányait már '56 után kezdte: ahogy a vele nagyjából egykorú és szintén Miskolcon született Marosi Ernő is, tehetséges és elhivatott vi-

déki fiúként került a fővárosba, szí-
vós munkával dolgozta le hátrányát
és képezte ki magát filosz csúcser-
telmiségivé. Ő is, szinte azonnal, a
mély vízben találta magát. De Ró-
zsa nem az akadémiai tudomány-
ra, inkább hírlapírásra adta a fejét
– és alig huszonhárom évesen már
a *Népszabadság*ban, az uralkodó
párt központi lapjában publikált.
Ebben aligha a gyors előrejutás önös
szempontjai vezérelték: a közéleti
érdeklődés, a dacos baloldaliság
inkább a kisvárosi konzervatív-re-
formátus családi háttérnek szólt. A
fiú indulatos szembeszegülése volt
ez az önmagát a mélyszegénység-
ből első generációs értelmiségivé
fölküzdő apával, a jó képességű, de
rabiátus vidéki tanítóval és annak
keresztény-úri-középosztályi ambi-
cióival. Valódi szocialista indulat,
zsigeri igazságérzet fűtötte, *furor*,
nem holmi betanult ideológia, meg-
felelési kényszer, pláne cinikus kar-
rierépítő számítás. Meglehet, kez-
detben a „hatalomvédte bensőség”
tudattalan őszinteségével csatla-
kozott a kommunista párthoz – ám
harminc év után sem vált belőle
*jolly joker*ként bevethető pártállami
kultúrscinovnyik vagy kurzuspubli-
cista: ahhoz túlságosan is autonóm
és önérzetes volt. Aki ismerte, in-
dulatos, szenvedélyes, alakoskodás-
ra, játszamazásra képtelen ember-
nek látta. Igaza védelmében tudott
csapkodni és sebeket ejteni, lényéből
mégis valami kisfiús báj, melegszi-
vűség és szeretetehség áradt. Naiv
önazonossága biztosan elkísérte a
síríg.

Volt ennek a kitartásnak szakmai
oka is. E fájdalmas feladatra ké-
szülve a napokban újra fellapoztam
cikkeinek vaskos gyűjteményeit,

beleolvastam Kokas-, Barcsay- és
Kerényi-monográfiába – és beiga-
zolódni látom azt a régi sejtésemet,
hogy az elkötelezett szocialista kul-
túrharcos, a szenvedélyes igazság-
osztó és népnevelő karaktere mögött
mindig is meghúzódott valami, amit
épp a rendszerváltás óta közzétett
írásai tettek igazán láthatóvá, s ami
talán mélyebb magyarázatot kínál
az utókor méltatlan és igazságtalan
ignoranciájára. Rózsa igazán mara-
dandót mint *független műkritikus* al-
kotott. Megkockáztatom, egyike volt
e műfajban a legutolsóknak – és vele
maga ez a tiszteletre méltó, de anak-
ronisztikus szerep is a sírba szállt.

Mert hát miféle szerzet az a „füg-
getlen műkritikus”? Tudvalévő,
hogy a tizenkilencedik századi ka-
pitalizmus, a szabad sajtó és a vé-
lemények szabad piacának szülötte:
olyan szerző, akinek ízlését és stí-
lusát az olvasók kegyeiért versengő
lapok szolgáltatásként kínálják ve-
vőiknek. Autonóm magánember, aki
véleményével senki mást nem kép-
visel, csakis és kizárólag önmagát:
a maga karakterét, ízlését, művelt-
ségét. Akármilyen is az, de az övé.
Abból viszont nem enged: nem dicsér
és nem pocskondiáz érdekből vagy
megbízásból. Árucikként önmagát
és a szuverén véleményét viszi a
vásárra. Az ő kockázata az, hogy ha
nem ír elég élvezetesen, ha nem elég
vonzó a személyisége, ha ítéletére a
publikum nem kíváncsi, akkor fel-
mond neki a lap.

Rózsa Gyula, az utolsó független
műkritikus? A pártállami *Népszabadság*
és a párt szolgálatába állí-
tott *Kritika* rovatvezetője, megannyi
heves ideológiai polémia kiváltója és
részese, a Kádár-korszak hivatali
kánonjának nagy hatású alakítója?

– vélem hallani (a kegyeleti okokból lefojtott) gúnykacajt hátulról. Mert hát hogyan is beszélhetnénk a rendszerváltás előtti Magyarországon „plurális nyilvánosságról” és „a vélemények szabad piacáról”? Ki gondolhatja, hogy akkor és ott, ahol ő volt harminc éven át, bárki is önmagát és csakis önmagát képviselhette? Hogy Aczél György épp a legfőbb pártosztályos hangú megmondóemberét ne rendelte volna rapportra, ha az valami neki nem tetszőt talált megjelentetni?

Én nem olyan embernek ismerem Rózsa Gyulát, aki – külső megrendelésre – valaha is leírt volna bármit, ami nem az övé volt, amivel belülről nem azonosult. A legőszintébb indulattal ítélte, nem számításból. Retorikájában persze élt a sekélyesen elsajátított marxista ideológia szóvirágaival és sematikus érvkésztetéssel, és igazodott, ha kellett, a politika diktálta napi-taktikai kívánalmakhoz. De ennél sokkal fontosabb, hogy mint kritikusnak, volt szeme, érzéke, műveltsége és ítélőképessége a képzőművészet dolgaiban, továbbá tolla és bátorsága is, hogy a véleményét érthetően és szabatosan közzé is tegye. Hatalmi szolgálatain, hivatali függőségében túl épp *műkritikusként független volt* – esztétikai ítéletében sosem adta fel, sőt élete végéig megőrizte a szakmájának legfontosabb erényét: ízlése szuverenitását.

Azt mondják, a jó kritikust nem az érvelések, magyarázatok és bizonyítások elokvenciája különbözteti meg a rossztól, hanem hogy *mire* mutat rá dicsérőleg és *mit* fitymál le gúnyosan. Rózsa tudott elragadtatott himnuszokat zengeni és megsemmisítő félmondatokkal elintézni

is: de pompás nyelvi készsége csak ügyes hírlapírásra jogosította volna, ha nem bírt volna ezzel a szuverenitással. Megkerülhetetlen műkritikussá az az esztétikai minőségértette, amellyel magabiztosan tette a tétet olyanokra, akiket az utókor aztán valódi értéknek vissza is igazolt.

Más kérdés, történeti kérdés és végképp nem egy nekrológra tartozik, hogy Rózsa koherens ízlésvilága egy alapjában véve hagyományos és bizonyos értelemben avulóban lévő művészetfogalmon alapult: hogy szenvedélyes baloldalisága ugyan nyitottá tette a forradalmi, az avantgárd gondolat iránt, de igazából sosem lépett ki a festészeti/szobrászati/grafikai modernizmus zárt esztétikai univerzumából, az autonóm forma és kifejezés tiszteletének kultúrájából. Pályája végéig esztétikai minőségekben mért: tragikum, harmónia, groteszk és hasonlók voltak legfőbb értékfogalmai – szavak, amelyek ma már hiányoznak a „művészeti írók” szótárából. De Rózsa nem művészeti író volt, hanem kritikus. Azért is kellett az utolsók egyikévé válnia, mert a minden kiállításra kiterjedő szemlézés és a személyes ízlés koherenciára alapozott konzekvens ítélkezés az ezredforduló idejére idehaza is végképp anakronisztikus gyakorlattá vált. Elment mellette a világ, otthagya őt. Rózsa Gyula visszaszorult a remetelétbe, hogy tovább ragaszkodjon a maga igazságához, és írja, amit írnia kellett, írja, amit neki kellett megírnia.

Voltaképp így kellett történnie. Magától nem hagyta volna abba.

Rényi András